બાળાગોળી:–લવિંગ, પીપર, એલચી, લિંબોળી અને મયૂરપિચ્છભસ્મ એ સર્વ સમભાગે લઈ, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં મગ જેવડી ગોળી વાળી પાણીમાં અથવા દૂધમાં આપવાથી કૃમિ, તાવ, ઝાડો તથા ઊલટી મટે છે.

—વૈદ્ય નારશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ–બારડોલી

આમળુ માટે:–રુમીમસ્તકી તોલો ૦।, કલાઈ સફેતો તોલો ૦।। તથા માયુંફળ તોલો ૦।।। લઈ, ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી આમળુ ઉપર ભભરાવી આમળુ અંદર બેસાડવી. એ પ્રમાણે થોડા વખત કરવાથી પછી આમળુ બહાર નીકળતી નથી.

—વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ–સુરત

તાવ ઉતારવા માટે:–પાકાં આકડાનાં પાન લાવી જરા શેકી રસ કાઢી, પવન ન આવે તેવા સ્થાનમાં દર્દીને રાખી આખા શરીરે રસ ચોપડી સુવાડી ગરમ કપડાં ઓઢાડવાં, જેથી એક કલાકમાં તાવ ઊતરી જશે. કોઈ પણ દવા પેટમાં ન જઈ શકે ત્યારે તાવ ઉતારવા માટે વપરાય છે. તેથી તાવ ફરી આવશે ખરો, પરંતુ અણઉતાર રહેશે નહિ.

—વૈદ્ય મંગળભાઈ ભૂધરભાઈ–બાવળા

ભરાણી સસણી:–પાતાળતુંબડીના ઘસારા સાથે ફુલાવેલ ટંકણખાર તથા થોડું ભોંયરીંગણીનું ચૂર્ણ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું. છાતી ઉપર અને વાંસા ઉપર ડુંગળીનો રસ લગાડવો તથા નાકે સૂંઘાડવો. આકડાનાં પાન પર એરંડતેલ ચોપડી ગરમ કરી ફેફસાં ઉપર મૂકવાં તેમજ જો કાળજામાં દરદ જણાય તો તે પર એજ પાન મૂકવાં, જેથી બેત્રણ દિવસમાં મટે છે.

—વૈદ્ય નરમહમદ હમીર–રાજકોટ

પંચલવણ:–પંચલવણ એટલે પાંચ જાતના ક્ષાર–દરેક તોલો

જળમાં ગોળવી લગાડવાથી આમણુ બેસી જાય છે.

—વૈદ્ય નરસિંહભાઇ માધવભાઇ-કોર

૧. અશ્વચોળી ગુટિકાઃ-

રસવિષ, ગંધક અને હરતાલ, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, ટંકણખાર;
અજેપાળ ભૂંગરસે બાંધે ગોળી, ચોસઠ રોગહણે અશ્વચોળી.

આ ગોળી ઘટિત અનુપાન સાથે એક ટંક આપવી અને બીજી ટંકે માણેકરસ, પાન અને કેશરમાં વાટી પાવાથી પણ ઘણાં બાળકો સારાં થયેલાં છે. જો ખાંસી બહુ હોય તો નિબંધમાળાના પહેલા ભાગમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ઓંખલીની દવા બનાવી એ દવાનું વાલ એકનું પડીકું, અજમો તથા પાનના રસમાં પાવું.

૨. **માણેકરસઃ**-હરતાલ વરખી તોલો ૧ અને હિંગળોક તોલો ૧ ખરલમાં વાટી અબરખના પતરા ઉપર આખું પાથરી ઉપર ઘઉંની કણેકની પાળ બાંધી ઉપર બીજું પતરું ઢાંકી નિર્ધૂમ અગ્નિ ઉપર રસ પરિપક્વ કરવો. જ્યારે ઠંડો પડી જાય ત્યારે ખરલમાં બારીક વાટી રાખી મૂકવો.

૩. **વાવળી માટેઃ**-કૂતરિયા વાઘ (એક જાતના વાઘ) ની જીભ એક ચોખાપૂર બાળકની માતાના ધાવણમાં ઘૂંટી એક દિવસમાં ત્રણ વખત પાવાથી વાવળી તુરત મટે છે.

૪. **કૃમિ માટેઃ**-સીતાફળીનો રસ તોલો ०ા માં અશ્વચોળી ગુટિકા ઓછા પ્રમાણમાં આપવાથી કૃમિ મટે છે.

૫. **કૃમિ માટેઃ**-કંપીલો, ભિરવરિંગ (અથવા કૌવચ) ની ખજૂરી અને સાકર એ ત્રણે સમભાગે લઈ બરલ કરી સુખડ અને

[illegible]

૩. બંગભસ્મ, લોહભસ્મ અને અભ્રકભસ્મ એ ત્રણે બબ્બે આનીભાર લઈ મધમાં એક દિવસ ખરલ કરી, એક ચણોઠીભાર ચટાડી ઉપરથી એક પાકું ગુલ્લર ખવડાવવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવાથી બાળકને ઊંઘમાં પેશાબ થતો હોય તો બંધ થાય.

—માસ્તર કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

સર્વોત્તમ બાળાગોળીઃ–ત્રાવડિંગ તોલો ૦।, કરમાણી અજમો વાલ ૧, એલચી વાલ ૪, અફીણ એક ચણાભાર, છુવારી ખારેક તોલો ૦।, વંશલોચન વાલ ૪, અંબર એક મગભાર, કુલીજન વાલ ૪, કેશર વાલ ૪, અતિવિષની કળી તોલો ૦।, જાયફળ તોલો ૦।, પીપરીમૂળ વાલ ૪, લવિંગ વાલ ૨, ધોળાં મરી વાલ ૪, મોટી હરડે વાલ ૪, સોનાના વરખ નંગ ૨, આદુનો રસ તોલો ૦। અને નાગરવેલનાં પાનનો રસ તોલો ૦। એ સર્વેને બારીક વાટી મધમાં મગ જેવડી ગોળી કરવી.

—વૈદ્ય ચંચળલાલ જાદવજી-મુંદ્રા (કચ્છ)

તવાઈ ગયેલા બાળક અગર મોટા માણસને ઉંબરાના (ગુલ્લર) ના દૂધની ગોળી બનાવીને પાણી સાથે ગળાવવાથી સારું થઈ જાય છે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

છોકરાની વરાધ વાવળીઃ–(ભરાઈ આવવું)–વગરશેકેલું મોરથુથુ તોલો ૦।, શેકેલો નેપાળો તોલો ૧, જવખાર તોલો ૧।। અને સૂંઠ તોલા ૩ એ સર્વને વાટી તુલસીના રસમાં અગર નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ખલ કરી બાજરીના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. બાળકની છાતીમાં કફ બોલતો હોય, પેટ જોરથી ઊછળતું હોય કે પેટ ચઢયું હોય ત્યારે એક ગોળી મધમાં મેળવી દૂધ સાથે પાવી. ગોળી આપ્યા પછી બેત્રણ ચમચા દૂધ

[illegible]

[illegible]

२८—धातु, उपधातु, शोधन ने मारण

જન કરતાં ઓછો નહિ હોય એવો જેટલા તોલા સોમલ હોય, ટલાં નંગ બિજોરાં લઈ તેના રસમાં સોમલનો કટકો ૪૦ દિવસ ધી પલાળી રાખવો એટલે ગોમિયો થશે. પછી ચીનાઇ યાલીનો સંપુટ કરી તેમાં સોમલ મૂકી બાકીની જગ્યામાં ીંબુનો રસ ભરવો ને ત્રણ કપડમટ્ટી કરી, થોડાં અડાયાંમાં ફૂંકી વું એટલે સફેદ નિર્ધૂમ ખાખ થશે.

૪. હિંગળોકમારણઃ-હિંગળોકને વાટીને સાટોડીના ૨- ના ટુવા દઇ સાટોડીના રસમાંજ ખલ કરવો, અને જો ટુવા તાંજ ભસ્મ થઈ જાય તો અગ્નિ દેવાની જરૂર નથી. જો ભસ્મ થાય હિ, તો થોડાં અડાયાંનો અગ્નિ આપવો એટલે ભસ્મ થઇ જશે.

૫. તાંબાનો ઢણુમારણઃ-એક ઢણુને ૧૦૮ વાર બકરીના દૂધના પટ દેવા. એટલે તેને ગરમ કરી દૂધમાં બોળવો. પછી ૦ા ોર ઉંદરકાનીને વાટી તેની વચમાં ઢણુને મૂકી, ત્રણ કપડમટ્ટી રી, ૧૩ શેર અડાયાં છાણાંમાં ફૂંકવું, એટલે સફેદ ભસ્મ થશે.

૬. નેપાળો શેર ૦ા અને ભિલામાં શેર ૦ા એ બન્નેને ખાંય- ણીમાં ખાંડી બારીક કરી, પછી કલાઇ શેર ૦ા ની એક ડબી એવી નાવવી કે, જેમાં ૦ા શેર ભૂકો માય. પછી તેમાં ૦ા ભૂકો નાખી ડબાવી ઉપર પેલો ઢણુ મૂકી, તેના ઉપર બીજો ભૂકો દાબી, ડબી બંધ કરવી. પછી તેના ઉપર ચીંથરાં શેર ૧૦ થી ૧૫ લગી લઇ લપેટવાં અને એક ઠીબમાં મૂકી સળગાવી દેવું. ત્રીજે દહાડે બરા- બર ઠંડું પડ્યા પછી તપાસવું. રાખને યુક્તિથી ખસેડવી એટલે કલાઈના ગઠ્ઠા જુદા પડી જઈ સફેદ ભસ્મ નીકળશે. પણ યાદ રાખવું કે નેપાળો અને ભિલામાં ખાંડતાં હાથને કે શરીરના કોઇ ભાગને લાગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી.

૭. જેટલા તોલા તાંબું મારવું હોય તેટલા તોલા તાંબાનાં

[illegible]

સૂચનાઃ–મોતી જો વીંધેલાં હોય તો તેના વેહમાંથી વીંધારાની સોય ભાંગી ગયેલી કોઈ કોઇ વાર નીકળે છે. અને તે જો હોય તો નુકસાન કરે છે. માટે અધખોખરાં ખાંડ્યા પછી તે તપાસી જોવું અને જો તેમાં સોયની ભાંગી ગયેલી કકડી માલૂમ પડે તો તેમાંથી કાઢી લેવી. બનતાં લગી વીંધ્યા વગરનાંજ મોતી લેવાં. મોતીની છીપની ભસ્મ પણ ઉપર મુજબની રીતિથી થશે.

૧૧. શંખભસ્મઃ–આખા શંખના કકડા કરવા. પછી તેને તાપમાં મૂકી ખૂબ ગરમ કરી બકરીના દૂધમાં છમકારવા. એવું આઠદસ વાર કરવું એટલે તેમાં ફાટ પડી ચિરાડા પડશે. પછી તે કટકાઓનું તોલ કરવું. તેના વજનથી ચોથે ભાગે કાળીજીરીનો ખાંડેલો ભૂકો લઇ, તેને માટીના સરાવળામાં પાથરી તેના પર પેલા શંખના કકડા ગોઠવવા. પછી તેના પર બીજો ભૂકો નાખી પાછા તેના પર બાકી રહેલા કકડા ગોઠવવા. તે ગોઠવાઇ રહ્યા પછી તેના પર બીજું સરાવલું ઢાંકી, તેના પર એક કપડમટ્ટી કરી, તેને બે ટોપલા છાણાંથી ફૂંકી મૂકવું, એટલે સફેદ ભસ્મ તૈયાર થશે.

૧૨. કલાઈમારણઃ–શોધેલી અગર વગર શોધેલી કલાઇના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી, એક ગુણપાટના કકડા પર મેંદીનો વાટેલો પ્યાલો પાથરી, તેના ઉપર કલાઇના કકડા આંગળ દોઢ આંગળને છેટે ગોઠવવા. કલાઈ પર મેંદીનો પાલો ને પાલા પર કલાઇ એમ ગોઠવ્યા કરવું. પહેલા અને છેલ્લા પડમાં પાલો વધારે રાખવો. એમ ગોઠવીને તેનું યુક્તિથી પોટલું બાંધવું ને ઉપર દોરડીથી ખૂબ લપેટવું. બાદ તે પોટલું એક મોટા કલેડામાં ગોઠવી, તેને ગજપુટ અગ્નિ કાંઇક આછો આછો દેવો એટલે સફેદ ભસ્મ થશે. એને કપડમટ્ટી કરવાની નથી, માટે પોટલું એમ ને એમ કલેડામાં ગોઠવી દેવું. એજ રીત પ્રમાણે અજમામાં, ભાંગમાં અને સેકટાના પાલામાં પણ ભસ્મ થશે.

[illegible]

૧૩ બીજું [illegible]

લીંબુનો રસ નાખતા જવું એટલે લગભગ એકાદ માસમાં
તૈયાર થશે.

૧૫. સાબરશિંગાની ભસ્મ:-સાબરશિંગાને કુંવારના
ાં તથા ધંતૂરાના રસમાં બોળી મૂકી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી
ભસ્મ થશે.

૧૬. હરતાલભસ્મ:-વરખી હરતાલ તોલો ૧ લઇને કુંવા-
એક શેર રસમાં વાટતાં વાટતાં ગોળો વળી જાય, ત્યારે તેને
ાઇ પ્યાલીના સંપુટમાં ગોઠવી, ત્રણ કપડમટ્ટી કરી, એક વેંત
કુટપુટ) ખાડામાં મૂકી આંચ આપવાથી સફેદ ભસ્મ થશે.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી—સુરત

૧. સુવર્ણભસ્મ:-હીંગણા (કાંટાવાળો તાંદળજો)ના રસમાં
ાનો રેતરડીથી ભૂકો કરાવી, (અથવા સોનાના વરખ લેવા)
ી સાથે ખૂબ ખરલ કરી ગોળી બનાવી સરાવસંપુટમાં મૂકી
પુટનો અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

૨. બીજી વિધિ:-પ્રથમ સોનાનાં પતરાંને જળજાંબુના
માં સાઠ (૬૦) વખત છમકારવું. પછી જળજાંબુના રસમાં
ા વખત ગજપુટ આપવાથી સોનાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

૩. સુવર્ણશોધન:-સોનાનાં પતરાંને તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર,
થી, કાંજી તથા આકડાના દૂધમાં સાત સાત વખત છમકારી
દ કર્યા પછીજ સોનાની ભસ્મ કરવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

૪. રૌપ્યભસ્મ:-ચાંદીનાં પાતળાં પતરાં કરાવી (ગોટીની
દી પણ ચાલશે) ગોમૂત્ર, તેલ, છાશ, કાંજી, કુલથી અને
કડાનું દૂધ એ દરેકમાં સાત સાત વખત છમકારવું જેથી શુદ્ધ
ય છે. પાણકંદાને વાટી લુગદી કરી ઉપર મુજબ શુદ્ધ કરેલી

ભસ્મવિધિઃ–પોળી ચણોઠી શેર એક લાવી ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરી એક વાસણમાં ભરી, તેની અંદર વચ્ચોવચ્ચ શુદ્ધ કરેલ તાંબાનું પતરું મૂકી વાસણના મોઢા ઉપર સંધિલેપ કરી ચૂલા પર ચઢાવી એક દિવસ તીવ્ર અગ્નિ આપવો. જ્યારે ચણોઠી બળી પોળી ખાખ થઈ જાય ત્યારે ઠંડું પડવા દઈ તૈયાર થયેલી ભસ્મ કાઢી લેવી.

બીજી વિધિઃ-કેરડાંની કૂંપળો લાવી વાટી લુગદી કરી, તેની અંદર તાંબાનું પતરું મૂકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધિઃ-રિસામણીના રસમાં તાંબાને ખૂબ ખરલ કરી તેની ગોળી વાળી તેની લુગદીમાં મૂકી ગજપુટ આપવાથી ત્રણ ગજપુટમાં ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધિઃ-શુદ્ધ કરેલ તાંબાનું પતરું ૧ તોલાભાર અને નેપાળાની મીંજ તોલા ૫ લઈ, પ્રથમ નેપાળો તથા બિલામાં વાટી લુગદી કરી તાંબાનું પતરું મૂકી, તે લુગદીની ઉપર ચીંથરાં શેર ૨૦ વીંટી, એકાંત સ્થાનમાં (પવન બિલકુલ આવે નહિ તેવી જગ્યાએ) તે ગોટાને ફૂંકી દેવો. સ્વાંગશીત થયે તૈયાર થયેલી ભસ્મ કાઢી લેવી.

પાંચમી વિધિઃ-પૈસાને લાલચોળ તપાવી વડના દૂધમાં ૨૧ વાર અને ગોમૂત્રમાં ૧૦૮ વાર છમકારવો. પછી શિવલિંગીનાં પાન શેર ૦ા લઈ વાટી લુગદી કરી તેમાં પૈસો મૂકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

બંગભસ્મઃ-લોઢાના કડછામાં કલાઈનો રસ કરી એક ઠામમાં તેલ ભરી તેમાં કલાઈનો રસ રેડવો. એ પ્રમાણે સાત વખત રેડવો. પ્રથમ જે ઠામમાં તેલ ભર્યું હોય તે ઠામની ઉપર એક

घंटीनुं नानुं पड ढांकवुं अने ते पडनी वचमां जे छिद्र होय तेनी उपर बीजो नानो पथ्थर ढांकवो. पछी रेकनी वखते नानो पथरा जरा खसेडी देवुं ने तरत उपर नानो पथ्थर ढांकी देवे. केटलाक वखत पछी पारो ठाममां पडशे. नहि ढांकवाथी [illegible] छे अने शुद्ध करनारने वधारी लेशे छे. माटे घंटीना [illegible] [illegible], शरीरुं तथा जयत जो वडे पारने शुद्ध करी नहि [illegible] पारानी शुद्धि तेल, छाश, गोमूत्र, कांजी, कळथीनो [illegible] आरकानुं दूध तथा त्रिफळानो काढो जो [illegible] [illegible] [illegible] शुद्ध थाय छे. [illegible] छे, प्रथम शुद्ध करी पछी मारण करवुं.

भस्मविधिः [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઉપર અરધાં પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં ગોઠવી અડધી લૂગદ (બાકી વધેલી) ઢાંકી ઉપર છાણું મૂકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

પાંચમી વિધિઃ–અજમો શેર ૧ લાવી છાણા ઉપર અરધો પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં મૂકી વધેલો અજમો પાથરી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ વાયુ ઉપર સારું કામ કરે છે.

છઠ્ઠી વિધિઃ–આમલીનાં છોડાં અથવા પીપળાનાં છોડાં અથવા બંને ભેગાં વાટી છાણા ઉપર પાથરી ઉપર કલાઈનાં પતરાં મૂકી બીજો ભૂકો પાથરી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

સાતમી વિધિઃ–પારેવાંની અઘાર વાટી છાણા ઉપર પાથરી વચ્ચે કલાઈનાં પતરાં મૂકી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

આઠમી વિધિઃ–હળદર શેર ૧, પીપળાનાં છોડાં શેર ૧ ને પીપરીમૂળ શેર ૦। વાટી છાણાં ઉપર પાથરી વચ્ચે કલાઈનાં પતરાં મૂકી છાણું ઢાંકી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ગુણમાં સારી છે.

નાગભસ્મઃ–સીસાને કલાઈની માફક શુદ્ધ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ભસ્મવિધિઃ–સીસાને એક ઠીબમાં ગરમ કરી રસ કરવો. પછી તેને જાંબુડાના સોટાથી, કિંવા કેવડાના સોટાથી, કિંવા લીમડાના સોટાથી, કિંવા આકડાના મૂળના સોટાથી, કિંવા કેરડાના મૂળના સોટાથી; કિંવા કેતકીના મૂળના સોટાથી ચાર પહોર સુધી ઘૂંટ્યા કરવું જેથી ભસ્મ થાય છે. પરંતુ જે વનસ્પતિથી ભસ્મ કરવામાં આવે તેના જેવો ગુણ ભસ્મમાં ઊતરે છે, એટલે વનસ્પતિ પ્રમાણે ગુણમાં ફેર પડે છે. ખાખરાના મૂળથી ચાર પહોર સુધી ઘૂંટવાથી પણ ભસ્મ થાય છે.

ખર્પર (જસત) ભસ્મઃ–(કલાઈ પ્રમાણે શુદ્ધ કરવું) જસતને ઠીબમાં ગરમ કરી તેમાં સોંયપાતરીનો રસ થોડો થોડો

દૂધના સાત પટ દઈ ગજપુટ આપવો, પછી ત્રિફળાના ક્વાથમાં સાત સાત ગજપુટ આપવા, પછી દોડીના રસના સાત ગજપુટ દેવાથી અતિ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધિઃ–ગજવેલના ભૂકાને ગળજીભીના રસમાં એકવીસ દિવસ પલાળી ગજપુટ આપવો; પછી સરગવાનાં મૂળની છાલના રસમાં એકવીસ દિવસ પલાળી મૂકવો. દરરોજ રસ તાજો રેડવો તથા તડકે મૂકવું. પછી ગજપુટ આપવો. પછી બાવળના પરડાના ગર્ભમાં વાટી ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

પાંચમી વિધિઃ–દાડમડીનાં પાનનો રસ કાઢવો. એ રસ કાઢતી વખતે તેમાં પાણી ત્રણચારગણું નાખવું. તે રસમાં ગજવેલના ભૂકાને પલાળી તડકે મૂકવો. હંમેશાં રસ તાજો નાખવો. એ પ્રમાણે સાત દિવસ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત (સાત દિવસ રસમાં પલાળી તડકે મૂકવું તથા દરરોજ તાજો રસ નાખવો. પછી આઠમે દિવસે ગજપુટ આપવો.) કરવાથી સારી ભસ્મ થાય છે. જો પછીથી દાડમના ફળનાં બીજના ત્રણ ગજપુટ આપવામાં આવે તો અતિ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

છઠ્ઠી વિધિઃ–ગજવેલના ભૂકાને મૂળાનાં પાકાં પાનનો રસ તથા દાડમના દાણાનો રસ, એ દરેકમાં ચાર ચાર દિવસ એકસરખો (ખરલ કરતી વખતે વિસામો ખાવો નહિ) ખરલ કરી, રામપાત્રમાં સંપુટ કરી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ સર્વ પ્રકારના કૃમિરોગમાં તથા પાંડુરોગમાં સારું કામ કરે છે.

મંડૂરભસ્મઃ–(લોખંડના કાટની ભસ્મ) જૂનો કાટોડો એટલે લગભગ એકસો વર્ષનો ઉત્તમ ગણાય છે તેને લાવી, બહેડાંના લાકડાંના અગ્નિમાં અથવા કોલસાના અગ્નિમાં લાલચોળ તપાવી ગોમૂ-

વખત દૂધમાં છમકારવો. પછી તાંદળજાનો રસ તથા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ચોવીસ કલાક બોળી રાખવો. પછી ગરમ પાણીથી ધોઇ ત્રિફળાના કવાથમાં તથા ગોમૂત્રમાં સાત સાત વખત છમકારવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ધાન્યાભ્રકની વિધિઃ–એક શેર અભ્રકમાં કમોદ શેર ૦। નાખી ધાબળીમાં બાંધી ત્રણ અહોરાત્ર સુધી ખાટી છાશમાં બુડાડી રાખવું. પછી કાઢી બે હાથે ચોળી ધાબળીમાંથી રેતી જેવી અભ્રક નીકળે ત્યાં સુધી ચોળવું. પછી છાશમાંથી કાઢી લેવું.

ધાન્યાભ્રકની બીજી વિધિઃ–વજ્રાભ્રકને તપાવી બોરડીના પંચાંગના કવાથમાં બુઝાવી, બે હાથે ખૂબ ચોળવાથી ધાન્યાભ્રક કરતાં સારું થાય છે.

ભસ્મવિધિઃ–ધાન્યાભ્રકને આકડાના દૂધમાં આખો દિવસ ઘૂંટી ગોળો કરી ઉપર આકડાનાં પાન વીંટી સંપુટમાં મૂકી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ સાટોડીના દેવા, સાત ગજપુટ મોથના દેવા, સાત ગજપુટ નાગરવેલના રસના, સાત ગજપુટ વડવાઇના કવાથના, સાત કુંવારના અને સાત ગજપુટ મજીઠના દેવા જેથી ભસ્મ ઉત્તમ બને છે.

બીજી વિધિઃ–(સહસ્રપુટી) વડની કૂણી વડવાઇ, આકડાનું દૂધ, વડનું દૂધ, ખરસાણી થોરનું દૂધ, કુંવારનો રસ, ગરમાળાનાં મૂળ, પીલુડી, મોથ, બોકડાનું મૂત્ર, લીલીનાં મૂળ તથા પાન, અરણી, અરડૂસી, કાંકચ, સીવણ, ઊભો સમેરવો, બેઠો સમેરવો, ઊભી રીંગણી, બેઠી રીંગણી, કદંબની છાલ, ગોખરુ, તલવણી, રાન તુલસી, ગોળ, ઘોડાસરસવ, ટાંકો, ચંબેલી, ગોમૂત્ર, મોટી હરડે, આમળાં, બહેડાં, તાલીસપત્ર, ચિત્રાનાં મૂળ તથા પાન, જલજંબવો, મૂસળી, અરડૂસો, ઘોડાઆહેદ, અગથિયાનાં પાન,

[illegible]

વખત દૂધમાં છમકારવો. પછી તાંદળજાનો રસ તથા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ચોવીસ કલાક બોળી રાખવો. પછી ગરમ પાણીથી ધોઇ ત્રિફળાના ક્વાથમાં તથા ગોમૂત્રમાં સાત સાત વખત છમકારવાથી શુદ્ધ થાય છે.

ધાન્યાભ્રકની વિધિઃ–એક શેર અભ્રકમાં કમોદ શેર ૦। નાખી ધાબળીમાં બાંધી ત્રણ અહોરાત્ર સુધી ખાટી છાશમાં બુડાડી રાખવું. પછી કાઢી બે હાથે ચોળી ધાબળીમાંથી રેતી જેવી અભ્રક નીકળે ત્યાં સુધી ચોળવું. પછી છાશમાંથી કાઢી લેવું.

ધાન્યાભ્રકની બીજી વિધિઃ–વજ્રાભ્રકને તપાવી બોરડીના પંચાંગના ક્વાથમાં બુઝાવી, બે હાથે ખૂબ ચોળવાથી ધાન્યાભ્રક કરતાં સારું થાય છે.

ભસ્મવિધિઃ–ધાન્યાભ્રકને આકડાના દૂધમાં આખો દિવસ ઘૂંટી ગોળો કરી ઉપર આકડાનાં પાન વીંટી સંપુટમાં મૂકી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ સાટોડીના દેવા, સાત ગજપુટ મોથના દેવા, સાત ગજપુટ નાગરવેલના રસના, સાત ગજપુટ વડવાઈના ક્વાથના, સાત કુંવારના અને સાત ગજપુટ મજીઠના દેવા જેથી ભસ્મ ઉત્તમ બને છે.

બીજી વિધિઃ–(સહસ્રપુટી) વડની કૂણી વડવાઈ, આકડાનું દૂધ, વડનું દૂધ, ખરસાણી થોરનું દૂધ, કુંવારનો રસ, ગરમાળાનાં મૂળ, પીલુડી, મોથ, બોકડાનું મૂત્ર, બીલીનાં મૂળ તથા પાન, અરણી, અરડૂસી, કાંકચ, સીવણ, ઊભો સમેરવો, બેઠો સમેરવો, ઊભી રીંગણી, બેઠી રીંગણી, કદંબની છાલ, ગોખરુ, તલવણી, રાન તુલસી, ગોળ, ઘોડાસરસવ, ટંકો, ચંબેલી, ગોમૂત્ર, મોટી હરડે, આમળાં, બહેડાં, તાલીસપત્ર, ચિત્રાનાં મૂળ તથા પાન, જલજાંબવો, મૂસળી, અરડૂસો, ઘોડાંઆહોદ, અગથિયાનાં પાન,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

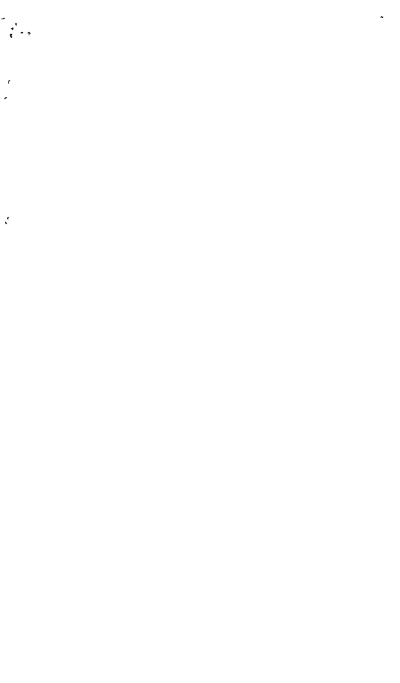
કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. પછી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો, જેથી ગુલાબી રંગની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

સાતમી વિધિ:–આમળાં તોલા ૧૦ અને અજમો તોલા ૫ એ બન્નેને જુદાં જુદાં બારીક વાટી, એક છાણા ઉપર પ્રથમ આમળાંનો ભૂકો પાથરી ઉપર અભ્રક મૂકી ઉપર આમળાંનો ભૂકો પાથરી અજમાનો ભૂકો પાથરવો. એ પ્રમાણે પતરાં અને ચૂર્ણનો થર કરી પછી ઉપર છાણું ઢાંકી એ ટોપલા છાણાંનો અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

હરતાલ શોધન–મારણ:–હરતાલની એક કપડામાં પોટલી બાંધી એક વાસણમાં કાંજી ભરી દેલાયંત્રથી એક પહોર પકાવવી. તે પ્રમાણે કોળાના રસમાં, તલના તેલમાં તથા કળીચૂનાના પાણીમાં પકવવું. એ દરેકમાં હરતાલને બાફી ગરમ પાણીએ ધોઇ લેવી, જેથી શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મવિધિ:–હરતાલને કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ ખૂબ ખરલ કરી ટીકડી વાળી સૂકવવી. પછી પીપળાનાં છોડાંની ભસ્મ કરી એક માટલું લઈ અરધું માટલું રાખ ખૂબ દાબીને ભરી કેળનાં પાનમાં ટીકડીઓને લપેટી મૂકી ઉપર બીજી રાખ આસ્તે આસ્તે દાબી દેવી. પછી ચૂલે ચડાવી પાંચ અહોરાત્ર સુધી અગ્નિ આપવાથી ચંદ્રિકા જેવી ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધિ:–હરતાલને ગળજીભીના રસમાં પલાળવી અને બીજે દિવસે વાસી રસ કાઢી નાખી બીજો નવો તાજો રસ નાખવો. એ પ્રમાણે દશ દિવસ કરી પછી એક ઠીબમાં ચૂલે ચડાવી તેમાં ગળજીભીનો રસ થોડે થોડે નાખ્યા કરવો. રસ રેડતાં હરતાલને ઉઘાડી થવા દેવી નહિ. પછી હરતાલ કાઢી સૂકવી ખાખરાની રાખમાં ઉપર પ્રમાણે ચાર પહોર સુધી અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

વચ્ચે ટીકડી મૂકી ઉપર ચૂનો દાબી સંપુટ બંધ કરી ઉપર કપડ-મટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે કાઢી સંપુટ ખોલી જોશો તો ચૂનાનો રંગ પીળો થઈ ગયેલો તથા મનસીલ સફેદ થઇ ગયેલો જણાશે. તે મનસીલભસ્મને કાઢી એક ચોખાપૂર માત્રા સાકર સાથે આપવાથી તમામ જાતના તાવ જાય છે.

મનસીલશુદ્ધિઃ–મનસીલને બકરીના મૂત્રમાં ત્રણ અહોરાત્ર સુધી દોલાયંત્રથી બાફી આદુના રસની (ખરલમાં) સાત ભાવના આપવાથી શુદ્ધ થાય છે.

સાબરશૃંગ ભસ્મઃ–સાબરશૃંગને આકડાના દૂધમાં કટકા કરી સાત દિવસ સુધી પલાળી પછી સંપુટમાં ભરી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. એ પ્રમાણે કુંવારના રસના સાત ગજપુટ આપવાથી પણ ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

બીજી વિધિઃ–સાબરશિંગાના કટકા કરી તેના ઉપર અડદના લોટને પાણીમાં મેળવી જાડો કરી ચોપડી આંબલીની છાલ વાટી તેના ઉપર ભભરાવવી. પછી આમલીનાં લીલાં છોડાં નીચે પાથરી ઉપર ઔષધ મૂકી છાણાં સિંચી સળગાવવાથી ભસ્મ થાય છે.

ત્રીજી વિધિઃ–હાડસાંકળના રસમાં સાબરશિંગાના કટકાને પલાળી સંપુટમાં ભરી બીજો રસ નાખી સંપુટ બંધ કરી કપડ-મટ્ટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

ચોથી વિધિઃ–સાબરશિંગું તોલા ૫ લઇ ગોમૂત્રમાં સાત દિવસ પલાળી એક કુલડીમાં ગોમૂત્ર ભરી તેમાં સાબરશિંગું મૂકી કુલડીનું મોઢું બંધ કરી સંધિલેપ કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. તે ભસ્મમાં અકલગરો, જાયફળ, પીપર અને સાબરશૃંગભસ્મ એ સર્વ સમભાગે લઇ, બારીક વાટી દીકામારીના

ણમાં ભરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. તેવીજ રીતે ભોંય-રીંગણીના રસમાં અથવા થોરના દૂધમાં ઉપર પ્રમાણે કરવાથી ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

કપર્દભસ્મઃ-(કોડી) કોડીને લીંબુના રસમાં પલાળી ગજ-પુટ કરવાથી ભસ્મ થાય છે.

ગંધકની શુદ્ધિઃ-ગંધકના બરાબર વજને ઘી લઇ એક લોખંડની પેણીમાં ઘી ઓગાળી, તેમાં ગંધક નાખી એકરસ થાય ત્યારે એક તપેલીમાં દૂધ ભરી ઉપર એક કપડું ઢીલું બાંધી તેમાં રસ રેડી દેવો, જેથી કપડામાંથી ગળીને ગંધક દૂધમાં પડી ઠરી જશે. તે ગંધકને કાઢી વાટી ઉપર પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવા-થી ગંધક શુદ્ધ થાય છે.

ગંધકભસ્મઃ-દાડમને વચમાંથી કોરી અંદર ગંધક ભરી ઉપર કપડું લપેટી થોડાં છાણાંના અગ્નિમાં પકાવવો. એ પ્રમાણે સાત દાડમમાં ગંધકને પકાવવાથી ગંધકની ભસ્મ થાય છે.

ગંધક તેલઃ-એક પાકું રીંગણું લઈ તેની નીચેથી ગંધક અંદર ભરવો. પછી એક વાસણમાં રીંગણું એવી રીતે લટકાવવું કે નીચે અડકે નહિ. તે વાસણની નીચે બાકું કરી એક કાચનો પ્યાલો મૂકી પાતાળયંત્રથી તેલ કાઢવાથી તેલ નીકળે છે.

બીજી વિધિઃ-લોઢાની પેણીમાં ગંધકને ઓગાળી, તેમાં એરંડ તેલના ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં નાખી લોઢાની સળીથી હલાવવું જેથી ગંધક ફૂલે છે. પછી તેમાં ચમેલીનું તેલ અથવા સુખડનું તેલ નાખવાથી તેલ બને છે.

ત્રીજી વિધિઃ-ધંતૂરાનાં બીજને સાત પુટ ગાડરના દૂધના આપવા તથા માલકાંકણાં તોલા ૧૦ તથા ગંધક એ ત્રણેને મિશ્ર

કરી, તેમાં ખાખરાનાં ફૂલ નાખી [illegible] તેલ કાઢ્યું, કે [illegible]
તેલ નીકળે છે. આ તેલ [illegible] કામમાં વપરાય છે.

ગોમય તેલઃ—ગોમય તે છાણ [illegible]

સોમલનો કટકો મૂકી ઉપર બીજી શરા ખૂબ દાબીને બરી કઈ છાણાં શેર ૩ લઈ કુલડીની આજુબાજુ ગોઠવી સળગાવવાં. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે પાકી ગયેલો સોમલ પતાસાં જેવો થઇ જાય છે. આ ભસ્મ નિર્ધૂમ થાય છે.

સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મઃ-સુવર્ણમાક્ષિક ત્રણ ભાગ, તથા સિંધવ એક ભાગ લઇ એ બંનેને વાટી લોઢાની કડાઈમાં નાખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું તથા લીંબુનો રસ નાખવો અને હલાવવું. જ્યારે કડાયું લાલચોળ થઈ જાય, ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાંથી સોનામુખી કાઢી લેવી. એ પ્રમાણે કરવાથી સોનામુખી શુદ્ધ થાય છે.

ભસ્મવિધિઃ-સોનામુખીને ઉપર મુજબ શુદ્ધ કરી કુલથીના ક્વાથમાં ઘૂંટી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. તેમજ કુલથીના ક્વાથને બદલે તેલમાં અથવા છાશમાં ગજપુટ આપવાથી પણ ભસ્મ થાય છે.

ઉપર પ્રમાણેની તમામ ભસ્મો વનસ્પતિના યોગથીજ થાય છે. તે મારા હાથથી બનાવેલી જણાવેલી છે. તેનો ઉપયોગ અનુપાનની યોજના કરીને બૂજ વજને કરવાથી ઘણા રોગોમાં ફાયદો કરે છે. અનુપાન તમામ વૈદ્યો જાણતા હોવાથી જણાવ્યાં નથી. તેમજ યંત્રો વિષે પણ વૈદ્યોને માહિતી હોવાથી લંબાણથી લખ્યું નથી, માટે વૈદ્યોએ બુદ્ધિ પહોંચાડી ઉપયોગ કરવો. વળી વનસ્પતિના ગુણ પ્રમાણે ધાતુ વગેરેની ભસ્મોના ગુણમાં તફાવત પડે છે. તો જે વનસ્પતિથી ભસ્મ તૈયાર કરવામાં આવી હોય, તે વનસ્પતિના જેવોજ ગુણ તે ભસ્મમાં હોય છે તે યાદ રાખવું. અનુપાન, વર્જન તથા કયા કયા રોગ ઉપર આપવામાં આવે છે, તે વૈદરાજો જાણતા હોવાથી લંબાણથી લખ્યું નથી.

અભ્રકભસ્મઃ-અભ્રકનાં (કાળો) બે આની જેવડાં ૧ તોલા

આપવાથી ગરમ બુખારો, શરીરની નબળાઇ તથા ધાતુક્ષયને મટાડે છે. ક્ષયના તાવ માટે દૂધીનો પુટપાકથી સ્વરસ કાઢી, તે રસના અનુપાન સાથે આ દવા આપવાથી ક્ષયના તાવને મટાડે છે.

પોલાદઃ–પોલાદના ભૂકાને ત્રિફળાના કવાથમાં દિવસે ઘૂંટી રાત્રે ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપ્યા પછી પોલાદથી અષ્ટમાંશ હિંગળોક મેળવી કુંવારના ગર્ભમાં ઘૂંટી રાત્રે ગજપુટ આપવો. દિવસે ઘૂંટવું તથા રાત્રે ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત ગજપુટ આપવા જેથી શુદ્ધ અને અકસીર ભસ્મ થાય છે. તે સઘળા રોગો પર આપવાથી સારું કામ કરે છે.

બંગભસ્મઃ–કલાઇ તોલા ૧૦ લઇ તેના વાલ વાલ જેવડા કટકા કરી મેંદીનાં લીલાં પાન લાવી, એકેક રતલની બે રોટલી બનાવી ટાટ પર એક રોટલી મૂકી ઉપર કલાઈના કટકા પાથરી મેંદીની રોટલી મૂકી, યુક્તિથી બાંધી, એક ખાડામાં અડાયાં શેર ૩ થી ૪ ગોઠવી, તે ઉપર આમલીની છાલ શેર ૨ પાથરી મેંદી-વાળી પોટલી મૂકી, બીજી છાલ તથા અડાયાં ગોઠવી ઉપરથી આંચ કરવી. જ્યારે સ્વાંગશીત થાય ત્યારે સંભાળીને સફેદ ચૂના જેવી ભસ્મ કાઢી લેવી. તે સઘળા રોગો ઉપર બુદ્ધિપૂર્વક સમજીને વાપરવાથી સારું કામ કરે છે.

પારદને ષડ્ગુણ ગંધક જારણ કરવાની સરળ ક્રિયાઃ–જ્યારે પારદને ષડ્ગુણ ગંધક જારણ કરવું હોય, ત્યારે એક લોઢાની કડાઇ તથા ડંડો ખૂબ માંજીને સાફ કરવાં. પછી કડાઇને મધ્યમ અગ્નિ ઉપર મૂકી, તેમાં પારો રેડી તેમાં તેટલોજ (પારા જેટલો) ગંધક નાખી ડંડાથી રગડવું. ધુમાડો નીકળે અથવા બળતું થાય તો પણ ઘૂંટયા કરવું. જ્યારે ધુમાડો નીકળતો બંધ થાય ત્યારે તરતજ બીજો તેટલોજ ગંધક નાખી ઘૂંટવું. એ

વગેરે માટે વૈદરાજોએ તક પહોંચાડી યોગ્ય માત્રાથી સઘળાં કામમાં વાપરવાથી ઘણું સારું કામ કરે છે.

હરતાલઃ-વરખી હરતાલ લઈ તેનો માણેકરસ બનાવવો અને તે માણેકરસમાંથી આ પ્રમાણે ગોળીઓ બનાવવી. માણેકરસ, અક્કલગરો, લવિંગ, સૂંઠ, પીપર, પીપરીમૂળ અને નાની એલચીના દાણા એ સર્વ સમભાગે લઈ માણેકરસ સિવાયની સર્વ વસ્તુઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, માણેકરસને બે પહોર સુધી ખરલમાં વાટી ચૂર્ણ મેળવી ત્રણ દિવસ સુધી કુંવારના રસમાં ઘૂંટી ચણા જેવડી ગોળી વાળી આપવાથી ખાસ કરીને વાતકફના વ્યાધિઓ, શરદી, ખાંસી તથા દમ માટે ઘણીજ ઉત્તમ છે. દમનો હુમલો નરમ પડ્યા પછી દરરોજ રાત્રે એક ગોળી સેવે તો જૂનો દમ મટી જાય છે અને શરીરમાં શક્તિ પણ સારી આપે છે. આ માણેકરસ હરતાલની જગ્યાએ દરેક કામમાં વપરાય છે.

પ્રવાલભસ્મઃ-ચોધારા ડાંડલિયા થોરના ડાંડામાંથી વચમાંનો ગર કાઢી નાખી વેંતભરના ડાંડામાં આશરે એક તોલો પરવાળાં અને ગર દાબીને ભરી કપડમટ્ટી કરવી. એવા પાંચ–પંદર ડાંડા બનાવી ગજપુટમાં ફૂંકી દેવાથી ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી ભસ્મ શરદી, બીમારી, દમ તથા ખાંસી માટે અકસીર છે. ઉપરાંત ગરમીની બીમારી પર વાપરવા માટે પ્રવાલ તોલા ૧૦, ગુલાબનાં ફૂલની પાંતરીમાં વાટી ગજપુટમાં ભસ્મ કરવી. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી ભસ્મ ગરમીની બીમારી માટે ઘણીજ અકસીર માલૂમ પડી છે.

શ્રાબરશિંગુંઃ-સાબરશિંગાનો રેતરડીથી બારીક ભૂકો કરી એક વાસણમાં ભરી તેમાં આકડાનું દૂધ સાબરશિંગું ડૂબતાં બે આંગળ રહે તેટલું નાખી એક દિવસ તર રાખવું. પછી બીજે

દિવસે મજૂર આવે. આ કામ ચાર [illegible] દિવસમાં [illegible] ચાર વખત [illegible] [illegible] કમ, [illegible] માટે [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે.

બીજી [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible]

[illegible]

કરવી. ત્યાર બાદ સ્વાંગશીત કરી સોમલ કાઢી લેવો. (આજુ-બાજુનો રાખોડો પણ કામમાં આવશે) આશરે એક ચોખાપૂર ભસ્મ મોટા માણસને ઘી સાથે આપવી. પરેજીમાં "કકા" ઉપર જે નામ આવે તે ખાવું નહિ. જેમકે કરમદાં, કારેલાં, કેરી, કોકમ, કઢી વગેરે ખાવું નહિ. પથ્યમાં દૂધ, દહીં, ઘી, મોળી છાશ, શિખંડ, સાકર, ખાંડ વગેરે ખવાય છે. બુદ્ધિપૂર્વક ઘણાખરા રોગોમાં આપી શકાય છે.

—વૈદ્ય પ્રાણશંકર-સમની

પ્રવાલભસ્મ:-પરવાળાંને આકડાના દૂધમાં સાત દિવસ પલાળી સરાવસંપુટમાં ભરી ગજપુટ આપવો. પછી વાટી રામ-પાત્રમાં ભરી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી સૂર્યના તડકામાં રાખી સુકાય ત્યારે ખરલમાં બારીક વાટી ૨ તોલા ભસ્મમાં કેશર તોલો ૦॥ મેળવી ૨ વાલ માત્રા મધ સાથે આપવાથી શ્વાસ, દમ તથા અશક્તિ મટે છે, લોહી સુધરે છે. દવા ખાઈ ઉપરથી દૂધ શેર એક અથવા પચે તેટલું પીવું.

—વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-બુવાલડી

તામ્રભસ્મ:-એક અધોળ તાંબાને શુદ્ધ કરી વનગોસીની લુગદીમાં મૂકી સંપુટમાં ભરી કેરડાના લાકડામાં ફૂંકી દેવું. પછી કેરડાની કુણી કૂંપળોની લુગદીમાં મૂકી સંપુટમાં મૂકી કપડ-મટ્ટી કરી સૂકવી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ એક ચોખાપૂર અનેક રોગ પર જુદા જુદા અનુપાનમાં આપવાથી ઘણુંજ સારું કામ કરે છે.

પારદભસ્મ:-પારદ એક અધોળ લઇ કુંવારના રસમાં, થોરના રસમાં તથા લીંબુના રસમાં એકેક દિવસ ઘૂંટવો. પછી તે શુદ્ધ પારાને દુધેલીના રસમાં મર્દન કરી એક કુલડીમાં ભરી, મોઢા સુધી દુધેલીનો રસ ભરી ત્રણ દિવસ સુધી દેવતાની ભરસાડમાં

તામ્રભસ્મઃ-તાંબાને નગોડના રસમાં છમકારવાથી શુદ્ધ થાય છે. પછી તેનો ભૂકો કરાવી ગળજીભીના રસની ભાવના આપી ગજપુટ આપવો. પછી કેરડાની કૂંપળોના રસની સાત ભાવના આપી, એજ કૂંપળોની લુગદી કરી તેમાં ભસ્મ નાખી ભાખરી બનાવવી. ત્યાર બાદ કેરાંને વાટી કલ્ક કરી એક રામપાત્રમાં અડધો કલ્ક પાથરી કૂંપળોની લુગદી કરી મૂકી, તેની ઉપર ભસ્મવાળી ભાખરી મૂકી કૂંપળોની લુગદી મૂકી, તેની ઉપર કેરાંનો કલ્ક મૂકી બીજું રામપાત્ર ઢાંકી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો, જેથી સફેદ અત્યુત્તમ ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ પિત્ત પર સાકર તથા માખણ સાથે, વાતરોગ પર ગૂગળ સાથે, કફવાત પર મધ-પીપર સાથે, શુલ્મ પર હિંગ સાથે, અર્શરોગ પર સૂરણના રસ સાથે, સંગ્રહણી તથા પ્રમેહ પર ગળોસત્ત્વ સાથે, અજમો, સાકર, મધ સાથે અથવા મધ, સાકર અને ઘી સાથે આપવાથી પુષ્ટિ આપે છે.

હરતાલભસ્મઃ-વરખી હરતાલનો ગાંગડો લઇ કળીચૂનાના પાણીમાં ત્રણ દિવસ બૂડતો રાખી ચોથે દિવસે બહાર કાઢી ધોઈ ઇન્દ્રવરણાંનાં ફળમાં મૂકી ચારપાંચ કપડમટ્ટી કરી સૂકવી સવાશેર અડાયાંમાં ફૂંકી દેવું. એ પ્રમાણે એકવીસ ઇન્દ્રવરણાંમાં ફૂંકવાથી શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે.

અભ્રકભસ્મઃ-વજ્રાભ્રક લઈ તેને શુદ્ધ કરી ધાન્યાભ્રક કરવી. પછી મહુડાના શીરામાં ગજપુટ આપવો. ગોમૂત્રમાં ત્રણ ગજપુટ તથા કુંવારીમાં, હડસાંકળમાં, થોરના દૂધમાં, પંચામૃતમાં, મૂળાના રસમાં, આકડાના દૂધમાં અને આવળના રસમાં એ દરેકમાં ઘૂંટી એકેક ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

રૌપ્યભસ્મઃ-ઝીણી દુધેલીનાં પાન લાવી છાંયડે સૂકવી ચૂર્ણ કરી, એક છાણા પર પાથરી શુદ્ધ ચાંદીનાં કંટકવેધી પતરાં ગોઠવી ઉપર બીજું ચૂર્ણ પાથરી છાણાં મૂકી ફૂંકી દેવાથી ભસ્મ થાય છે.

તથા ભૂચરજીવો મરણ પામે છે. જો કે તેમાં સૂર્ય કંકણાકારે ઘેરાય છે, કારણ કે સૂર્યના કરતાં પૃથ્વી ઘણી નાની હોવાથી પૃથ્વીની છાયા સૂર્યને સંપૂર્ણ આચ્છાદિત કરી શકતી નથી. આથી ખગ્રાસ એટલે આખો સૂર્ય ઘેરાયો હોય તો પણ તેની ફરતી કોર ઉઘાડી રહે છે અને તેથીજ બળવાન પ્રાણીઓ બચી જાય છે. એટલે સૂર્ય જેમ વીર્યપોષક છે તેમ ચન્દ્ર રજપોષક છે. એટલે મનુષ્યને અમાવાસ્યાની રાત્રી ચંદ્ર વિના પસાર કરવાથી નુકસાન થતું નથી, પણ જો એક દિવસ સૂર્ય વિના ચલાવવું પડે, તો આખી સૃષ્ટિનાં પ્રાણીઓનો નાશ થાય. એ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જગતની ઉત્પત્તિથી તે અંત સુધી સૂર્ય અને ચન્દ્ર પ્રાણીમાત્રના જીવન માટે નિર્માણ થયેલા છે. પરંતુ સૂર્ય અને ચન્દ્રના સામાન્ય પોષણમાં ઋતુઓના હીન અને મિથ્યા-યોગથી મનુષ્યપ્રકૃતિમાં જે ફેરફારો થાય છે, તેનું નિવારણ સામાન્ય સૂર્ય અને ચંદ્રનો પ્રકાશ કરી શકતો નથી. એટલા માટે સૂર્યનું વીર્ય (તેજ) અને ચંદ્રના રજ (શીતળતા) ને યોગે ઈશ્વરી સૃષ્ટિમાં તેના સંગ્રહરૂપે પારો અને ગંધક એવા બે પદાર્થો ઉત્પન્ન થયેલા છે. જેમ શિવ (પુરુષ) પાર્વતી (શક્તિ) વિના રહી શકતો નથી તેમ પુરુષ (શિવ) વિના શક્તિને રહેવાનું સ્થળ નથી. એજ રીતે પારો ગંધક વિના કાર્ય કરી શકતો નથી અને ગંધક પારા વિના નકામો છે. એટલે મનુષ્યપ્રાણીના ત્રિગુણાત્મક શરીરમાં ષડ્રસાત્મક આહારથી અને સપ્ત રશ્મિરૂપ પ્રકાશથી જે ફેરફાર થાય છે, તેને સમાનભાવે વર્તાવવાને પારો અને ગંધક સિવાય બીજા કોઈ બળવાન પદાર્થ જણાતા નથી. રસાયનશાસ્ત્ર પારા તથા ગંધકને નૈસર્ગિક ગુણવાળા ગણે છે. એટલે જેમ લાકડું બળીને કોલસો થયા પછી, પથ્થર બળીને ચૂનો થયા પછી અને બીજી ધાતુઓ બળીને ભસ્મ થયા પછી પાછી પોતાના સ્વરૂપમાં એટલે

યોજના ઘડી રસશાળાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કે જેથી પારાનો ગેરઉપયોગ થાય નહિ. પરંતુ જે કાળમાં એ વર્ણન લખાયું તે કાળને માટે ભલે તે બંધબેસતું હોય, કેમકે તે સમયમાં પારો અને ગંધક એ બેઉ બહુ દુર્લભ, અપ્રાપ્ય અને અપરિચિત વસ્તુઓ ગણાતી હતી; પણ હાલના જમાનામાં જ્યારે જ્યારે જેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ ત્યારે તેટલા તેટલા પ્રમાણમાં તે મળી શકે છે. આમ હોવા છતાં હાલના વૈદ્યરાજો તેનો ખરો લાભ મેળવી શકતા નથી એ ઘણુંજ દિલગીરી ભરેલું છે.

આયુર્વેદના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો તપાસતાં અમને એમ સમજાયું છે કે, આયુર્વેદમાં ઋષિપ્રણીત અને સિદ્ધ (યોગી) પ્રણીત એમ બે જાતની ચિકિત્સાઓ છે. ઋષિપ્રણીત ચિકિત્સામાં રોગ, રોગનું પૂર્વરૂપ, તેની સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ, ઉપશય, દેશ, કાળ, વય અને વહ્નિનો વિચાર કરી, રોગીને આરોગ્ય આપવા માટે પાંચ કર્મનો નિશ્ચય કરી, ચિકિત્સા નિર્માણ કરેલી છે. જ્યારે સિદ્ધપ્રણીત ચિકિત્સામાં ઉપરની તમામ ખટપટને દૂર કરી, સિદ્ધોએ ઉપદેશેલા રસો વાપરવાથી ઋષિવિદ્યાથી નહિ મટતા અને અસાધ્ય ગણાતા રોગોને દૂર કરી, અજરામર પદ પ્રાપ્ત કરવા સુધીનો વિધિ લખવામાં આવ્યો છે. ભૈષજ્યરત્નાવલિના કર્તા લખે છે કેઃ-

न दोषाणां न रोगाणां न पुंसां च परीक्षणम् ।
न देशस्य न कालस्य कार्यं रस चिकित्सिते ॥

ઉપરનાં વચનથી રસ (પારા) માં કેટલું બળ રહેલું છે તે આપણને સમજાય છે. પરંતુ શ્રીશંકર જેમ ભક્તોને જેવા રૂપમાં અને જેટલા પ્રમાણમાં ભક્તિ કરનાર હોય છે, તેને તેવા રૂપમાં અને તેટલા પ્રમાણમાં ફળ આપે છે; તેમ પારદ પણ જેટલા પ્રમાણમાં અને જેવા રૂપમાં મનુષ્યો તેની ભક્તિ એટલે સેવા ઉઠાવે

કરી અનુભવ લીધા પછી, તેમાં લખેલા ફળ પ્રમાણે ફળ ન થાય પણ તેથી ઓછે ભાગે ફળ જણાય, તો તે ગ્રંથકર્તાનો દોષ નહિ કાઢતાં, અમારી ક્રિયામાં કોઇ જાતની ખામી છે એમ માનનારા હોવાથી, અમને દેશ ને કાળ અનુસાર જે સાહિત્ય મળી આવ્યું, તે સાહિત્ય પ્રમાણે અમે પ્રથમ રસશાસ્ત્રના-રસરત્ન સમુચ્ચય, રસરત્નાકર, રસેન્દ્ર ચિન્તામણિ, રસચિન્તામણિ, રસરાજસુંદર, રસસારસંગ્રહ, રસસંકેતકલિકા, રસહૃદયતંત્ર, આયુર્વેદ સુધાકર, શારંગધર, ભાવપ્રકાશ, આદિ રસવિદ્યાના ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું અને તેની સાથે શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્ય તરફથી પ્રકટ થયેલી યે ગિ-ની કુમારીની વાર્તામાં ગૂંથાયલું રસસિદ્ધિશાસ્ત્ર વાંચ્યું. એ વાંચવાથી એકંદરે એવા નિશ્ચય પર આવવું પડયું કે તમામ રસશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાં પારદને સપ્તકંચુકી અને દશ દોષમુક્ત કરી, આઠ સં-સ્કાર આપી બુભુક્ષિત કરવા સુધીની વૈદ્યોને આજ્ઞા છે અને તે પછીના દશ સંસ્કાર કરવાનો અધિકાર સિદ્ધો તથા યોગીઓને છે. એટલુંજ નહિ પણ રસસિદ્ધિશાસ્ત્રમાંથી એક ઉપદેશ એવો લેવામાં આવ્યો કે, આ વિદ્યા સિદ્ધ લોકોની શોધેલી છે અને તે માત્ર જગતના ઉપકારને માટે પ્રકટ કરવામાં આવેલી છે; માટે વૈદ્યોએ પારદની ઉપાસના કરવાનું આરંભ કરતાં પહેલાં પોતાના અંતઃકરણમાં સંકલ્પ કરવો કે, 'આ પારદને હું જે સંસ્કારિત કરું છું, તે મારે માટે ધન એકઠું કરવાને કરતો નથી, પણ માત્ર જગતના ઉપકારને માટે આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું.' એવો નિશ્ચય કરીને પારદના કામમાં પ્રવેશ કરશો, તો સિદ્ધ-મહાત્માઓ તર-ફથી વખતોવખત શુભ સૂચનાઓ મળશે, જેથી ગુરુપરંપરાની જરૂર રહેશે નહિ. એવું જાણ્યા પછી પારદને સંસ્કારિત કરવા માટેનાં શાસ્ત્રોનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરી, એકબીજાના પાઠો મેળવી લેતાં જણાયું કે, પુસ્તકો [illegible] છે પણ ક્રિયાઓમાં

અને સિંદૂરો બનાવવાની વિધિ તથા તે ખવડાવ-
: પ્રકટ કરીએ છીએ. આથી વૈદ્યો પોતાને હાથે
ોગમાં લે. કારણ કે અમારો બનાવેલો ચંદ્રોદય
અમે કોઇને પણ કોઇ પણ ભાવે વેચતા નથી.
ોતાને હાથે બનાવીને વાપરવાં એવી સિદ્ધ આજ્ઞા
ાવવાની વિધિ નીચે લખીએ છીએ:—
ાકરમાં લખ્યા પ્રમાણે તપ્ત ખરલની વિધિમાં
ં ૨૪ ઇંચ લાંબો, ૯ ઇંચ પહોળો અને ૮ ઇંચ ઊંડો
ખલનો માપ અને ઘાટ કરાવ્યો અને તે ઘાટ
ોખંડનો ખલ ભરાવ્યો. તેવી રીતે એક બત્તો ૧૪
ને ૨ ઇંચ જાડો બનાવ્યો. તે બેઉનું વજન સુરતી
તે ખલને તાપઉપર મૂકવા માટે ફાયર–પ્રૂફ ઇંટની,
રપ્રૂફ સિમેન્ટથી એવી ચણાવી કે, તેમાં ખલની
હે અને તે અગ્નિ એક લોખંડની જાળી ઉપર રહે.
ી સાથે એક એવું છિદ્ર રાખ્યું કે, જે દ્વારા પંખા-
પવન ફૂંકી દેવતા સચેત રખાય અને રાખોડી
જાય. એવી ભઠ્ઠીના આડામાં લાકડાં સળગાવી,
ી તે ઉપર તપ્ત ખરલ ગોઠવી, હિંગળોકમાંથી
તોલા ૨૦૦ નાખી, પ્રથમ ઇંટનો ભૂકો, હળદર અને
મેળવી એક દિવસ ખલ કર્યો અને બીજે દિવસે ધોઇ
લોખંડનો બત્તો જેનું વજન ૧૪ રતલનું થવાથી તે
ો નહિ, તેથી તે બત્તાના છેડા ઉપર કાણું પડાવી
ાલી, તે કડીમાં સાંકળ જોડી તે સાંકળને ઊંચી બાંધી.
ને માત્ર હાથનો ઇશારો લાગવાથી ઘૂંટવાની સગ-
આ પારદશુદ્ધિના તપ્ત ખરલના વિધિમાં એટલું યાદ
, કે જે જે વનસ્પતિમાં પારદને ઘૂંટવાનો પ્રયોગ

કહેલો છે, પણ તપ્ત ખરલમાં તાપના યોગથી તે તે વનસ્પતિને
રસ સુકાઇ જાય, તે પછી તેની સાથે કુંવારપાઠાનો રસ કાઢી પા
દને ડૂબતો રાખી ખરલને તપ્ત રાખી ઘૂંટયા કરવું અને જેટલે
રસ બળી જાય તેટલો કુંવારપાઠાનો બીજો રસ ઉમેરતા જવું
(૨) બીજે દિવસે ૨૦૦ તોલા પારદ ખરલમાં નાખી તેને ૧૬
ભાગે એટલે આશરે ૧૩ તોલા અંકોલનાં બીજ અને ઇંદ્રવરણાંના
ફળના છૂંદામાં કુંવારનો રસ મેળવી સવારના ૮ વાગતાંથી સાંજ
ના ૬ વાગતાં સુધી એવી રીતે સાત દિવસ મર્દન કર્યું. આઠમે
દિવસે ખરલને ઠંડો પાડી પારદને ગરમ પાણીથી ધોઈ લઈ, લીંબુ
નો રસ શેર ૧ તથા સિંધવક્ષાર શેર ૧ મેળવીને ઠંડા ખરલમ
એક દિવસ મર્દન કરાવ્યું. (૩) પછી ગરમાળાની શિંગો શેર
પાંચ લાવી તેને ખાંડી ૦।। મણ પાણીમાં ઉકાળી, પાંચ શેર પાણી
બાકી રહ્યું ત્યારે તેને ચોળીને ગાળી લઇ પેલા તપ્ત ખલમાં નાખ્યું
અને સાત દિવસ સુધી કુંવારપાઠાનો રસ તેમાં નાખતાં નાખતાં
પારાનું મર્દન કરાવ્યું અને આઠમે દિવસે તે પારાને ગરમ પાણી-
થી ધોઈ, પાછો સિંધવ અને કાંજીમાં એક દિવસ ખરલ કર્યો. (૪)
પછી ચિત્રાનું ચૂર્ણ શેર ૧ નાખી, કુંવારનો રસ મેળવી સાત
દિવસ તપ્ત ખરલમાં મર્દન કરાવ્યું. તે પછી આઠમે દિવસે તેને
ગરમ પાણીથી ધોઈ, પાછો કાંજી અને સિંધવમાં એક દિવસ ખરલ
કરાવ્યો. (૫) તે પછી ધંતૂરાનાં પાતરાંના ૨ શેર રસમાં સાત
દિવસ સુધી મર્દન કરતા ગયા અને કુંવારપાઠાનો રસ ઉમેરતા
ગયા. આઠમે દિવસે તેને ગરમ પાણીથી ધોઇ કાંજી અને સિંધવમાં
એક દિવસ ખરલ કર્યો. (૬) તે પછી ત્રિફળાનું ચૂર્ણ શેર ૩
મેળવી કુંવારનો રસ નાખી તપ્ત ખરલમાં સાત દિવસ મર્દન
કરાવ્યું. આઠમે દિવસે પારદને ગરમ પાણીથી ધોઇને કાંજી તથા
સિંધવમાં એક દિવસ મર્દન કરાવ્યું. (૭) બીજે દિવસે સૂંઠ મરી

અને પીપરના ૩ શેર ચૂર્ણમાં કુંવારના રસ સાથે તપ્ત ખરલમાં સાત દિવસ મર્દન કરાવ્યું. આઠમે દિવસે તેને ગરમ પાણીથી ધોઈ, સિંધવ અને કાંજીમાં મર્દન કરાવી. (૮) ગોખરુના ૨ શેર ચૂર્ણમાં કુંવારનો રસ નાખી સાત દિવસ મર્દન કરાવી, આઠમે દિવસે ગરમ પાણીથી ધોઇને તેને લીંબુનો રસ શેર ૪ અને સિંધવ શેર ૨ તથા કુંવારનો રસ શેર ૫ મેળવીને સાત દિવસ સુધી ઠંડા ખરલમાં મર્દન કરાવી, આઠમે દિવસે ગરમ પાણીથી ધોઈ તે પારદને શુદ્ધ થયેલો જાણી, સાદા બૂચવાળી શીશીમાં ભરી લીધો. આ પ્રયોગમાં વસાણાં રીતસર નંખાયાં, પણ કુંવાર ૩૦ મણ ખપી અને પારદ ૧૮૫ તોલા શુદ્ધ રહ્યો; તે કુંવારપાઠાંની સગવડ ઉપર ધ્યાન રાખી વૈદ્યોએ આ કાર્યમાં પ્રવેશ કરવો.

રસરત્નાકરના નિયમ પ્રમાણે તપ્ત ખરલમાં પારદને ઘૂંટવામાં અમે એટલો સુધારો કર્યો કે, દર અઠવાડિયે એક વાર એક દિવસ કાંજી અને સિંધવમાં ઘૂંટાવ્યો. કારણ કે રસશાસ્ત્રના ગ્રંથો વાંચતાં અમને સમજાયું કે, ખાટો રસ પારાનું મુખ કરે છે અને ખારો રસ પારાને પ્રબોધે છે. આથી રસરત્નાકર ગરમ કાંજીમાં ધોવાનો પ્રયોગ બતાવે છે, તેને બદલે અમે ગરમ **પાણીથી** ધોયો અને કાંજી તથા ખારના યોગથી એક દિવસ ઘૂંટ્યો એટલે એકંદરે પારદને પંદર દિવસનો મુખ કરવા માટેનો **દીપનસંસ્કાર** મળ્યો અથવા થયો.

રસસિંદૂર:–તે પારદમાંથી ૪૦ તોલા પારદ લઈ ૨૪૦ તોલા ગંધકમાં કાજળી કરી અને તેને અગનશીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં બત્રીશ પ્રહર અહોરાત્ર આંચ આપી. તે સ્વાંગશીતળ થયા પછી તેમાંથી રસસિંદૂર કાઢી લીધો, તો ૧ શેરમાં ૪ તોલા ઓછો એટલે ૩૬ તોલા રસસિંદૂર અમારા હાથમાં આવ્યો. તે ૩૬ તોલા રસસિંદૂરમાંથી ૧૬ તોલા રસસિંદૂરને ત્રણ દિવસ

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] અને [illegible] આથી [illegible]
[illegible] પણ તે [illegible]
[illegible] દિવસ સુધી [illegible] અગ્નિ ઉપર [illegible]
[illegible] નહિ. તેવા કુંડાને તળિયે [illegible]
[illegible] કરવો. તે પીંડ ઉપર એક [illegible]
[illegible] તેના ઉપર પેલી શીશી ગોઠવવી અને પછી [illegible]
[illegible] મોટી નહિ તેમ [illegible] ઝીણી નહિ એ [illegible]
[illegible] ભરવી. જો કુંડા કરતાં શીશી ઊંચી રહે [illegible]
[illegible] ગોઠવી તેને પેલા [illegible]
[illegible] રેતી પૂરવી. તે એટલે સુધી કે શીશીની ઉપર [illegible]
[illegible] શીશીના મોઢા ઉપર એક [illegible]

કરવામાં આવે છે; તેમ કાજળી કરીને અગનશીશીમાં ભરીને વાલુ-કાયંત્રમાં ચઢાવીએ છીએ, તો તેમાં ઊભરો આવીને દવા ઊભરાંઈ જાય છે. પરંતુ આપણે એવું કરવાનું છે કે, એક પતરા પર ચઢાવેલાં કાચવાળાં વાસણો કે જે અગ્નિ પર ચઢી શકે છે, તેવું એક વાસણ જેમાં ા મણ પાણી માય એવડું લઈને, તે વાસણમાં ૨૦૦ તોલા ગંધકને ધીમે તાપે પિગળાવવો, એટલે તેનું પાણી બની જશે. પછી ૪૦ તોલા ગંધકમાં ૪૦ તોલા પારો મૂર્છિત કરી, (વાટી) પેલા ગંધકના રસમાં થોડો થોડો નાખી હલાવતા જવું અને એ રીતે તેમાં બધો પારો મેળવી દેવો. પછી તેને બીજા વાસણમાં લઇ લેવો, જેથી એક કડણ ગઠ્ઠો બંધાઇ જશે. તે ગઠ્ઠાને ખાયણીમાં ખાંડી હવાલે ચાળી, અગનશીશીમાં ભરશો, તો ઊભરો આવશે નહિ. ૪૦ તોલા પારો અને ૨૪૦ તોલા ગંધકની કાજળી એકીવખતે ચડે એવડી વિલાયતી અગનશીશી આવતી નથી, તેથી કપડવંજ ગામમાં બનતી શીશીઓ અમારે ત્યાં રસકપૂર તથા હિંગળોક બનાવનારા વાપરે છે. આ શીશીમાં ૩ મણ હિંગળોક અને ૨ મણ રસકપૂર એકીવખતે પાકે છે. તે શીશી ા મણ પાણી સમાય એવડી લેવી અને તેની ઉપર સાત કપડમટ્ટી કરવી. કપડમટ્ટી કરવાની રીત એવી છે કે, પ્રથમ માટીને પલાળી તેને રગડા જેવી કરી, કપડેથી છણી લેવી. પછી તે છણેલી માટીમાં જો તે માટી ૧ મણ હોય, તો ૧૦ શેર કાળી રેતી, ૫ શેર રાખોડી અને રા શેર મીઠું નાખીને તેનો કાદવ બનાવવો. પછી તે કાદવને બારીક કપડા ઉપર ચોપડી શીશી ઉપર પ્રથમ પડ ચઢાવવું. ખાસ ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે, કપડવંજની શીશી ઘણીજ પાતળી આવે છે, તેના ઉપર જાડું માટીનું પડ પ્રથમથી ચડાવવા જઇએ તો તે માટીના ભારથી શીશી તરતજ ફૂટી જાય છે. એટલા માટે પ્રથમનું પડ પાતળું

સુધી [illegible] ... માં બળી દીધે. તેમાંથી
[illegible] તોલો ૧ આઠે દિવસમાં એ [illegible]
[illegible] તથા ઉર્જસ્ [illegible]
[illegible] છે.

સ્વલ્પચંદ્રોદય-આદિ: શુદ્ધ ૨૦ તોલા રસ
[illegible] તોલા ૫, લવિંગ તોલા ૫, ભીમસેની કપૂર તોલા
કસ્તૂરી તોલો ૧। તથા સોનાના વરખ તોલો ૧। [illegible]
પાનના રસમાં સાત દિવસ સુધી મર્દન કરીને, તેનો સ્વલ્પ
દશ ૧ તોલાની ૧૦૦ ગોળી થાય એટલા માપની બનાવ
ગોળીઓથી ક્ષયના, ધાતુક્ષીણતાના તથા સંગ્રહણીના
દિવસમાં એકજ વાર ૧ ગોળી મધમાં ચટાડી, ઉપરથી
ખોરાક આપવાથી ઘણી સરસ અસર નિપજતી છે
ગોળીમાં એક એવો ચમત્કાર જોવામાં આવ્યો છે કે, સંગ્રહ
દર્દીઓ ત્રીજે દરજ્જે પહોંચેલા હોય અને તે બે રૂપિયાભાર
પચાવી શકતા ન હોય અને આપણે જેને માત્ર છાશ ઉપર
અન્નનો ત્યાગ કરાવ્યો હોય, તેવા દર્દીને ૧ ગોળી સવારે મ
ચટાડી, ઉપર ૨ તોલા ઘી ગરમ કરીને પાઇએ. એ પ્રમાણે
દિવસ કર્યા પછી ૨ તોલા ઘી ઉપરાંત ઘઉંની પાતળી રોટલી
ઉપર પુષ્કળ ઘી ચોપડેલું હોય તેવી, એકએકથી ક્રમેક્રમે દરરો
વધતા જઇએ, તો સાત દિવસમાં ચાર રોટલી સુધી પચાવી શક
છે. તેની સાથે ઝાડો કઠણ થતો જાય છે, ઝાડા ઓછા થતા જાય
અને રોગીની શક્તિ વધતી જાય છે. એટલે પૂર્ણચંદ્રોદય સિ
મકરધ્વજના કરતાં ઘણે ઓછે અંશે પણ બીજી અન્ય દવાઓ
કરતાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

સિંદૂરો બનાવવા માટેની અનુભવી સૂચનાઃ-રસ
સિંદૂર વગેરે તમામ સિંદૂરો બનાવતાં પારાગંધકની કાજળી

કરવામાં આવે છે; તેમ કાજળી કરીને અગનશીશીમાં ભરીને વા
ટાયંત્રમાં ચઢાવીએ છીએ, તો તેમાં ઊભરો આવીને દવા ઊભરો
જાય છે. પરંતુ આપણે એવું કરવાનું છે કે, એક પતરા પર ચઢા
વેલાં કાચવાળાં વાસણો કે જે અગ્નિ પર ચઢી શકે છે, તેવું એક
વાસણ જેમાં ૦ાા મણ પાણી માય એવડું લઇને, તે વાસણમાં
૨૦૦ તોલા ગંધકને ધીમે તાપે પિગળાવવો, એટલે તેનું પાણી
બની જશે. પછી ૪૦ તોલા ગંધકમાં ૪૦ તોલા પારો મૂર્છિત કરી,
(વાટી) પેલા ગંધકના રસમાં થોડો થોડો નાખી હલાવતા જવું
અને એ રીતે તેમાં બધો પારો મેળવી દેવો. પછી તેને બીજા
વાસણમાં લઇ લેવો, જેથી એક કડણ ગઠ્ઠો બંધાઇ જશે. તે ગઠ્ઠા-
ને ખાયણીમાં ખાંડી હવાલે ચાળી, અગનશીશીમાં ભરશો, તો
ઊભરો આવશે નહિ. ૪૦ તોલા પારો અને ૨૪૦ તોલા ગંધકની
કાજળી એકીવખતે ચડે એવડી વિલાયતી અગનશીશી આવતી
નથી, તેથી કપડવંજ ગામમાં બનતી શીશીઓ અમારે ત્યાં
રસકપૂર તથા હિંગળોક બનાવનારા વાપરે છે. આ શીશીમાં
૩ મણ હિંગળોક અને ૨ મણ રસકપૂર એકીવખતે પાકે છે. તે
શીશી ૦ાા મણ પાણી સમાય એવડી લેવી અને તેની ઉપર
સાત કપડમટ્ટી કરવી. કપડમટ્ટી કરવાની રીત એવી છે કે,
પ્રથમ માટીને પલાળી તેને રગડા જેવી કરી, કપડેથી છણી લેવી.
પછી તે છણેલી માટીમાં જો તે માટી ૧ મણ હોય, તો ૧૦ શેર
કાળી રેતી, ૫ શેર રાખોડી અને ૨ાા શેર મીઠું નાખીને તેનો
કાદવ બનાવવો. પછી તે કાદવને બારીક કપડા ઉપર ચોપડી શીશી
ઉપર પ્રથમ પડ ચઢાવવું. ખાસ ચેતવણી આપવામાં આવે
છે કે, કપડવંજની શીશી ઘણીજ પાતળી આવે છે, તેના ઉપર
જાડું માટીનું પડ પ્રથમથી ચડાવવા જઇએ તો તે માટીના ભારથી
શીશી તરતજ ફૂટી જાય છે. એટલા માટે પ્રથમનું પડ પાતળું

કરવાનું અને તે મોંઢું સુકાઈ રહે, ત્યારે બીજું પડ તે કરતાં જરા વધારે જાડું કરવાનું ને સુકાઈ રહે ત્યાર પછી ત્રીજું પડ તેથી વધારે જાડું કરવાનું એ પ્રમાણે ચાર પડ કરવાનાં શીશીની ઉપર ભા ઇંચથી ૧ ઇંચ સુધી કપડમટ્ટીનું જાડું પડ થવું જોઈએ. તે પછી તે શીશી સમાય અને આસપાસ ચાર ચાર ઇંચ જગા ખાલી રહે, એવડું માટીનું કૂંડું લાવવું. પણ તે કૂંડું એવું મજબૂત હોવું જોઈએ કે, ચાર ને બદલે આઠ દિવસ સુધી અહોરાત્ર અગ્નિ ઉપર રહે તો પણ ફાટી કે ખરખરી જાય નહિ. તેવા કૂંડાને તળિયે મધ્યભાગમાં ના ઇંચ પહોળો એક છેદ કરવો. તે છેદ ઉપર એક પાતળી ઠીકરી મૂકી તેના ઉપર પેલી શીશી ગોઠવવી અને પછી શીશીની આસપાસ પડી જાય નહિ તેમ પડી જાય નહિ એવી રેતી એકસરખી ચાળીને ભરવી. જો કૂંડા કરતાં શીશી ઊંચી રહે, તો તે કૂંડા ઉપર બીજો કાંઠો ગોઠવી તેને પેલા ગરેડાથી બાંધી પૂરી તે કાંઠામાં રેતી પૂરવી. તે એટલે સુધી કે શીશીની ઉપર બે આંગળ થર આવે. પછી શીશીના મોઢા ઉપર એક માટીનું પાત્ર છાબરા ઘાટનું લઈ, શીશીના મોઢામાં બેસતું આવે તેવી રીતનું તેમાં કાણું પાડી, શીશીના મોઢા ઉપર બેસતું કરવું. કારણ કે વખતે ઊભરો આવી શીશીની અંદરની વસ્તુ બહાર નીકળે તો આ પાત્રમાં ઝિલાઈ રહે. જો એ પાત્ર મૂકવામાં નહિ આવે તો ઊભરાયલી વસ્તુ રેતીમાં મળી જાય તે પાછી હાથમાં આવે નહિ. એટલું કર્યા પછી વાલુકાયંત્રની નીચે ધીમો અગ્નિ શરૂ કરવો અને બીજે દિવસે તે અગ્નિને વધારવો. એટલે પારો અને ગંધક ઓગળીને શીશીમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળવા માંડશે. તે પછી થોડી વારમાં શીશીમાં ભડકો થશે તેથી વૈદ્યે જરા પણ અકળાવું નહિ. એ ભડકો કોઈ વાર ચાર કલાક કોઈ વાર આઠ કલાક અને કોઈ વાર બાર કલાક પણ ચાલુ રહે છેઃ તે ભડકો નરમ પડી જાય કે શીશીના મોઢાને

બંધબેસતો જૂની ઈંટને ઘસીને એક બૂચ તૈયાર કરી રાખવો. તે બૂચ શીશીના મોઢા પર ઢાંકી દેવો, પણ તેને મુદ્રા કરવી નહિ. કલાક બે કલાક થાય કે પેલો બૂચ ઉઘાડી નાખવો, એટલે ગંધકનો રોકાયલો ધુમાડો બહાર નીકળી જશે. એમ કરતાં જ્યારે શીશીના મુખ પર મારેલા બૂચની અણી પર હિંગળોક જેવો રંગ વળગતો દેખાય, ત્યારે તે બૂચને ગોળ અને ચૂનામાં ખરડીને શીશીના મોઢામાં બેસાડી દેવો અને તે પછી બત્રીસ પહોર પૂરા થાય ત્યાંસુધી આંચ આપ્યા કરવી. એટલે શીશીને તળિયેથી તમામ પારો ઊડી રાતા હિંગળોક જેવું રસસિંદૂર શીશીના ગળાની આસપાસ વળગી જશે. જો કે રસસિંદૂર ત્રણ દિવસમાં પણ તૈયાર થઈ જાય છે. પરંતુ તે શીશી સાથે એવું ચોંટી જાય છે કે, તેને અને કાચને છૂટાં પાડતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે અને વખતે કાચ સાથે રસસિંદૂર ચાલ્યું જાય છે અથવા રસસિંદૂરમાં કાચ આવી જાય છે. એટલા માટે બરાબર ચાર દિવસ એટલે બત્રીસ પ્રહરની આંચ આપવી કે જેથી શીશી ફોડયા પછી તેમાં કાચનો લેગ આવે નહિ. રસસિંદૂરની ભઠ્ઠી ચડાવતી વખતે એક મોટી સાણસી અને એક લોખંડની બે દોરા જાડી અને દોઢ ગજ લાંબી શીખ કે જેનું એક પાસું અણીદાર બનાવેલું હોય અને એક બાજુ પકડાય એવો આંકડો વળાવ્યો હોય, તેવી શીખ તૈયાર રાખવી. કારણ કે શીશીમાંથી કોઈ વખતે ઊભરો ચઢી શીશીનું મોં બંધ થઈ જાય છે. હવે જો તેવી સ્થિતિમાં પંદર મિનિટ રહે તો શીશી અગર તો કૂંડાને ભાંગી, સર્વ પારો ગંધક સાથે ચૂલામાં પડે છે. અથવા શીશી કૂંડામાંથી ઊંચે ઊડી વૈદ્યનું માથું ફોડી, પોતે ફૂટી, પારા અને ગંધકને આકાશમાં ઊડાવી દે છે. તેમાં જો યંત્રની ઉપર છાપરું હોય તો બળતા ગંધકથી તે છાપરું બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. તેટલા માટે શીશીનું મુખ બનતી ત્વરાએ ખુલ્લું કરતા

નહિ અને ગંધક બળી રહેશે. એટલે શીશીને મોઢે દાટો મારી મુદ્રા કરવાની છે; આથી સોમલનો ધુમાડો બહાર આવી શકશે નહિ. એ પ્રમાણે વીસ પ્રહર સુધી ગંધકનો ધુમાડો નીકળ્યો અને તે પછી શીશી ઉપર ઈંટનો ખૂચ બનાવી ગોળ અને ચૂનામાં રગદોળી શીશીનું મુખ બંધ કર્યું; એટલે બાકીના બાર પ્રહરમાં તમામ મહાસિંદૂર શીશીના મુખ આગળ આવીને એકઠું થયું. તે પછી સ્વાંગશીતળ થયે શીશીને ફોડતાં તેમાંથી મહાસિંદૂર નામનો પદાર્થ પર તોલા નીકળ્યો. તેમાંથી અમે મહાસિંદૂર ગુટિકા નીચે પ્રમાણે બનાવી છેઃ–

મહાસિંદૂર ગુટિકાઃ–ઉપર પ્રમાણે બનાવેલું મહાસિંદૂર તોલો ૧, સૂંઠ, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ, અકલગરો, જાયફળ, એલચી, લવિંગ અને કેશર એ સર્વે એકેક તોલો લઈ, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, પછી મહાસિંદૂરને એક દિવસ સુધી જુદું વાટી, બાકીનાં વસાણાંનું ચૂર્ણ થોડું થોડું મેળવતા ગયા અને ઘૂંટતા ગયા. તમામ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી પાકાં ચેવલી પાન નંગ ૧૦૦ ના રસમાં તેને ઘૂંટી મગના દાણા જેવડી ગોળી બનાવી. આ ગોળી દિવસમાં બે વખત એકેકી અથવા બબ્બે મધ સાથે આપવાથી વાયુનાં તમામ દર્દો મટાડી શકાય છે. એ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી અમે મન્યાસ્તંભ અને અર્દિતવાયુ સારા કર્યા છે. એ ગોળી દિવસમાં બે વાર, બબ્બે તોલા અરણીના (અગ્નિમંથ) રસ સાથે આપવાથી ઉન્માદ (ગાંડપણ) ના રોગી સારા થયા છે. એ પ્રમાણે બુદ્ધિ પહોંચાડી કોઈ પણ જાતના વાયુના રોગમાં, કફના રોગમાં અને ત્રિદોષમાં આપવાથી ઘણું જ સારું કામ કરશે. આ ગોળી ખાતાં કોઈ પણ દર્દીને કોઈ પણ જાતની પરેજી પાળવાની જરૂર પડતી નથી. માત્ર જે રોગ ઉપર એ ગોળી આપીએ તે રોગને વધારનારી વસ્તુ ખાવાની પરેજી કરાવીએ

[illegible] જેમકે [illegible] અને [illegible]
[illegible] નિષેધ કરેલ [illegible]
[illegible] ત્યાગ કરાવેલ. તેમ પરેજી [illegible]
[illegible] પરેજી [illegible]
નહિ પણ મહાસિંદૂર જેવી કોઈ પણ જાતના [illegible]
[illegible] નથી.

તાલસિંદૂરઃ-ત્યાર પ્રકરમાં શુદ્ધ કરેલો પારો
૪૦ અને ગરખી હરતાલ તોલા ૨૦ તથા ગંધક તોલા
વાથી કાજળી કરી, તેમાં ભેળીને ૨૦૦ તોલા ગંધક ઉમેરી
પ્રમાણે આતશીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં બત્રીસ પ્રહર
ચાર કલાકનો અગ્નિ આપ્યો. ને વાલુકાયંત્રમાં ગોળીથ
ગયા પછી દાટો મારવાનો વખત આવ્યો હતો. તે પછી
આઠ પ્રહર તીવ્ર અગ્નિ આપ્યો. એટલે જ્યારે સ્વાંગ શીત
શીશીને ફોડી, ત્યારે તેમાંથી ૫૬ તોલા તાલસિંદૂર મળી આ
તે તાલસિંદૂરના બે પ્રયોગ અમે બનાવ્યા છે.

લવિંગાદિ તાલસિંદૂરઃ-તાલસિંદૂર તોલા ૨૦, લ
ભરાસકપૂર, એલચી, તજ, નાગકેશર, જાયફળ, વાળો,
શાહજીરું, અગર, વાંસકપૂર, જટામાંસી, નીલકમળ, પીપર,
ત્રાયમાણ, કાળો વાળો અને ચિનીકબાલા એ પ્રમાણે શારં
સંહિતામાં લવિંગાદિ ચૂર્ણનાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણેનાં વસાણાં
તોલો લઇ, તેને વસ્ત્રગાળ કરી ૨૦ તોલા તાલસિંદૂરને ત્રણ
સુધી ખરલમાં કોરું વાટ્યું. પછી તેમાં ઉપર લખેલું વ
ચૂર્ણ થોડું થોડું નાખતા જઇ, ખરલ કર્યો. તે પછી ઉપર લ
લવિંગાદિ ચૂર્ણને તોલો તોલો લઇ, એ ૧૮ તોલા વસાણામાં પ
શેર ૪ મૂકી તેનો ઉકાળો કરી, તે ઉકાળામાં ૦। શેર પાણી
ત્યારે તેને ગાળીને તાલસિંદૂરમાં નાખી ખરલ કર્યો. એ પ્ર

લવિંગાદિ ચૂર્ણના કવાથના ત્રણ પટ એવી રીતે પાયા, કે એક વ
નાખેલો કવાથ વાટતાં વાટતાં સુકાઇ જાય, એટલે બીજો કવા
નવાં વસાણું લાવીને ઉકાળીને નખાય. તે પ્રમાણે ત્રીજી વારને
કવાથ નાખી ગોળી વાળવા જેવું થયું ત્યાં સુધી ઘૂંટી તેની મગ
મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી. આ ગોળીમાંથી કેટલાકને દરરોજ
એકજ ગોળી અને કેટલાકને સાંજસવાર એકેક ગોળી અને કેટ-
લાકને સવાર, બપોર અને સાંજે એકેક ગોળી મધ અથવા પાનના
રસમાં અથવા આદુના રસમાં, રોગીની પ્રકૃતિ જોઇને આપવાથી
ખાંસી, શ્વાસ, (દમ) અને ક્ષયની ખાંસી ઉપર તેણે ઘણી સારી
અસર ઉપજાવી છે. જો કે એ ગોળી ઉપર કોઇ પણ પથ્ય કરવા-
ની જરૂર નથી, તો પણ ગળામાં ધુમાડો કે ધૂંસ પેસતો હોય
તેવા સ્થાનથી બચવું, શ્રમ લાગે એટલું કાંઇ પણ કાર્ય કરવું નહિ
ને તેનાથી બચવું. ઉરઃક્ષત અને શ્વાસ (દમ) વાળાએ મૈથુનથી
બચવું અને સામાન્ય રીતે વિદાહી પદાર્થો (તેલમાં તળેલા) ખાવા-
થી બચવું અને જેમ જેમ પાચન થતું જાય, તેમ તેમ ઘી વધારે
ખવાય એવી ગોઠવણ કરવી. એ ગોળી કફ, કફનાં દર્દો તથા ફેફસાં
અને હૃદયના રોગોમાં ઘણી સારી અસર નિપજાવે છે.

મંજીષ્ઠાદિ તાલસિંદૂરઃ—ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલું તાલ-
સિંદૂર તોલા ૨૦ અને નિઘંટુ રત્નાકરના ત્વકદોષમાં લખેલા મં-
જીષ્ઠાદિ ચોસઠી કવાથ એટલે મજીઠ, હરડાં, બહેડાં, આમળાં,
ઘઉંલાં, ગરૂડવેલ, બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, ભાંગરો, સૂંઠ,
મરી, પીપર, કરિયાતું, અતિવિષ, નગોડ, ગરમાળો, ત્રાયમાણ,
ખેરસાલ, આલુ, પહાડમૂળ, કડુ, પિત્તપાપડો, બાવળની છાલ,
ઈંદ્રજવ, તાનવેલો, ઈંદ્રવરણાંની જડ, લતાકસ્તૂરી (મુશ્કદાના),
એરંડમૂળ, નીમછાલ, ચિત્રો, શતાવરી, ભારંગમૂળ, આંબાહળદર,
પડકચૂરો, બીલીનો ગર, ધાવડીનાં ફૂલ, માલકાંકણી, વાળો, દંતી-

મૂળ, પલાશપાપડો, રતાંજળી, પતંગનું લાકડું, ગોરખમુંડી, વાયવડિંગ, આકડાનું મૂળ, અરણીનું મૂળ, કરંજનાં છોડાં, કડાછાલ, સોંયરીંગણી, દેવદાર, નાગરમોથ, રાતાં કમળ, કેવડો અને પટોળ એ પ્રમાણે ૬૪વસાણાં પૈકી બાકીનાં ઉપલબ્ધ નહિ થવાથી આ ૫૬ વસાણાં તોલો તોલો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, તાલસિંદૂર તોલા ૨૦ને ત્રણ દિવસ સુધી કોરું વાટી તેમાં ૨૦ તોલા મંજીષ્ઠાદિ ચૂર્ણ મેળવ્યું. તે પછી બાકીના ચૂર્ણને ૪ શેર પાણીમાં ઉકાળી ૧ શેર પાણી રહ્યું ત્યારે કપડે ગાળી, તેમાં તાલસિંદૂરનો ખલ કર્યો. એવી રીતના ત્રણ પટ પાયા પછી તેની મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી. આ ગોળી એકેક અથવા બબ્બે, દિવસમાં ત્રણ વાર માત્ર પાણી સાથે આપવાથી ખસ, વિસ્ફોટક વગેરે ચામડીનાં તમામ દરદોને મટાડવામાં ઘણી અસરકાર નીવડી છે. એ પ્રમાણેક તાલસિંદૂરના બે પ્રયોગ કોઇ પણ જાતના ઉપદ્રવ કર્યા સિવાય કામ કરી રહ્યા છે. માટે શ્રમ લઇને આ પ્રયોગો જાતે બનાવી વાપરવાની વૈદ્યરાજોને અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. આ પ્રયોગથી નીલકંઠ ગુટિકા અથવા રસકપૂરની ગોળી વાપરતી વખતે વૈદ્ય તથા રોગીને ભયમાં રહેવું પડે છે, તેવો ભય આ ગોળી ઉપયોગમાં લેતાં રહેતો નથી.

શિલાસિંદૂરઃ–ઉપર પ્રમાણે તપ્ત ખરલમાં શુદ્ધ કરેલો પારદ તોલા ૪૦ અને મનસીલ તોલા ૨૦ તથા ગંધક તોલા ૪૦ ને વાટી કાજળી બનાવી, તે પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા ગંધક તાપે ઓગાળીને તેમાં કાજળી મેળવીને ઠંડા પડયા પછી વાટીને અગનશીશીમાં ભરીને વાલુકાયંત્રમાં ચાર દિવસ એટલે બત્રીશ પ્રહર અગ્નિ આપ્યો. એ અગનશીશીને વીસ પ્રહર વીત્યા પછી દાટો મારવાનો સમય આવ્યો. ચાર પ્રહર સુધી કલાક કલાકે દાટાને કાઢી લઇ ધુમાડાને નીકળી જવા દીધો. તે પછી ગોળ અને ચૂનાથી દાટાને મુદ્રા કરી બીજા આઠ પ્રહર તીવ્ર અગ્નિ આપ્યો. જ્યારે

સ્વાંગશીતળ થયું, ત્યારે શીશી ફોડી તેના મુખ ઉપર વળગેલું શિલાસિંદૂર કાઢી તોલ કરતાં ૬૦ તોલા નીકળ્યું.

શિલાસિંદૂર ગુટિકાઃ-શિલાસિંદૂર તોલા ૨૦, આમળાં તોલા ૧૦ અને બાવચી (અવલગુંજા) તોલા ૧૦ એ બેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, શિલાસિંદૂરને ત્રણ દિવસ ભાંગરાના રસમાં ઘૂંટી, તે પછી થોડું થોડું ઘૂંટતાં ૨૦ તોલા ચૂર્ણ મેળવી દીધું. તે પછી આમળાં શેર ૧ અને બાવચી શેર ૧ ને ખાંડી, ૧૨ શેર પાણીમાં ઉકાળી ૧।। શેર પાણી બાકી રહ્યું, તેના વડે શિલાસિંદૂરને એક પટ આપ્યો. એવી રીતે આમળાં અને બાવચીના જુદે જુદે વખતે નવા નવા ઉકાળા કરી પાંચ પટ આપ્યા. પછી તેની વટાણા જેવડી ગોળી બનાવી. શિલાસિંદૂર કુષ્ઠરોગ માટે ઘણું સારું કામ બજાવે છે તથા મેદરોગને માટે પ્રખ્યાત છે, એવું લાલા શ્યામસુંદરાચાર્યે લખેલું છે; પણ અમને કુષ્ઠરોગ પર વાપરવાનો વખત મળ્યો નથી. પરંતુ મેદરોગ એટલે ચરબીથી ફૂલી ગયેલા દર્દીઓ કે જેમને છાતીમાં બહુ ગભરામણ થાય, શરીર પાણી પાણી થઈ જાય અને કોઈ વાતે ચેન પડે નહિ, એવા રોગીને આપવાથી ઘણો ફાયદો થયો છે. અમે ધારીએ છીએ કે, કુષ્ઠરોગ અથવા ચામડીનાં તમામ દર્દો માટે તથા કંઠમાળ, અપચિ, અર્બુદ અને ગલગંડ જેવા રોગોને પિગળાવી નાખવાના ગુણ એનામાં છે. મેદરોગવાળાને મેદને વધારનારી એટલે ઘી, ખાંડ, દહીં અને બીજી અભિષ્યંદી વસ્તુઓની પરેજી કરાવવી. આ સિંદૂર ઉપર તેલ, ખટાશ અને મરચું ખાવાથી કાંઈ નુકસાન થતું નથી. શિલાસિંદૂરની ગોળી એકેક વખતે એકેક કરતાં વધારે આપવી નહિ. આખા દિવસમાં ત્રણ ગોળી કરતાં વધારે આપવામાં આવે છે, તો રોગીની ભૂખ ઓછી કરી નાખે છે. પણ આખા દિવસમાં ૩ અથવા ૨ ગોળી આપવાથી ભૂખ લગાડે છે, ખાધું પચાવે છે, દસ્ત સાફ લાવે છે અને

મેદને પિગળાવે છે તથા શરીર તેજસ્વી અને પ્રૌઢ કરે છે [illegible]
વળી ખસનાં ચાંદાં તથા વિસ્ફોટક કે રતવા ઉપર આ [illegible]

સંઘાતસિંદૂરઃ–અમારે ત્યાં રસસિંદૂર, તાલસિંદૂર, [illegible]
સિંદૂર અને શિલાસિંદૂર બનાવતાં શીશીને તળિયે [illegible]
રહેલો હતો તથા સિંદૂરનો કેટલોક ભાગ કાચ સાથે [illegible]
હતો, જેમાં કાચ પણ રહેલો હતો. તેથી કેટલાક સિંદૂરને [illegible]
દાં કરી તેમાં શીશીની નીચેનો રહેલો કચરો મેળવી [illegible]
આંકડાની સાથે તેને વાટી, તેને ગોળ પર [illegible]
સૂકવીને આતશીશીમાં ભરી, વાલુકાયંત્રમાં [illegible]
આપ્યો. [illegible]

[illegible]

ચાટી તેના ઉપર ૪ થી ૬ તોલા ઘી ગરમ કરીને પીએ છીએ; જેથી કામ કરતાં થાક લાગતો નથી. ચંદ્રોદય ખાવામાં રોગી ઘી નહિ ખાય તો તેની અગ્નિમંદ પડી જાય છે; પણ જો ક્રમે ક્રમે ઘીવાળા પદાર્થનું કાયમ સેવન કરતો જાય, તો તેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ શરીરમાં નવું લોહી ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે તપ્ત ખરલમાં ઘૂંટેલા અને શુદ્ધ કરેલા પારદમાંથી ચાર પ્રકારનાં સિંદૂર અને પાંચમું સંઘાતસિંદૂર બનાવ્યા પછી, બાકીનો પારદ રસો બનાવવાના કામમાં વાપરવા માંડ્યો છે. તે પહેલાં અમે પ્રથમ તો બજારમાંના પારાગંધકની કાજળી બનાવી રસો બનાવતા હતા. તે પછી પારદને ઇંટનો ભૂકો તથા રાઈમાં ખરલ કરી રસો બનાવતા હતા. તે પછી સૂકી હળદર કાળી થઈ જાય ત્યાં સુધી ઘૂંટી તે પારદના રસો બનાવતા હતા. તે પછી હિંગળોકમાંથી પારદ કાઢીને તેનો રસો બનાવતા હતા. હાલમાં તો તપ્ત ખરલમાં શુદ્ધ કરેલા પારદના યોગથી રસો બનાવીએ છીએ. તે ઉપરથી એવો અનુભવ થયો છે કે, જેમ જેમ પારદની શુદ્ધિ (ઉપાસના) વધારે કરતા ગયા, તેમ તેમ તેમાંથી બનાવેલા રસો ઉત્તરોત્તર વધુ બળવાન અને વધુ કામ કરનારા જણાયા. કહેવાની મતલબ એ છે કે, જો વૈદ્યો પારદને બરાબર સંસ્કાર આપે અને તેના વડે કોઈ પણ જાતનો રસ બનાવે, તો આ વિષયને મથાળે લખેલા ભૈષજ્યરત્નાવલિના શ્લોક પ્રમાણે કોઈ પણ રોગમાં ફતેહમંદ રીતે કામ કરીને, વૈદરાજોને ધન, યશ, કીર્તિ અને પુણ્ય અપાવે છે. માટે સિદ્ધ ભગવાન તથા યોગીરાજોના નિર્માણ કરેલા રસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી, ધનનો લોભ નહિ રાખતાં, જંગત પરઉપકાર કરવાની ઇચ્છા રાખી, રસશાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિ પ્રમાણે પારદને આઠ સંસ્કાર આપી વાપરવાની અમે સર્વ વૈદરાજોને ફરીથી ભલામણ કરી છીએ.

રસશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પારદના અઢાર સંસ્કાર કરવાનું કહેલું

પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધમકરધ્વજઃ-શારંગધરસંહિતાના નિયમ પ્રમાણે પારદની શુદ્ધિ કરી તેને બુભુક્ષિત બનાવી, સુવર્ણ-ગ્રાસ આપી, જેનો પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધમકરધ્વજ બનાવવાનો પ્રયોગ હાલ ચાલુ છે, તેનો વિધિ નીચે પ્રમાણે લખીએ છીએઃ-

બજારમાં વેચાતો પારો ૪૦૦ તોલા લાવી, પ્રથમ ૧ શેર રાઈને ખરલમાં ખૂબ ઝીણી વાટી, તેમાં ૧।। શેર લસણની કળી નાખી તે બેઉને ખૂબ ઝીણું વાટી, તેની મૂસ બનાવી. પછી તે મૂસમાં ૪૦૦ તોલા પારો ભરી, તેનું મુખ બંધ કરી જાડા ડોટીના (ખાદી) કપડાની ચાર બેવડ કરી તેમાં તેની પોટલી બાંધી, એક માટીના વાસણમાં તે પોટલી લટકાવી, પોટલી ડૂબે એટલી કાંજી ભરી ચૂલે ચડાવી સ્વેદન કરવા માંડ્યું. જેમ જેમ બળતી ગઈ તેમ તેમ બીજી કાંજી તેમાં ઉમેરતા ગયા; પણ ચાર પ્રહર સ્વેદન થયા પછી માટીનું વાસણ નીચેથી ફાટ્યું, જેથી કાંજી ચૂલામાં પડવાથી ચૂલો ઓલવાઇ ગયો. એટલે બીજે દિવસે તાંબાનું વાસણ ચડાવી તેમાં કાંજી ભરી બીજા ત્રણ દિવસ અહોરાત્ર સ્વેદન કર્યું અને ચોથે દિવસે તે દોલાયંત્રમાંથી પોટલી કાઢી તેને ગરમ પાણીથી ધોઇ પારાને જોખી જોયો, તો વજનમાં પૂરો ઊતર્યો અને તાંબાના વાસણને કાંઇ નુકસાન થયું નહિ. આ ઉપરથી ચેતવણી આપવાની કે ત્રણ અહોરાત્ર સુધી માટીનું વાસણ તાપ ખમી શકે એવું મળવું અસંભવિત હોય, તો તાંબાના વાસણમાં પારાનું દોલાયંત્ર ગોઠવવું. તે પછી તે પારાને ખરલમાં નાખી બશેર કુંવારપાઠાના રસમાં ખરલ કર્યો. પછી ચિત્રાનો ઉકાળો બશેર લઇ તેમાં ખલ કર્યો. પછી કાકમાચી એટલે પીલુડીના બશેર રસમાં ખલ કર્યો. પછી ત્રિફળાના બશેર ઉકાળામાં એક દિવસ ખલ કર્યો. એ ખલ એવી રીતે કરવામાં આવ્યો હતો કે, રસ કે ઉકાળો નાખ્યા પછી તે સુકાઇ જાય એટલે તે વનસ્પતિનો ભૂકો તેમાં હોય તે ઉપર

બીજો રસ નાખીને ઘૂંટતા હતા. એ પ્રમાણે ઘૂંટતાં અમને સોળ દિવસ લાગ્યા. તે પછી તે પારાને ગરમ પાણીથી ધોઈ સાફ કરીને એક દિવસ કાંજી અને સિંધવમાં ખરલ કર્યો. તે પછી પારાના વજનથી અર્ધો સિંધવ મેળવીને લીંબુના રસમાં ચાર દિવસ ખલ કર્યો. ત્યાર પછી રાઈ, લસણ અને નવસાર એ ત્રણે મળીને પારાના વજન પ્રમાણે લઇને કાંજીમાં ખરલ કરવાનું શરૂ કર્યું. એ ખરલમાં છ દિવસ વટાયો એટલે તે ઔષધિમાં પારો મૂર્છિત થઈ ગયો. તે પછી વાટતાં વાટતાં જ્યારે ગોળી વળે તેવો પારો મૂર્છિત થયો, ત્યારે તેની એક રૂપિયા જેટલી પહોળી અને બે રૂપિયા જેટલી જાડી ટીકડીઓ બનાવી તેને તડકે સૂકવી. સુકાયા બાદ ચોખ્ખી રસની હિંગ શેર એક લઈ, તેને પાણીમાં એવી રીતે વાટી કે દૂધપાક જેવો નરમ રસ થયો. તેમાં પેલી મૂર્છિત પારાવાળી ટીકડીઓ બોળીને તડકે સૂકવી. તે પછી જે ટીકડીઓના ૫ ભાગ કરી તેમાંનો ૧ ભાગ માટીના પહોળા મોઢાના (વાસણ) પાટિયામાં તળિયે ગોઠવી તેના ઉપર મીઠું શેર ૫ ઢાંકી, બીજું પાટિયું ઊંધું વાળી તેના સાંધાને ખડી, મીઠું અને નવસાર મેળવીને સંધિલેપ કરી, ત્રણ કપડમટ્ટી કરી તડકે સૂકવી, એ ડમરુયંત્રને ત્રણ પ્રહર સુધી ચૂલે ચડાવી નીચે અગ્નિ આપ્યો અને ડમરુયંત્રની ઉપર પાણીમાં પલાળેલા કપડાનાં પોતાં મૂકતા ગયા. બીજે દિવસે ડમરુ છોડી જોતાં જણાયું કે, ૩ ભાગ ટીકડીમાંનો પારો ઉપર ઊડ્યો છે અને ૧ ભાગની ટીકડી બળ્યા વિનાની કાચી રહેલી છે. તેથી બીજે દિવસે આગલા દિવસની વધેલી કાચી ટીકડીઓ અને ૧ ભાગની બીજી ટીકડીઓ મૂકી, આગલા દિવસવાળું મીઠું અને તેમાં ઘટતું બીજું ઉમેરી ૫ શેર વજન કરી, તે ટીકડી ઉપર દાબીને આગળની માફક ડમરુયંત્ર બનાવી ચૂલે ચડાવી અગ્નિ આપ્યો. એવી રીતે પાંચ વખત પાંચ ડમરુયંત્રમાં ૫ શેર

પારાને ઉડાવ્યો. એ પ્રમાણે પારાને ડમરુયંત્રમાં ઉડાવ્યો અને છેલ્લે તમામ પારાને જોખી જોતાં તે પારો ૮૪ તોલા થયો. આ ક્રિયામાં અમારી કાંઈ ભૂલ થયેલી જણાય છે, કારણ કે પારો ઘણો ઓછો ઊતર્યો. પણ એટલું અનુમાન થાય છે કે, હિંગ અને મીઠું એ પારદની ભસ્મ કરવાવાળા પદાર્થો છે, તેથી કેટલોક પારો ભસ્મરૂપ બનવાથી ઘટ પડી હોય. છતાં જો બીજા વૈદરાજો પારાના ડમરુયંત્રને ચાર પ્રહર કરતાં વધારે વાર આંચ આપે અને ડમરુયંત્રની ગોઠવણ કરતાં સાવધાની રાખે, તો અમારા કરતાં વધારે પારો મેળવી શકે એમ અમારું માનવું છે. એ પ્રમાણે તૈયાર થયેલો પારો લઈ તેને સૂંઠ, કાળાં મરી, પીપર, જવખાર, સાજીખાર, સિંધવખાર, સંચળખાર, અંગડીખાર, મીઠું, તલની કરાંઠીની રાખોડી, લૈસણ, નવસારખાર અને સેકટા (સરગવા)ની છાલ એ ૧૩ ઔષધિ સાથે પારાને સરખે ભાગે લઈ, લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો એમ લખેલું છે; તેને બદલે અમે ૫ શેર લીંબુનો રસ લઈ ઉપરની ૧૩ ઔષધિ સાથે પારાને ઘૂંટ્યો. તે એવી રીતે કે, તે પારાને તપ્ત ખરલમાં નાખી ખરલની નીચે અગ્નિ સળગાવ્યો. જેમ જેમ રસ બળતો ગયો, તેમ તેમ કાંજી ઉમેરતા ગયા. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસને બદલે ચાર દિવસ એટલે ૯૬ કલાક, એક મિનિટ પણ અટકયા સિવાય તપ્ત ખરલમાં પારાને ઘૂંટ્યો, જેથી પારો દીપન-સંસ્કારવાળો એટલે બુભુક્ષિત થયો.તે બુભુક્ષિત થયેલા પારામાંથી ૪૦ તોલા પારદ લઈ, તેમાં ૧૦ તોલા સોનાના વરખ મેળવી, ખરલ કર્યો અને તે પછી ગંધક શેર ૧ ને દૂધમાં શોધી તેમાં તેની કાજળી બનાવી, તેને વડની ભૂળીના ઉકાળામાં ઘૂંટી. તે ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં સુકાઈ ગયો, ત્યારે તેમાં બીજો ૫ શેર ગંધક મેળવી, વાટીને આતશીશીમાં ભરીને, બત્રીશ પ્રહર વાલુકાયંત્રમાં આંચ આપી. સ્વાંગશીત થયે શીશી ફોડી તેમાં તૈયાર થયે·

લો રાતા રંગનો હિંગળોક જેવો પદાર્થ અને નીચે રહેલી ગંધકની રાખોડીને ભેગાં વાટી, વડની મૂળીના કવાથમાં ઘૂંટી, ઉપર પ્રમાણે બીજો ગંધક મેળવી, વાલુકાયંત્રમાં ચાર અહોરાત્ર એટલે દશ પ્રહરની આંચ આપી. એ પ્રમાણે દર વખતે ગંધક શેર ૬ સાથે પારાને શીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં પકાવી, શતગુણ(૧૦૦) ગંધકનું જારણ કરવાનું કામ હાલ ચાલે છે. તેમાં ૭૨ રતલ ગંધક વપરાયો છે અને બાકીનો ૩૦ રતલ ગંધક બાકી રહ્યો છે, તે હવે પછી બીજી પાંચ ભઠ્ઠીમાં પૂરો થશે.

એ પ્રમાણે ૧૦૨ રતલ ગંધકનું જારણ કર્યા પછી ૧૮ મી ભઠ્ઠી ચંદ્રોદય બનાવવા માટેની ચઢવાની છે. તેને માટે ગંધકની શુદ્ધિનું કામ આ પ્રમાણે ચાલે છે. ગંધક શેર ૬ લઈ તેમાં ઘી શેર ૧।। નાખી ગંધકને પિગળાવી ૨૦ શેર દૂધમાં ઠંડો પાડ્યો. એ પ્રમાણે તલનું તેલ, એરંડિયું, કોપરેલ, સરસિયું, ડોળિયું, અળસીનું તેલ, લીમડાની લિંબોળીનું તેલ, કરંજિયું તેલ, અશાળિયાનું તેલ અને કપાસિયાનું તેલ દોઢ દોઢ શેર લીધું. તેમાં પેલો ગંધક ઉકાળી ઉકાળીને દરેક વખતે ૨૦ શેર દૂધમાં ઠંડો પાડતા ગયા. તે પછી બિલામાંના, જાયફળના, દારૂડીના, બદામના, ખસખસના, બાવચીના, દૂધીના, કાજૂના અને ચિનીકબાલાના તેલને બદલે તે તે વસ્તુઓ એકેક શેર લઈ, તેને ખાંડી ૧ શેર તલના તેલમાં પિગળાવી ગાળીને તેમાં ગંધકને ગળાવી ૦।। મણ દૂધમાં ઠંડો પાડવાનું કામ ચાલુ છે. તે પછી મધુરસના એટલે ભીંડાનાં મૂળ, કાંસકીનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ, દાભડા (દર્ભ) નાં મૂળ, શતાવરી, ધોળી મૂસળી, એખરો, ગોખરુ, નિગુંડી, સાલમ, ધાણા અને વડની છાલ ચાર ચાર શેર લાવી, તેને ૧ મણ પાણીમાં ઉકાળી, ૧૦ શેર પાણી રહે ત્યારે પેલા ગંધકને ગરમ કરી, આ ઉકાળો ઠંડો પાડીશું. તે પછી

ખાટો રસ એટલે આમલી, કરમદાં, લીંબુ, કાચી કેરી, અંબાડા, કોકમ, ચૂકાની ભાજી, બોર, બિજોરાં, કમરખ, લીલી દ્રાક્ષ અને ચણાનો ક્ષાર એ બાર વસાણાંનો ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી, તેમાં ગંધકને ઠંડો પાડીશું. તે પછી ખારો રસ એટલે લૂણી, મોરસ, મછીઓ, મોટી લૂણી, અંઝેટાની રાખ, કેળની રાખ, ખરસાણીની રાખ, આકડાની રાખ, અરણીની રાખ, થોરની રાખ, જવખાર અને સિંધવખારના ઉપર પ્રમાણે જુદા જુદા ઉકાળામાં ગંધકને ઠંડો પાડીશું. તે પછી તીખો રસ એટલે સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમો, તજ, લવિંગ, તેજબળ, અકલગરો, મૂળા, જાવંત્રી, પીપરીમૂળ અને ચવ્વક શેર શેર લઈ, તેનો ઉપર પ્રમાણે જુદો જુદો ઉકાળો કરી, તેમાં ગંધકને પિગળાવી ઠંડો કરીશું. તે પછી કડવો રસ એટલે કુંવાર, લીમડો, કાચકી, કોલમ, કરિયાતું, કાળીજીરી, કડુ, ઈન્દ્રજવ, સાથરા, ઉનાબ, કરમાણી અજમો અને અજમોદ ખબ્બે શેર લઈ પાણી મણ ૧ માં જુદો જુદો ઉકાળી, ૧૦ શેર પાણી રહે ત્યારે તેમાં ઉપરના ગંધકને પિગળાવી ઠંડો પાડીશું. તે પછી કષાયરસ એટલે હરડાં, બહેડાં, આમળાં, હીમજી હરડે, ભાંગરો, મોથ, અતિવિષ, સુવા, વરિયાળી, દગડફૂલ, હળદર, દારુહળદર, ચિત્રો, ચવ્વક, ધંતૂરો, કાંટાસરિયો, પિત્તપાપડો અને કાકડાશિંગ એ સર્વ જુદાં જુદાં બબ્બે શેર લઈ, તેને પાણી મણ ૧ માં જુદાં જુદાં ઉકાળી, ૧૦ શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં ઉપલા ગંધકને પિગળાવી ઠંડો પાડીશું. એટલે જેમ પારદ શતગુણ ગંધકથી જારણ થશે, તેમ ગંધકનું ૧૦૦ વખત શોધન થશે. પછી તે પારા-ગંધકનું મિશ્રણ કરી છેલ્લે વાલુકાયંત્રમાં તેનો પૂર્ણચંદ્રોદય સિદ્ધમકરધ્વજ થશે. આનું કારણ એવું છે કે, લાલા શ્યામસુંદરાચાર્યે લખેલું છે કે, પારદને તથા ગંધકને જેમ જેમ જુદી જુદી વનસ્પતિમાં ઘૂંટવામાં અથવા પકાવવામાં આવે,

તેમ તેમ તે વનસ્પતિનો ગુણ તેમાં આવે; એટલુંજ નહિ, પણ પારદને ઘણો ઉત્તેજક બનાવે છે એમ લખેલું છે. તે ઉપરથી આ પૂર્ણચંદ્રોદયને ષડ્રસાત્મક વનસ્પતિઓની ભાવના આપી બનાવવામાં આવે, તો તેમાં અપૂર્વ ગુણ ઉત્પન્ન થાય એમ જાણી, આ ક્રિયામાં પ્રવૃત થયા છીએ. બીજી તરફ જુદી જુદી જાતનાં તેલોમાં અને તૈલી પદાર્થોમાં પ્રથમ ગંધક પિગળાવી દૂધમાં ઠંડો કરવામાં આવે છે. તે દૂધવાળા તેલને ઉકાળી તેલ માત્ર આવી રહે અને દૂધ બળી જાય એવી રીતે ક્રિયા ચાલે છે. તે પછી તે બાકી રહેલા ગંધકવાળા તેલને ઉપર લખેલા છયે રસોનાં જુદાં જુદાં વસાણાંના કવાથોમાં સિદ્ધ કરવામાં એટલે બાળવામાં આવશે, જેથી સુશ્રુતાચાર્યે લખેલું શતપાક નામનું એક તેલ તૈયાર થશે. જો કોઇ વૈદ્યરાજ પુરુષાર્થ કરી, સુશ્રુતાચાર્યે લખેલા શતપાક અથવા સહસ્રપાક તેલો બનાવે, તો તેમાં લખ્યા પ્રમાણે વૃદ્ધોને યુવાન બનાવી શકાય. પણ આજકાલના જમાનામાં જેઓ મહેનત વગર આઇતું મેળવવાના લોભમાં ફસાયેલા, પૂર્વાચાર્યોએ નિર્માણ કરેલાં ઔષધોનાં નામ ધારણ કરી, મહેનત કર્યા વિના માત્ર ધન કમાવાની આશા અને લાલસા રાખે છે, તેઓ વૈદ્યો નથી પરંતુ આયુર્વેદના ગૌરવને નષ્ટ કરનાર છે એમ સમજવું.

૩૦—પરચૂરણ રોગોના ઉપાયો

૧. વાળો (નારું):–જ્યાં ડાંગર પાકે છે, તે કયારડામાં ડાંગરના છોડવા ઉપર લટકતો કોશેટો થાય છે. તે એક લાવી સૂકવી વાટીને ગોળમાં મેળવી તેની છ ગોળીઓ બનાવવી. છ દિવસ સુધી દરરોજ સવારમાં એકેક ગોળી પાણી સાથે ખાવાથી છ દિવસમાં વાળાનું દરદ મટી જાય છે.

૨. વાળાના મોં ઉપર કવચાની શિંગની રૂંવાંટી ચિપિયા વડે ઉપાડીને મૂકવી, એટલે વાળો તરત બહાર નીકળી પડે છે.

૩. એળિયો, હિંગ, અફીણ અને કબૂતરની અઘાર એ ચારે વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઈ, અરીઠાનાં ફીણમાં વાટી, આખા વાળા પર ચોપડી, તે ઉપર આકડાનું પાન બાંધવાથી ચોવીશથી છત્રીશ કલાકમાં વાળો નીકળી પડે છે. આ દવાથી ઘણા માણસોના વાળા મટયા છે.

૪. સેકટાના ઝાડનાં મૂળ છાશમાં ઘસી જાડો લેપ કરવાથી વાળો બળી જાય છે.

૫. નમૂળી અથવા અમરવેલ જેને આકાશવેલ પણ કહે છે, તેને વાટી વાળા પર બાંધવાથી વાળો મરીને નીકળી જાય છે.

૬. બાદીઆન તોલો ૦। થોડા દહીં સાથે ત્રણ દિવસ સુધી દિવસમાં ત્રણ વાર ખાય, તો વાળો ગળી જઈ આરામ થાય છે.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી-સુરત

૧ વાળો અથવા નારુંનો ઉપાયઃ-કાચકીનાં પાન તોલો ૧, લીમડાનાં પાન તોલો ૧, વડાગરું મીઠું વાલ ૦।।, હિંગ વાલ ૦।। અનેચૂલા ઉપરની મેશ વાલ ૦।। એકત્ર કરી વાટી છાશમાં મેળવી લેંડી બનાવી વાળાની જગ્યાએ મૂકવી તથા આજુબાજુ સોજા ઉપરપણ એજ દવા પાતળી કરી ચોપડવી અને પાટો બાંધવો, જેથી વાળો બહાર આવી જશે. તેને એક કપડાની નાની વાટ બનાવી, તેની પથે વાળાનો બહાર આવેલો તાર બાંધી વીંટાળવો. જેમ જેમ વાળો બહાર આવતો જાય, તેમ તેમ તેને વીંટાળતા જવું, જેથી વાળોતદ્દન બહાર નીકળી જઈ દર્દ મટી જશે. પછી વાળાનો રોગ ફરીનહિ થવા માટે નીચેનો ઉપાય કરવોઃ—

૨. વાળાને રોગ ફરી નહિ થવા માટેઃ-મોટી હરરેનું

દળ, બહેડાંની છાલ, આમળાં, સૂંઠ, ગરમાળો, જેઠીમધ અને પીપરીમૂળ એ સર્વ સમભાગે લઇ, અધકચરાં ખાંડી, તેમાંથી દર રોજ ૦। તોલો લઈ ૦। શેર પાણીમાં ઉકાળી, તેમાં મધ નાખી પીવાથી વીસ દિવસમાં વાળાનું ઝેર નાબૂદ થઇ જંતુઓનો નાશ થાય છે. ઉપલા ચૂર્ણને વસ્ત્રગાળ કરી મધ સાથે પણ ચાટી શકાય છે.

—વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ-સુરત

વામવરણાંનાં પાનને વાટી તેનો લેપ કરવાથી એકજ દિવસમાં વાળો મટે છે.

—એક વૈદરાજ જેમનું નામઠામ મળ્યું નથી

કબૂતરની અઘાર, કળીચૂનો, મૂળાનાં બીજ અને સાબૂ એ સર્વને એકત્ર વાટી પાણીમાં મેળવી વાળા, ઉપર થેપલી મૂકવથી વાળો મટે છે.

—વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ-જામ્ઠા

સસલાની લીંડી વાટી ગોળમાં ગોળી કરી સાત દિવસ આપવું. ઊંદરની લીંડી તથા સાબૂ તેલમાં ખદખદાવી બાંધવું.

—વૈદ્ય મણિલાલ જાદવજી જોષી-નાનપર

ઇંગોરિયાનાં મૂળની છાલ વાટી તેની થેપલી વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો અને નીચે જણાવેલું તેલ સહેવાતું ગરમ સિંચવું. તેલ:-ઝેરી પરઓળિયો કે જે થેર ઉપર થાય છે, તેનાં પાનનો રસ શેર ૦॥, ઇંગોરિયાના મૂળની છાલ તોલા ૫, (ખોતરી કરેલી) ગજરનાં પાનનો રસ તોલા ૫ અને રસકપૂર તોલો ૧ બારીક વાટીને તલનું તેલ શેર ૧ લઈ કડાઇમાં નાખી ચૂલે ચાવી ધીમે તાપે ગરમ કરી, તેમાં ઉપરના રસ તથા છાલનું ચૂર્ણ ધીમે ધીમે નાખતા જવું અને ભીનું બેસી જઇ માત્ર તેલ રહે, ત્યારે ગાળી લેવું. વાળા ઉપર આ તેલ સિંચ્યા કરવાથી વાળાનાં ગૂંચળાં નીકળી પડશે.

—વૈદ્ય નંદરાં પ્રાગજી-નાશેરી

કેળાં નંગ બેમાં ભિલામું નંગ એક વાટી ત્રણ દિવસ ખાવાથી વાળો મટે છે.

—ડૉક્ટર દામોદર ગોપાળ રણદીવે-સુરત

૧. અગ્નિદગ્ધઃ-(અગ્નિથી દાઝે તે ઉપર) કોઈ દાઝે કે તરત કુંવારનો રસ અથવા લોહી અથવા તલનું તાજું તેલ ચોપડવું. પછી બળતરા થાય અને બહુ દાઝેલ હોય, તો વાંદરાની વિષ્ટા પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી દાહ શાંત થાય છે તથા મટે છે.

૨. આંબાનાં પાન લાવી સૂકવી બાળી તેની રાખોડીનો તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી મટે છે.

૩. બાવળની છાલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી કોપરાનું તેલ (કોપરેલ) નાખી મલમ કરી ચોપડવાથી સાતઆઠ દિવસમાં આરામ થઈ જાય છે.

—વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંઆ-વાગડ

તાત્કાળિક શાંતિને માટે ચૂનાનું નીતર્યું પાણી અને તેલ ફીણવું. પછી રાળ નાખી ફીણીને ચોપડવું અથવા તેલ શેર ૦॥, રાળ બે આનીભાર અને મીણ તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ તેલમાં મીણ મેળવવું. પછી રાળ વાટીને નાખવી એટલે ધોળું ફીણ આવશે. જ્યારે લાલ થાય ત્યારે ઉતારી લેવું. ઠંડું પડ્યા પછી ચોપડવાથી દાઝ્યા પછી જો પાક્યું હોય, તો પણ તે મટી જાય છે.

—માસ્તર કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

ગમે તેવી રીતે અગ્નિદાહ થઈ મનુષ્યનું કોઈ પણ અંગ દાઝી ગયું હોય અને ફોલ્લા ઊઠ્યા હોય તથા તેમાં અત્યંત પીડા થતી હોય, તો ફોલ્લા ફોડી સિદ્ધ કરેલું તેલ (ઘઉંની પૂરી વગેરે તળવાથી પાકું થયેલું તેલ) દાહ ઉપર ચોપડી બાવળની છાલ (અંતરછાલ નહિ, પણ ઉપરનીજ છાલ લેવી.) તેનું ચૂર્ણ કરી ઉપર ભભરાવવું. આથી ગમે તેવો દાહ હશે અને કોઈ પણ ઉપચાર

કરવાથી નરમ પડતું નહિ હોય તથા બીજા કોઈ ઉપચારથી પાકવાની દહેશત રહેતી હોય, ત્યાં આ દવાનો દિવસમાં ત્રણચાર વખત ઉપયોગ કરવાથી મટે છે.

—અક્ષરપુરુષોત્તમ ઔષધાલય-સારસા

હીરાદખ્ખણ તોલો ૧, સફેદ કાથો તોલો ૧ અને કપૂર તોલો બે આનીભાર લઈ, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી સો પાણીએ ધોયેલા ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી ઠંડક આપે છે તથા અંદરની કીડને મારે છે. દાઝેલા ઉપર તથા ચાંદી ઉપર અકસીર છે.

—વૈદ્ય પુરુષોત્તમ બહેચરદાસ યાજ્ઞિક-કાલોલ

દાઝેલાનો મલમઃ-રાળ તોલા ૨૫, મીણ તોલો ૧૫ અને તલનું તેલ તોલા ૧૦ લઈ, પ્રથમ રાળને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, પછી તેલ અને મીણ ગરમ કરી અંદર રાળ નાખી હલાવતા જવું. જ્યારે બે ઊભરા આવી જાય ત્યારે અગ્નિ પરથી ઉતારી એક તપેલામાં પાણી શેર ૧૦ લઈ, તેમાં એ મલમ રેડી દેવો અને તેમાં ફીણવો, એટલે ઘી જેવો મલમ તૈયાર થશે. દાઝેલા ફોલ્લા વગેરે ઉપર તથા ચાંદાં ઉપર આ મલમની પટી કરીને મૂકવી અથવા આછો આછો ચોપડવાથી રૂઝ લાવી અગનને નરમ પાડી શાન્તિ આપે છે.

—વૈદ્ય છગનલાલ આત્મારામ-સુરત

ચોટ કે વાગ્યું હોય તે માટે બિલામા સ્વરસઃ-બિલામાનો પાતાળયંત્રથી સ્વરસ કાઢી, તે રસ તોલો ૧, લવિંગ તોલા ૨, અને જાયફળ તોલો ૦ાા આનીભાર નાખી ખરલમાં ચાર પહોર એકસરખો ઘૂંટવો. માત્રા વાલ ૧ ઘી સાથે અથવા સાકરના શીરા સાથે ખાવી. ઘી તથા દૂધ ખૂબ ખાવાં જેથી ગરમ પડે નહિ. ગુણઃ-મૂંઢમાર, ઊંચેથી પડી જવાથી હાથપગ છાતી અથવા આખા શરીરે ધક્કો લાગ્યો હોય, તો આ દવાથી તરત આરામ થઈ જાય છે. વાયુથી શરીર જકડાઈ ગયું હોય તો પણ કામ કરે છે.

આ દવા એકાંતરે વાપરવી. ઓછામાં ઓછી ત્રણ વખત અને વધારેમાં વધારે આઠ વખત વાપરવી, દરરોજ વાપરવી નહિ. આ દવા ખાનારે શરીર શેકવું નહિ, તડકામાં ફરવું નહિ. કદાચ તેમ કરવાથી શરીરે ફૂટી નીકળે તો કોપરું ખવડાવવું તથા શરીરે છાણનો લેપ કરવાથી મટી જશે. ઘી, સાકર અને દૂધ પુષ્કળ ખાવા આપવાં. દવા શ્રેષ્ઠ છે. હજારો રૂપિયા ખરચવાથી ન મટે તેવું દરદ આ દવાથી મટી જાય છે.

—વૈદ્ય દેવજી આશુ

આગંતુક (હથિયારનો) ઘા વાગ્યો હોય તે માટેઃ— અરણીનાં પાન વાટી ઘીમાં તળી બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા ઘાની અંદર ઘાબાજરિયાનું રૂ ભરી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા ઘાબાજરિયું બાળી તેની રાખ તેલમાં મેળવી ઘામાં ભરી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા વડના દૂધમાં રૂનું પૂમડું બોળી ઘામાં મૂકી પાટો બાંધવાથી રૂઝ આવે છે.

—માસ્તર નરભેરામ હરજીવન–નવાગામ

કોઢ અને આમવાયુ માટે હરિદ્રાદિ ગુટિકાઃ—લીલી હળદર એક અધોળ તથા ખરસાણીની પાલી બેઆનીભાર લઈ બન્નેને વાટી પાવલીસારની ગોળીઓ બનાવવી. પહેલા દશ દિવસ એકેક ગોળી પાણી સાથે આપવી. બીજા દશ દિવસ બબ્બે ગોળી, ત્રીજા દશ દિવસ ત્રણ ત્રણ ગોળી, ચોથા અગિયાર દિવસ ચાર ચાર ગોળી પાણી સાથે લેવી અને ઉપરથી એક ગોળીએ અધોળ માખણ ખાવું. એ પ્રમાણે જેટલી ગોળીઓ જેમ લેવાય તેમ તેટલા અધોળ માખણ પણ સાથે લેતા જવું. ગોળી લીધા પછી એક કલાકે ઘીસાકરનો મારો રાખવો. આ ઔષધથી ઊલટી તથા ઝાડો થશે, તેથી ખવાશે નહિ પણ ધીમે ધીમે થોડું થોડું ઘી પાયા કરવું એટલે ફિકર નહિ, પણ રાત્રે તો ખવાશે. (ઘી, સાકર,

ઘઉં, મગની દાળ, મીઠું, ગરમ મસાલો વગેરે) પરેજીમાં તેલ, મરચાં, હિંગ, આમલી, કેળું, કોળું, વાલ, વટાણા બિલકુલ ખાવાં નહિ. વાલને વાલનાં છોડાંને તથા કેળાં વગેરેને ત્રણ માસ સુધી અડકવું પણ નહિ, તેમજ ગોળને તો ત્રણ વરસ સુધી અડકવુંજ નહિ. આ ઉપાયથી ઊલટી તથા ઝાડા થતા અમળાશે તેની બહુ ફિકર કરવી નહિ.

—વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઇ જાની-સુરત

કુષ્ઠરોગનો ઉપાયઃ-બાવચી શેર ૨ અને લીમડાનાં પાન શેર ૩ લઇ, બારીક વાટી સવારસાંજ એકેક તોલો ચૂર્ણ પાણી સાથે ખાવું. પથ્યમાં ખાટું, ખારું, લવણ, ઘી, તેલ વગેરેનો ત્યાગ કરવો તથા ચણાની લૂખી રોટલી ખાવી અથવા ચણા બાફીને ખાવા. જો ચણા ખાતાં કંટાળો આવે તો મગભાત ખાવા, રોગ મટે છે.

એક માણસને આશરે બારેક વર્ષથી કુષ્ઠ રોગ થયેલો હતો. તેણે રસકપૂર, ગોરખુથુ વગેરે અનેક દવાઓ કરેલી પણ કોઇ દવાથી મટયું નહિ. પછી અમે આ દવાનો અગિયાર માસ સુધી પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો તથા ઉપર પ્રમાણે પથ્ય પળાવ્યું, જેથી જડમૂળથી કુષ્ઠરોગનો નાશ થયો છે.

—વૈદ્ય નારણભાઇ બળંતરામ-નડિયાદ

૧. ગલતકુષ્ઠઃ-છાલમોગરાનું તેલ બાહ્યાભ્યંતર વાપરવું જેથી ગલતકુષ્ઠ મટે છે, સિદ્ધોપચાર છે.

૨. પમાસો તોલા ૪, ખેરસાલ તોલા ૨, કૂકડવેલનું ફળ તોલો ૦ાા, લીમડાનું પંચાંગ તોલા ૪ અને ભિલામાંનો મગજ તોલા ૪ લઇ, બારીક ચૂર્ણ કરી ૩ તોલાનો કવાથ કરી આપવાથી ગલતકુષ્ઠનો રોગ મટી જાય છે.

—વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નામેથી

હીમજ શેર ૦ા, બહેડાં શેર ૦ા, આમળાં શેર ૦ા અને મીંઢી-

આવળ શેર ૦ા એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, સૂતી વખતે તોલો ૦ા પાણી સાથે એકત્રીશ દિવસ ફાકવાથી મટી જાય છે.

—બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી

વડની વડવાઇનો રસ કાઢીને પાણી બાળી ઘનસત્વ બનાવી, તેની સાથે શંખજીરું વાલ ૨, ઘી–સાકર મેળવી ખાવાથી વાતરક્ત (પત) ને મટાડે છે. તથા આમળુ બડાર નીકળતી હોય તો તેને પણ મટાડે છે.

—વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ–કઠોર

અપસ્માર (ફેફરું–મૃગી):–બાળવામાં ન આવી હોય એવી માણસના માથાની સૂકી ખોપરી લાવી, તેને બારીક વાટી ફેફરુંના દરદીને ફેફરું આવતી વખતે સૂંઘાડવી. એક વખત અથવા બીજી વખત સૂંઘાડવાથી ફેફરું ફરીથી આવતું નથી.

—યતિશ્રી રવિંદ્રસજી દીપચંદસજી–સુરત

૧. કૂતરાની સૂકી વિષ્ઠાનું ચૂર્ણ બે આનીભાર વજને લઈ, જે વખતે ફેફરું આવ્યું હોય તે વખતે ૨ તોલા પાણીમાં મેળવીને એકજ વખત પાવાથી હંમેશને માટે એ રોગ જાય છે. ભાગ્યેજ બીજી વાર પાવું પડે છે.

૨. બોડિયા કલારનો રસ નાકમાં મૂકી નાસ લેવાથી અપસ્માર અથવા ફેફરું મટી જાય છે.

—વૈદ્ય ઇશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી–સુરત

અપસ્માર માટે:–જે રોગમાં માણસના દાંત બંધાઈ બોલાતું ન હોય, ત્યારે નિર્ધૂમ દેવતા ઉપર કપૂર મૂકી તેની ધૂણી આપવાથી (નાસ લેવાથી) થોડી વારમાં દાંત છૂટશે તથા શુદ્ધિમાં આવશે.

—માસ્તર નરભેરામ હરજીવન–નવાગામ

અપસ્મારની ગોળી:–કડવા તુરિયાનો ગર તથા કડવી

તુંબડીનો ગર સમભાગે લઈ, કારેલીના રસમાં ગોળી વાળી આપવી તથા રસ નાકમાં મૂકવાથી મટે છે.

—વૈદ્ય પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રવાડી-અષ્ટગામ

ભવરમાલ (ભમરીનું ઘર) તથા વડનું પાંદડું લઈ, મૂગી આવે ત્યારે ધુમાડો દેવાથી મટે છે તથા ફરીથી આવતી નથી. આ ઉપાય અનુભવસિદ્ધ છે.

—વૈદ્ય વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ-ભરૂચ

ઝેરી જનાવરના ડંખઃ-કનઈશાલનો ડંખ-કાનખજૂરાથી નાનું કનઈશાલ નામનું જંતુ થાય છે. તે કોઈ વખત કાનમાં ભરાઈ જાય છે અને અંદર સખત કરડે છે. તે કોઈ પણ ઉપ્ર દવાથી અંદરથી બહાર નીકળતું નથી તેમ મરતું પણ નથી અને દરદી ઘણોજ પીડાય છે. તો તેને માત્ર ખાંડનું પાણી બનાવી કાનમાં નાખવામાં આવે, તો તે અંદર ને અંદરજ મરી જાય છે; બાકી બીજા બધા ઉપાય નિષ્ફળ નીવડયા છે.

—વૈદ્ય નારશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-બારડોલી

૧. વીંછીનો ડંખઃ-અઘેડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું અથવા ફટકડી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને શેક કરવો. અથવા નવસાર અને કળીચૂનો એકત્ર કરી ચોપડવાથી તથા સૂંઘાડવાથી વીંછીનું ઝેર ઊતરી જાય છે.

૨. સર્પનો ડંખઃ-પ્રથમ ડંખવાળી જગ્યાની ઉપર તથા નીચે બેત્રણ મજબૂત પાટાઓ ઉપરાછાપરી બાંધવા, કરડેલ જગ્યાએ કોઈ ધારવાળા ઓજારથી જખમ કરી લોહી કાઢી નાખવું અને લોખંડની કોઈ પણ વસ્તુ ગરમ કરી ડંખ ઉપર ડામ દેવો. ફુલાવેલ મોરથુથુ સહેજ ગરમ પાણી સાથે આપી ઊલટી કરાવવી. અથવા અરીઠાનું પાણી કરી ઊલટી કરાવવી. અઘેડાનું પંચાંગ

વાટી ડંખ ઉપર જાડો લેપ કરવો તથા કેળનો રસ પાવો. આ
સર્પનું ઝેર શરીરમાંથી નીકળી જઈ આરામ થાય છે.

—વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ–વેરાવળ

૧. વીછીનો ડંખઃ—આમલીનો કચૂકો ઘસી ચોપડી શેક કર-
વાથી મટે છે. અથવા ધોળા આકડાનું મૂળ ઘસી ચોપડી શેક કરવાથી
મટે છે. અથવા સાગડાનું બીજ ઘસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે.

૨. ગરોળી (પલવડી) ના વિષ ઉપરઃ—ખાંડ અધોળ
તથા હળદર અધોળ મિશ્રિત કરી ફાકવાથી મટે છે.

—વૈદ્ય ઉમિયાશંકર મહાસુખરામ–ઉમરેઠ

વીંછીનો ડંખ (ધૂમ્રપાન):—અરીઠા નંગ ૫ લઈ તેના
છોડાં કાઢી તે છોડાં ચલમમાં મૂકી અથવા તેની બીડી બનાવી
પીવાથી ઝેર ઊતરે છે. એક વખત પીવાથી ન ઊતરે તો બેત્રણ
વખત પાવાથી ઝેર ઊતરી જાય છે.

—માસ્તર નરભેરામ હરજીવન–નવાગામ

૧. સર્વ પ્રકારનાં વિષઃ—કોઈ પણ જાતની ઝેરી ચીજ
ખાવામાં આવી હોય, તો એક ચમચી બારીક વાટેલી રાઈ તથા
દળેલું મીઠું એક ચમચી પાણીમાં મેળવી પાવાથી તુરત ઊલટી થઈ
આપેલું વિષ તદ્દન ઊતરી જાય છે. આ ઉપાય એક વખત કરવાથી
ફાયદો ન જણાય તો બેત્રણ વખત કરવાથી ફાયદો થાય છે.

૨. ગરમ પાણી પાવાથી પણ ઊલટી થઈ ઝેર ઊતરી જાય છે.

૩. વારંવાર ઘી પાવાથી પણ ઊલટી થઈ સ્થાવર વિષ ઊતરે
, આ ઉપાય અમૂલ્ય છે.

૪. વીંછીનો ડંખઃ—વીંછીના ડંખ ઉપર મધ ચોપડવાથી
ત આરામ થાય છે. અથવા પાકાં કેળાંને છૂંદી ડંખ ઉપર બાંધ-
ી તુરત આરામ થાય છે. અથવા નવસાર તથા હરતાલ સમ-

તૂંબડીનો ગર સમભાગે લઈ, કારેલીના રસમાં ગોળી વાળી આપવી તથા રસ નાકમાં મૂકવાથી મટે છે.

—વૈદ્ય પ્રભાશંકર રવિશંકર ત્રવાડી-અષ્ટગામ

ભવરમાસ (ભમરીનું ઘર) તથા વડનું પાંદડું લઈ, મૃગી આવે ત્યારે ધુમાડો દેવાથી મટે છે તથા ફરીથી આવતી નથી. આ ઉપાય અનુભવસિદ્ધ છે.

—વૈદ્ય વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ-ભરુચ

ઝેરી જનાવરના ડંખઃ-કનઇશાલનો ડંખ-કાનખજૂરાથી નાનું કનઈશાલ નામનું જંતુ થાય છે. તે કોઈ વખત કાનમાં ભરાઈ જાય છે અને અંદર સખત કરડે છે. તે કોઇ પણ ઉગ્ર દવાથી અંદરથી બહાર નીકળતું નથી તેમ મરતું પણ નથી અને દરદી ઘણોજ પીડાય છે. તો તેને માત્ર ખાંડનું પાણી બનાવી કાનમાં નાખવામાં આવે, તો તે અંદર ને અંદરજ મરી જાય છે; બાકી બીજા બધા ઉપાય નિષ્ફળ નીવડયા છે.

—વૈદ્ય નારશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-બારડોલી

૧. વીંછીનો ડંખઃ-અઘેડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું અથવા ફટકડી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને શેક કરવો. અથવા નવસાર અને કળીચૂનો એકત્ર કરી ચોપડવાથી તથા સૂંઘાડવાથી વીંછીનું ઝેર ઊતરી જાય છે.

૨. સર્પનો ડંખઃ-પ્રથમ ડંખવાળી જગ્યાની ઉપર તથા નીચે બેત્રણ મજબૂત પાટાઓ ઉપરાછાપરી બાંધવા, કરડેલ જગ્યાએ કોઈ ધારવાળા ઓજારથી જખમ કરી લોહી કાઢી નાખવું અને લોખંડની કોઇ પણ વસ્તુ ગરમ કરી ડંખ ઉપર ડાગ દેવો. ફુલાવેલ મોરથુ સહેજ ગરમ પાણી સાથે આપી ઊલટી કરાવવી. અથવા અરીઠાનું પાણી કરી ઊલટી કરાવવી. અઘેડાનું પંચાંગ

વાટી ડંખ ઉપર જાડો લેપ કરવો તથા કેળનો રસ પાવો. આ
સર્પનું ઝેર શરીરમાંથી નીકળી જઈ આરામ થાય છે.

—વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ–વેરાવળ

૧. વીછીનો ડંખઃ–આમલીનો કચૂકો ઘસી ચોપડી શેક કર
વાથી મટે છે. અથવા ધોળા આકડાનું મૂળ ઘસી ચોપડી શેક કરવાથી
મટે છે. અથવા સાગડાનું બીજ ઘસી ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે.

૨. ગરોળી (પલવડી) ના વિષ ઉપરઃ–ખાંડ અધોળ
તથા હળદર અધોળ મિશ્રિત કરી ફાકવાથી મટે છે.

—વૈદ્ય ઉમિયાશંકર મહાસુખરામ–ઉમરેઠ

વીંછીનો ડંખ (ધૂમ્રપાન):–અરીઠા નંગ ૫ લઈ તેના
છોતાં કાઢી તે છોડાં ચલમમાં મૂકી અથવા તેની બીડી બનાવી
પીવાથી ઝેર ઊતરે છે. એક વખત પીવાથી ન ઊતરે તો બેત્રણ
વખત પાવાથી ઝેર ઊતરી જાય છે.

—માસ્તર નરભેરામ હરજીવન–નવાગામ

૧. સર્વ પ્રકારનાં વિષઃ–કોઈ પણ જાતની ઝેરી ચીજ
ખાધામાં આવી હોય, તો એક ચમચી બારીક વાટેલી રાઈ તથા
દળેલું મીઠું એક ચમચી પાણીમાં મેળવી પાવાથી તુરત ઊલટી થઈ
ખાધેલું વિષ તદ્દન ઊતરી જાય છે. આ ઉપાય એક વખત કરવાથી
ફાયદો ન જણાય તો બેત્રણ વખત કરવાથી ફાયદો થાય છે.

૨. ગરમ પાણી પાવાથી પણ ઊલટી થઈ ઝેર ઊતરી જાય છે.

૩. વારંવાર ઘી પાવાથી પણ ઊલટી થઈ સ્થાવર વિષ ઊતરે
છે, આ ઉપાય અમૂલ્ય છે.

૪. વીંછીનો ડંખઃ–વીંછીના ડંખ ઉપર મધ ચોપડવાથી
તુરત આરામ થાય છે. અથવા પાકાં કેળાંને છૂંદી ડં[illegible] બાંધ-
વાથી તુરત આરામ થાય છે. અથવા નવસાર તથા

એનો અંગરસ જુદોજુદો કાઢી, તેમાં મધ તથા ઉપલેટનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી તમામ જાતના ઉન્માદ મટે છે.

૯. સૂંઠ, મરી, પીપર, હિંગ, સિંધવ, વજ, કડુ, સરસડાનાં બીજ, કરંજનાં બીજ અને સરસવ, એ સર્વ ગોમૂત્રમાં વાટી, વાટ કરી આંખમાં આંજવાથી ઉન્માદ મટે છે.

૧૦. બ્રાહ્મી, વજ, સિંધવ, શંખાવળી, છીલ્ણી, માલકાંકણાં, ઇંદ્રવરણાં અને લીંડીપીપર એ દરેક ત્રણ ત્રણ જવભાર તથા તેમાં સોનાનો વરખ બે જવભાર મેળવી, ઘી સાથે ચાટવું. તે પચ્યા બાદ સાઠી ચોખાનો ભાત તથા ઘી સાથે ખાવો. એ પ્રમાણે કરવાથી ઉન્માદ તથા વાઇ(અપસ્માર)નું દરદ મટે છે. બરાબર મટતાં સુધી દવા ખવડાવવી.

૧૧. સુખડનો ભૂકો, જેઠીમધ, ધાણા, વાળો અને આમળાં એ સર્વ સરખે વજને લઇ ફાંટ બનાવી પીવાથી ચિત્તભ્રમવાયુ મટે છે.

૧૨. ગુલાબનાં ફૂલ, કે[illegible] ફૂલ, સુખડનો વહેર, બનફસા, આમળાં અને ગાવજબાન [illegible] પાણીમાં કવાથ બનાવી કેશર નાખી શીશીમાં ભરી રા[illegible] આ કવાથ બે તોલાભાર હંમેશ પાવાથી ઉન્માદ મટે છે. [illegible]બારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગા

માલકાંકણાં, અજમો[illegible] સમભાગે લઇ બારીક વાટી, દરરોજ સવારસાંજ અડધા[illegible]વું, જેથી ઉન્માદ મટે છે.

નરસેરામ હરજીવન-નવાગામ

૧. સ્મરણશક્તિ:-એ[illegible]વા બબ્બે માલકાંકણાં અધ-કચરાં વાટી દરરોજ ગળવાનું રાખવાથી સ્મરણશક્તિ વધે છે. અથવા પાંચ ટીપાં માલકાં[illegible] દૂધમાં પંદરવીસ દિવસ પીવાથી સ્મરણશક્તિ વધે છે.

૨. જટામાંસીનું ચૂર્ણ બે[illegible]ર મધમાં ચાટવાથી સ્મરણશક્તિ વધી બુદ્ધિની મંદતા[illegible] છે.

—વૈદ્ય હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-સુરાલી

परिशिष्ट

આ ગ્રંથના ભાગ ૧ લા માં દશ નિબંધો આપ્યા છે. તેમાં આપેલી દવાઓની બનાવટ પૈકી તામ્રભસ્મ અને માણેક-રસની બનાવટ, તે તે સ્થળમાં લખવાનો યોગ નહિ હોવાથી અને પાછળથી એટલી અપૂર્ણતા જણાવાથી, આ નિબંધમાળાને છેડે પરિશિષ્ટના રૂપમાં લખીએ છીએ.

તામ્રભસ્મ બનાવવાની રીતઃ–તાંબના પતરાને ઠેકાણે હાલમાં ખોટા કસબમાંથી તાંબાની ગોટી નીકળે છે, તે તાંબું ઘણા ઊંચાં પ્રકારનું હોય છે; તેવી ગોટી ૪૦ તોલા લઇ, તેને સાતવાર ત્રિફળાના ઉકાળામાં છમકારી તથા સાત વાર તપાવીને તલના તેલમાં ટાઢી પાડયાં પછી સાત વાર ગૌમૂત્રમાં છમકારી પારો શેર ૦। તથા ગંધક શેર ૦॥ એ બેને સાથે વાટી, કાજળી કરી, તે કાજળીને લીંબુના રસમાં ઘૂંટવી. તેમાં તાંબાની ગોટીને મેળવીને એક ગોળો બનાવી સરાવસંપુટમાં મુકી, કપડમટ્ટી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. એવા બે પુટ આપાવથી જે તામ્રભસ્મ બને તે શીત-ભંજી રસમાં નાખવી અથવા બીજા રસોમાં પણ વાપરવી. અમારો અનુભવ એવો છે કે, કોઇ પણ ઉપધાતુની ભસ્મ એકલી ખાવી નહિ અને કોઇને ખવડાવવી પણ નહિ; પરંતુ તેને કોઇ પણ રસો-માં નાખી તે રસોની વિધિપૂર્વક બનાવટ કરીને ખવડાવવાથી રોગો ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે.

માણેકરસ બનાવવાની રીતઃ–વરખી હરતાલને લાવીને તેને અધખોખરી ખાંડીને, સફેદ અબરખનાં બે મોટાં પાનાં લઇ-ને, એક પાના ઉપર હરતાલ પાથરીને તેના ઉપર બીજું અબર-ખનું પતરું ઢાંકીને, તેના સાંધાને ઘઉંની કણકથી બંધ કરવો.

પરિશિષ્ટ

આ ગ્રંથના ભાગ ૧ લા માં દશ નિબંધો આપ્યા છે. તેમાં આપેલી દવાઓની બનાવટ પૈકી તામ્રભસ્મ અને માણેક-રસની બનાવટ, તે તે સ્થળમાં લખવાનો યોગ નહિ હોવાથી અને પાછળથી એટલી અપૂર્ણતા જણાવાથી, આ નિબંધમાળાને છેડે પરિશિષ્ટના રૂપમાં લખીએ છીએ.

તામ્રભસ્મ બનાવવાની રીતઃ–તાંબના પતરાને ઠેકાણે હાલમાં ખોટા કસબમાંથી તાંબાની ગોટી નીકળે છે, તે તાંબું ઘણા ઊંચા પ્રકારનું હોય છે; તેવી ગોટી ૪૦ તોલા લઇ, તેને સાતવાર ત્રિફળાના ઉકાળામાં છમકારી તથા સાત વાર તપાવીને તલના તેલમાં ટાઢી પાડયા પછી સાત વાર ગોમૂત્રમાં છમકારી પારો ર ૦। તથા ગંધક શેર ૦।। એ બેને સાથે વાટી, કાજળી કરી, તે કાજળીને લીંબુના રસમાં ઘૂંટવી. તેમાં તાંબાની ગોટીને મેળવીને એક ગોળો બનાવી સરાવસંપુટમાં મુકી, કપડમટ્ટી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. એવા બે પુટ આપાવથી જે તામ્રભસ્મ બને તે શીત-ભંજી રસમાં નાખવી અથવા બીજા રસોમાં પણ વાપરવી. અમારો અનુભવ એવો છે કે, કોઇ પણ ઉપધાતુની ભસ્મ એકલી ખાવી નહિ અને કોઇને ખવડાવવી પણ નહિ; પરંતુ તેને કોઇ પણ રસો-માં નાખી તે રસોની વિધિપૂર્વક બનાવટ કરીને ખવડાવવાથી રોગો ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે.

માણેકરસ બનાવવાની રીતઃ–વરખી હરતાલને લાવીને [illegible]રી ખાંડીને, સફેદ અબરખનાં બે મોટાં પાનાં લઇ- [illegible] પાથરીને તેના ઉપર બીજું અબર- [illegible] સાંધાને ઘઉંની કણકથી બંધ કરવો.

પછી તે પતરા જેવડાં બે છાણાં સળગાવીને, તેનો
બનાવીને એટલે છાણાંનો ધુમાડો બંધ થાય તે પછી,
ના પાકા દેવતા ઉપર પેલા અબરખના પતરાવાળો
ભૂકો મૂકવો અને તેના ઉપર બીજા છાણાનો પાકો દે
દેવો. એટલે દશ મિનિટમાં અબરખનાં પતરાંની વચમાં
હરતાલ, પોતાનો પીળો રંગ તજીને લાલ માણેકના રંગ.
ચળકતી બની જશે. એનું નામ માણેકરસ છે. આ ક્રિયા
શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવી નથી, પણ ગુરુપરંપરાથી અમારા નિ
ના વૈદ્યોમાં પ્રચલિત છે. એ માણેકરસ કફજ્વરમાં, ત્રિદોષજ
માં, સન્નિપાતમાં અને ખાંસીની હાંફણમાં, યોગ્ય અનુપાન સા
એક રતી સુધી આપવાથી વાયુ અને કફના પ્રાધાન્યવાળા રોગોને
ઘણી ઝડપથી ફાયદો કરે છે.

આ ગ્રંથના ભાગ ૨ જા માં જે જે રોગના પ્રકરણમાં
જે જે ઉપાયો લખવામાં આવ્યા છે, તે અમારા અનુભવસિદ્ધ
છે; તો પણ તે તે રોગોના પ્રકરણમાં અમારા અનુભવેલા કેટલાક
ઉપાયો લખવાના રહી ગયેલા છે. તેનું શોધન કરીને, યાદ કરીને,
વિચાર કરીને, અમારો અનુભવ બાકી ન રહી જાય એટલા માટે,
જે જે અનુભવેલા ઉપાયો અમે જાતે બનાવેલા અને દવા-
ખાનામાં ચાલુ વપરાશમાં લીધેલા છે તે, તેની બના-
વટ તથા વાપરવાની રીત સાથે આ પરિશિષ્ટમાં
આપ્યાં છે. તે વાંચીને તે તે ઉપાયો જે જે રોગને અનુ-
કૂળ જણાય તે, રોગીની પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ, વય અને વહ્નિનો
વિચાર કરી જે વૈદરાજો ઉપયોગમાં લેશે, તેમને યશ, કીર્તિ,
ધન અને આખરે પુણ્યની પ્રાપ્તિ થશે.

૧. સુવાવડની પટીઃ-રાસ્ના, દેવદાર, ઇંદ્રવરણું, દારૂહળ-
અતિવિષ, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ભારંગમૂળ, કળથી, કડુ,

પોકરમૂળ (હિવેઢો), નગોડ, ખોરાસાની અજમો, ઉપલેટ,
ગોખરુ, કરડુ, ભરમી, અરડૂસો, કાંટાસરિયો, ગળો, મે
જવાસો, અરણી, સાટોડી, પહાડમૂળ, બળદાણા, રેણુકબીજ, વ
ધારો, કેલાર, નસોતર, સૂંઠ, અરણીમૂળ, સૌરાષ્ટ્રી, ઉપલસરી
શતાવરી, કરિયાતું, પીપર, વાળો, ત્રાયમાણ, ભોંયરીંગણી, હિંગ
તરી, ગરમાળો, વાયવડિંગ, લીમછાલ, પટોળ, ઇંદ્રજવ, લસણ,
ગૂગળ અને પ્રસારણી–એ સર્વ અધો અધો તોલો લઇ, તેના
ચાર ભાગ કરી ચાર પડીઓ કરવી. પછી દોઢશેર પાણીમાં એક
પડી ઉકાળી, ૦। શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી લઇ,
એક પૈસાભાર મધ નાખી પાવી. એવી રીતે એની એ પડી સવાર-
સાંજ ઉકાળીને સાત ટંક પાવી. પછી બીજું પડીકું ઉકાળવું, તે
એવી રીતે કે, આગલી પડીનું વસાણું ઉકાળાની હાંડલીમાં કાયમ
રાખી, તેમાંજ બીજું પડીકું નાખવું અને બીજી વાર ઉકાળતાં
અધશેર પાણી મૂકવું. ૦। શેર રહે ત્યારે મધ નાખીને સાત ટંક
પાવું. એવી રીતે ત્રીજું, ચોથી પડી ઉમેરતાં અધો અધો શેર
ાણી વધારતા જવું; પણ પીવાના કામમાં ૦। શેર કરતાં વધુ
ણી લેવું નહિ. એ રીતે ચાર પડીકાં ચૌદ દિવસમાં પૂરાં કરવાં.
ઉપદ્રવવાળી સુવાવડ હોય તો આ ઉકાળો દશ ઊઠણ નાખ્યા
સુવાવડીને શરૂ કરવો; અને સુવાવડ ગયા પછી પણ તાવ,
ની ગભરામણ, ઊલટી, આડા, સોજા, ફેડ પાકેલી વગેરે ઉપ-
તા હોય તો આ ઉકાળાથી મટી જાય છે.

ભિલામાંની ગોળી:–ભિલામાં તોલા ૮, ગોળ તોલા
ીમૂળ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧,
ા ૧ અને માલકાંકણી તોલો ૧, એ સર્વેને વાટી, ગોળ-
, બોર જેવડી ગોળી કરવી. પછી રોગનું બળ જોઇને
બબ્બે ગોળી સવારસાંજ ખવડાવવી. એ ગોળી

ખાનારને તેલ તથા તેલનાં ભજિયાં વધારે ખાવાની રજા આપવી. પણ ઘી, દૂધ તથા ગળપણની સખત પરેજી કરાવવી. જેટલું તેલ ખાશે તેટલો વધારે ફાયદો થશે અને ગળપણ, દૂધ, ઘી તથા ખટાશ ખાશે તો સારું થશે નહિ. આ ગોળી સંધિવા, લકવા વગેરે વાયુનાં દર્દો ઉપર રામબાણ ઈલાજ છે.

૩. દારૂડી:-આ છોડને સુવર્ણક્ષીરી, દારુડિયો, ઉંટકંટો, બ્રહ્મદંડી, કાંટાસરિયો, જંગલી ધંતૂરો અને સત્યાનાશી એટલાં નામોથી ઓળખીએ છીએ. એનાં બીજમાં તેલ રહેલું છે; તેથી તેને વાટી મૂકીએ તો તે ઉપર ફૂગ ચડી બગડી જાય છે; પણ એનાં આખાં બીજ પાંચ વર્ષે પણ સડતાં કે બગડતાં નથી. આ છોડ અદ્ભુત ચમત્કારી છે.

જેને એકાંતરિયો કે ચોથિયો તાવ આવતો હોય, તેના ઉપર ૧ વાલથી ૨ વાલ બીજ લઈ, તેને પાણીમાં ઝીણું વાટી, તેમાં અધીમાં ખાટાં લીંબુનો રસ નાખી, તાવ આવતાં પહેલાં એક અથવા બે વાર પાવાથી તાવ અટકી જાય છે. અંગ્રેજી દવામાં કિવનાઈન જેટલું કામ કરે છે, તેટલું કામ દારૂડિયાનાં બીજ કરે છે. કિવનાઇન વધારે આપવાથી કાનમાં બહેરાશ લાવે છે અને જો શરીરમાં ૯૯ કે ૧૦૦ ડિગ્રી તાવ હોય અને તે અરસામાં કિવનાઈન આપ્યુ હોય, તો તે તેટલો તાવ કાયમ રાખે છે અને તેનો આખરે જીર્ણજ્વર થઈ જાય છે; તેવો ગુણ એ બિયામાં નથી. એ બિયાંનું પ્રમાણ વધારે પીવાથી કોઈ પણ જાતનું નુકસાન થતું નથી. જો કોઈને પેટમાં દુખવાનો રોગ હોય તો બે આનીભારને આશરે આ બિયાં વાટી, તેમાં એક વાલ ખારૂ(?)ખાર મેળવી પાણી સાથે પકાવીએ, તો ઝાડો થઈને પેટમાં દુખવાનું બંધ કરે છે. અંગ્રેજીમાં સોડાબાઈકાર્બ જેમ પેટનો દુખાવો મટાડે છે, તેમ આ બીજ પેટનો દુખાવો મટાડી પેટને પોચું

બનાવે છે. જો કોઇની આંખ દુખવા આવી હોય, તો દારૂડીના ઝાડ પાસે જઇ તે ઝાડને ચપ્પુથી કાપે એટલે પીળું દૂધ નીકળશે; તે દૂધ આંખમાં આંજવાથી આંખ સારી થાય છે. જો પેશાબમાં ચાંદી પડી હોય, તો એ પીળું દૂધ અને તલનું તેલ ફીણીને ચોપડવામાં આવે, તો ચાંદી મટે છે. જો વિસ્ફોટક થયો હોય તો દારૂડીનાં પાતરાંનો રસ તોલા ૨ અને ઘી તોલા ૨ મેળવીને દિવસમાં એક વાર ચોદ દિવસ સુધી પાવામાં આવે તો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. જો કોઈને વાગ્યાનો અથવા કરડયાનો સોજો આવ્યો હોય તો દારૂડીનાં પાતરાંનો રસ, જરા મીઠું અને હળદર નાખી ગરમ કરી ચોપડીએ તો સોજો ઊતરી જાય છે. જો કોઇને હાથેપગે રસ આવ્યો હોય તો દારૂડીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી ચોપડવાથી રસ મટે છે. દારૂડીનો છોડ થાય છે, કાંટાવાળાં પાતરાં થાય છે, તેને પીળાં ફૂલ આવે છે, ડીંડવાં કાંટાવાળાં ઊભાં થાય છે, તેમાં દારૂ જેવાં બીજ થાય છે. આ છોડ આસો મહિનામાં ઊગવા માંડે છે અને ફાગણમાં ફૂલ-ફળ આવી ઉનાળામાં મરી જાય છે.

૪. અતિવિષની કળીઃ-અતિવિષની કળીને ઝીણી વાટી વસ્ત્રગાળ કરી રાખી મૂકવી. જો રોગીને સખત તાવ ભરાયો હોય, તો તે વખતે આ ભૂકો વાલ ૨, એક કાચના પ્યાલામાં નાખવો અને તેના ઉપર ખખળતું ગરમ પાણી તોલા ૪ રેડીને તેને ઢાંકી દેવું. તે ઠંડું પડયા પછી કપડાથી ગાળી રોગીને પાવું, જેથી પસીનો વળી તાવ ઊતરી જશે. આ ક્રિયાને ફાંટ કહેવામાં આવે છે. આ ફાંટ બનાવતાં એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, તેને ગાળતી વખતે બિલકુલ નિચોવ્યા વગર ગાળી લેવું. જો નિચોવીને ગાળવામાં આવે તો પસીનો થતો નથી. અંગ્રેજીમાં ઍન્ટિફેબ્રિનમ વગેરે પસીનો લાવવાની દવાઓ ઘણી ઝડપથી

પસીનો લાવે છે, પણ તેથી હૃદય નબળું પડી જાય છે. તેવી રીતે આ અતિવિષની કળીના ફાંટથી હૃદયના ધબકારા ઓછા થતા નથી. અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવી તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી તે ગોળી ૧ થી ૩ સુધી પાણી સાથે આપવાથી કોઈપણ જાતના તાવને મટાડે છે. અતિવિષની કળીનો ભૂકો એકલો પાણી સાથે આપવાથી અંગ્રેજી "સિન્કોના ફેબ્રિફ્યુજ" જેટલું કામ કરે છે. અમે એક વાર નીચે પ્રમાણેની ગોળી બનાવી હતીઃ–

અતિવિષની કળીનો ભૂકો તોલા ૧૦, સિન્કોના બાર્ક તોલા રા અને સિન્કોના ફેબ્રિફ્યુજ તોલો ૧ા એ સઘળાને એકઠાં કરી મધમાં મેળવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, દરેક તાવના રોગીને આપવાથી તાવના રોગીને બરાબર ફાયદો દેખાતો હતો. અતિવિષની કળીના ગુણ જાણતાં પહેલાં અમે કિનાઈન એક ઔંસ, સિન્કોના ફેબ્રિફ્યુજ ૧ ઔંસ, સિન્કોના બાર્ક એક ઔંસ અને એકસટ્રેકટ જન્સિયન ૧ ઔંસ મેળવીને તેની ગોળીઓ આપતા હતા. આથી એકાંતરિયા, ચોથિયા અને ટાઢિયા તાવ જતા હતા. પણ જ્યારથી અતિવિષની કળીને પ્રયોગમાં લેવા માંડી ત્યારથી કિવનાઇન વગેરેની જરૂર રહી નહિ. એક રોગીને એવો તાવ આવ્યો કે, થરમામિટરથી માપતાં ૧૦૪ ડિગ્રી તાવ જણાતો હતો; પણ બહારથી સ્પર્શ કરતાં તેનું શરીર ઠંડું લાગતું હતું. ૧૦૪ ડિગ્રી શરીરમાં ગરમી હોવા છતાં તે રોગીને તાવના કોઈ પણ જાતના ઉપદ્રવ દેખાતા નહોતા; માત્ર માથું જરા દુખતું હતું અને તે રોગીને ફરતાંફરતાં, ખાતાંપીતાં અડચણ પડતી ન હતી. પરંતુ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તે રોગી અશક્ત થતો ગયો. એવી જાતના તાવને માટે અમે ઘણાંયે ફાંફાં માર્યાં પણ તાવ ૧૦૪ ડિગ્રીથી ઓછો થયો નહિ. આખરે અમે

કલ્પના કરીને અતિવિષની કળી તોલા ૮, કડુ તોલા ૪, ક્વિનાઇન તોલા ૨, સિન્કોના ફેબ્રિફયુજ તોલા ૨, એન્ટીફેબ્રિન તોલા ૨, સિન્કોના બાર્ક તોલા ૨, અનેએકસ્ટ્રેકટ જન્શિયન તોલો ૧–એ સર્વને મેળવીને તેની મધમાં વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી, તેને સિન્કોના બાર્કમાં રગદોળી તેનું પીળી ગોળી એવું નામ પાડયું. અને તે બબ્બે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપી, જેથી તે રોગીનો તાવ ગયો અને શક્તિ પણ એનાથીજ આવી. એ ગોળી અમારા દવાખાનામાં ઘણા વખત સુધી વપરાતી હતી અને તેનાથી ઘણી જાતના તાવ જતા હતા. અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ નાના બાળકને તાવ સાથે ઝાડા થતા હોય તેને માટે ઘણોજ અકસીર ઇલાજ છે. નાના બાળકના કૃમિને માટે પણ આ ઉપાય અકસીર છે. અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ વધુમાં વધુ ત્રણ મહિના સુધી સારું રહે છે; તે પછી એમાં જાળાં બંધાઈ લોચો થઈ જાય છે એટલે નકામું થઈ જાય છે. તેમ આખી અતિવિષની કળી સડી જાય છે, એટલા માટે તેને ચૂનાની ફાકમાં મૂકે છે. પણ ઉપર મુજબ બનાવેલી ગોળીઓ લાંબા દિવસ સુધી બગડતી નથી.

૫. સૌરાષ્ટ્રીઃ–ફટકડીને લાવી સારી રીતે ફુલાવી, વાટીને તેની શીશી ભરી મૂકવી. એકાંતરિયો તાવ આવતો હોય તો એક વાલ ફટકડી, એક પતાસામાં કાણું પાડી, તેમાં ભરી, તાવ આવતી વખતે તે પતાસું ખવાડી, ઉપર પાણી પાવું, એટલે તાવ આવતાંજ અટકી જશે. જો ચોથિયો તાવ આવતો હોય તો જે દિવસે તાવ ન હોય તે દિવસે રાત્રે એક પડીકું પતાસામાં આ-પવું. બીજે દિવસે પણ રાત્રે એક પડીકું પતાસામાં આપવું અને ત્રીજે દિવસે એટલે તાવની પાળી હોય તે દિવસે સૂર્ય ઊગતાં હતાં એક પડીકું પતાસા સાથે આપવું અને બીજું પતાસું તાવની શરૂઆત વખતે આપવું; એટલે ચોથિયો તાવ અટકી

જશે. ચોથિયા કે એકાંતરિયા તાવમાં ગોળ ખાવામાં આવશે તો તાવ ફરીથી આવશે; પણ જો પતાસું ન મળતું હોય તો તેને ઠેકાણે ગોળમાં મેળવીને આ દવા આપી શકાય છે અને તેમાં ગોળ નડતો નથી. પણ તે સિવાયના વખતમાં ગોળ ખાવાથી તાવ પાછો આવે છે. જો કોઈને પ્રમેહ થયો હોય અને પેશાબે તનખ મારતી હોય અથવા સ્ત્રીને લોહીવા (રક્તપ્રદર) થયો હોય, તો ફટકડીનું એક પડીકું સાકરના પાણી સાથે દિવસમાં બે વાર ફકાવવું. જો નાળકોટ અથવા પાંડુરોગ થયો હોય અને આખે શરીરે સોજા આવ્યા હોય, તો ૧૦ તોલા ગોમૂત્રને એકવીશ વખત ગાળીને ૨ વાલ જેટલું ફટકડીનું પડીકું તેમાં નાખીને પાવું. તે રોગીને મોળું દૂધ અને ભાત ખવડાવવો તથા ચીકટ અને ગળપણની પરેજી કરાવવી; આથી થોડા દિવસમાં સોજા ઊતરી જશે. જો કોઇની આંખ દુખવા આવી હોય, આંખમાં ખીલ થઇ લાલચોળ આંખ બની ગઇ હોય તથા તેમાં કાંકરા ખૂંચી પાણી ગળતું હોય, તો ૩ તોલા પાણીમાં ૧ વાલ ફુલાવેલી ફટકડી નાખી તેને હલાવી તેનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાથી અંગ્રેજી કોસ્ટિક લોશનનાં ટીપાં મૂકવા કરતાં વધારે કામ કરે છે. જો નાના છોકરાનું મોં આવ્યું હોય તો હીમજી હરડે નંગ ૧ પાણીમાં ઘસવી, તેમાં ૦॥ તોલો મધ મેળવવું, પછી તેમાં ૧ વાલ ફટકડીનું પડીકું મેળવી, દિવસમાં બેત્રણ વાર આંગળીથી મોંમાં ચોપડી, મોં ગળતું રાખ્યું હોય, તો થૂલિયું, ગરમી, મધુરા અને મધપાક હોય તો પણ તે સારાં કરે છે.

૬. ઍરકચૂરો:-ઍરકચૂરા શેર ૨ લઇને ચોખંડની પેણીમાં નાખી તેમાં બે તોલા વિનેગર નાખી, તવેથાથી હલાવતાં હલાવતાં શેકવા; એટલે ફૂલીને દાળ જેવા થશે. તેમાં વખતે કોઈ વાપેલ અવાજ સાથે ફૂટીને ઊડે પણ છે. જ્યારે એ ફૂલીને દાળ જેવા

થાય ત્યારે તેમાંથી એક ઝેરકચૂરો લઈ જમીન પર મૂકી, ઉપર
હાથની મુક્કી મારવી. મુક્કી મારવાથી તે જો ભાંગી જાય તો તે
શેકાઇ રહ્યા છે એમ જાણીને નીચે ઉતારી, ઠંડા પડયા પછી
ખૂબ ઝીણા વાટી રાખી મૂકવા. એ ઝેરકચૂરામાંથી વાલ ૦॥
જરા ફટકડી મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી
ઘણી જાતના તાવ જાય છે. એ ઝેરકચૂરા ૦॥ વાલ લઈ
ખાંડ સાથે મેળવી ફકાવવાથી કૃમિ મટી જાય છે. જો કોઇના
સાંધા રહી ગયા હોય અથવા કમર રહી ગઇ હોય, તો ઝેરકચૂ-
રાનો ભૂકો વાલ ૧ અને અંગ્રેજી એન્ટિફેબ્રિનમ વાલ ૦॥ મેળવીને
દિવસમાં ત્રણ પડીકાં પાણી સાથે ફકાવ્યાં હોય, તો બીજે દિવસેજ
દુખાવો નરમ પડેલો દેખાય છે. ઝેરકચૂરા કાચા લઈ તેને દેવતા
પર મૂકી તેના કોયલા બનાવવા. તે કોયલાની બારોબાર અજમો
અને સિંધવ મેળવી બારીક વાટી તેમાંથી એક વાલ દિવસમાં ત્રણ
વાર પાણી સાથે ફકાવવાથી નઠારા ઓડકાર આવતા હોય અને
પેટ ચડતું હોય તેને મટાડે છે. કાચા ઝેરકચૂરા તોલો ૧ લઈ
તેને પથ્થર ઉપર પાણી મૂકીને ઘસી નાખવા. પછી તે ઘસારામાં
૨ તોલા કાળાં મરી અને ૦ા તોલો અફીણ મેળવી ખલમાં વાટી
મઠના જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી એક ગોળી પાણી સાથે
આપવાથી પેટમાંનો વાયુ મટી જાય છે. આ ગોળી વધારે પ્ર-
માણમાં આપવાથી પેટમાં આંકડી આવી શરીરની નસો ખેંચાય
છે; તેથી એક ગોળીથી વધારે આપવી નહિ. ઝેરકચૂરાથી ભૂખ
લાગે છે, શક્તિ વધે છે, કૃમિ નાશ પામે છે, પેટમાં અજીર્ણનો
દુખાવો હોય તો મટે છે અને તાવ જાય છે. દિવેલમાં શેકયા
પછી તે કશી ઉપાધિ કરતાં નથી, પણ શેકતાં કાચો રહી જાય
તો વખતે તોફાન મચાવે છે. જો ઝેરકચૂરાનું વિષ ચડ્યું હોય, તો
આમળાં પાણીમાં વાટીને પીવાથી તેની ઉપાધિ શાંત થઈ જાય છે.

૭. શેરી લોબાન:-શેરી લોબાન ખાંડીને તેમાં જરા ગેરુ મેળવી રંગ આપીને તૈયાર રાખવો. જો દાંતનાં અવાળુ ફૂલ્યાં હોય, તો રૂમાં લપેટીને ફૂલેલાં અવાળુ ઉપર દાબવો એટલે દાઢમાં રાખવો, તેથી ઘણીજ ઝડપથી અવાળુ સારાં થાય છે. શેરી લોબાનનો ભૂકો ૨ વાલ, ૮ વાલ સાકર સાથે મેળવી ફાકી મરાવવાથી પરમિયા સારા થાય છે. શેરી લોબાન લીલી હળદરના રસમાં વાટીને ગરમ કરીને ચોપડવાથી કોથળી પર ઊતરેલો તાજો રસ વેરાઈ જાય છે.

૮ બૂચ:-અંગ્રેજી દવાની બાટલી ઉપર પોચા લાકડાના બૂચ આવે છે, તે નકામા અને જૂના થઇ ગયેલા બૂચ લાવી, તેને બાળી કોયલા કરવા. તે કોયલાના ભૂકામાંથી ૨ વાલને આશરે દહીંના પાણીમાં મેળવીને પાવાથી લોહી અને પરુ પડતો ભયંકર મરડો સારો થાય છે.

૯. મકાઇ:-મકાઇના ડોડામાંથી મકાઇના દાણા કાઢી લીધા પછી, જે મકાઇનો ડોડો નકામો પડે છે તેને બાળી કોલસા કરી વાટી નાખવો. તેમાંથી વાલ ૧ અથવા ૨, પાણી અગર છાશ સાથે પાવામાં આવે, તો બાળકના દાંત ઊગતી વખતના ફૂચા, પાણી જેવા ઝાડાને તથા મોટા માણસને થતા મરડા ને અથવા અતિસારને બંધ કરે છે.

૧૦. એળિયો:-ચોખ્ખો સોકોતર એળિયો લઇ, તેને વાટીને ગેરુ મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી રાખી મૂકવો. તેમાંથી મોટા ભૂકામાં ગોળ મેળવી વટાણા જેવડી ગોળી કરી દાંતને અડાડયા સિવાય પાણી સાથે ગળી, ઉપરથી એક ચમચો ઘી પાવું. એક અથવા બે ગોળી આપવાથી મોટા માણસને હાંફ તથા દમ તરત નરમ પાડશે. આ ગોળી જે દહીંને આપના હોઇએ તેને સાકરનો શીરો ખવડાવવો. એળિયો ૧ રતી, ગોળ ૧ વાલ અને

હિંગ ૧ રતી, એનું પાણી બનાવી રાતના ચાર વાગતાને સુમારે પાવાથી બાળકના પેટમાંથી તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે. કોઇ સ્ત્રી હિસ્ટીરિયા અથવા વાઈનો ઢોંગ કરતી હોય ને પ્રયત્ન કરવા છતાં દાંત ન ઉઘાડતી હોય ને અમારી ખાતરી થાય કે બરાબર ઢેલ કરે છે, ત્યારે અમે એળિયાના ભૂકાની એક ચપટી ભરી તેની દાઢમાં ઘસી દઇએ અને જરાક પાણી દાંત પર મૂકીએ. પછી પાણી પાઈએ નહિ. એટલે એળિયો પલળીને જીભને અડક્યો કે તુરંત દાંત ખૂલી જાય અને બધા ઢેલ ભૂલી જાય.

૧૧. સરસિયું તેલઃ-સરસિયું તેલ કાનમાં મૂકવાથી કાનના ચસકા, કાનનું શૂળ અને કાન પાકતો હોય તે મટે છે. એક દર્દીના નાકમાંથી છોડ પડી પછી પરુ પડવા માંડ્યું. પછી નાકમાં દુખાવો વધી નાક બંધ થવા માંડ્યું. તેણે ઘણીય દવા કરી, આખરે અમે નાકમાં સરસિયું તેલ મૂકવાને આપ્યું, તેથી થોડા દિવસમાં શરૂઆતનું થતું પીનસનું દરદ મટી ગયું. સરસિયું તેલ ચોળવાથી ખૂજલી મટે છે, ચાંદાં સારાં થાય છે, ચામડીને સ્વચ્છ કરે છે અને કાનમાં મૂકવાથી કાનીની બહેરાશ નરમ પાડે છે.

૧૨. હરડેપાકઃ-હરડેદળ તોલા ૧૦, સોનામુખી તોલા ૧૦, મજીઠ તોલા ૧૦, લીંમજીહરડે તોલા ૧૦, સાકર તોલા ૧૦, ઘી તોલા ૧૦ અને કાળી દ્રાક્ષ તોલા ૨૦ લઇ, પ્રથમ કાળી દ્રાક્ષનાં બિયાં કાઢી નાખી બાકીનાં વાસણાંને બારીક ખાંડી, ઘી અને કાળી દ્રાક્ષ મેળવી, ફરીથી ખાંડી, લોચાજેવો એકરસ થાય, ત્યારે ૦॥ તોલાને આશરે દિવસમાં બે વાર ખાવાથી વિસ્ફોટકની ગરમી અને તેને લીધે માથામાં મારતાં શૂળ અને ગરમીને લીધે ચામડી પર થતા ફોલ્લા વગેરે સારા થાય છે, દસ્ત સાફ આવે છે તથા મગજની ગરમી મટે છે.

૧૩. મરીકંથાર (કંથાર):-મરીકંથાર એક ઝાડ થાય છે.

તે વૃક્ષના રૂપમાં થતું નથી, પણ જાળના રૂપમાં થાય છે. તેનાં પાતરાં લંબગોળ, જાડાં અને બરડ થાય છે. તેની ડાળી સાથે ઝીણા ઝીણા પણ કઠણ અને અવળા તથા ચપટા કાંટા થાય છે. તેનાં ફળ મરી જેવડાં પાંચદશના ઝૂમખાના રૂપમાં આવે છે. તે ફળ રંગે લીલાં અને સુંવાળાં થાય છે. જેઠ માસની આખરે તે પાકે છે ત્યારે કાળાં જાંબલી રંગનાં દેખાય છે. એક કંથારનું મૂળિયું ઘસીને ચોપડવાથી બદ, ગાંઠ અથવા ગોડને અંદરથી પકાવી ફોડી નાખે છે અથવા તેને વેરી નાખે છે. રસ ઉપર ચોપડયું હોય તો રસને પિગળાવે છે. પાસાનું શૂળ તથા સાંધાના શૂળને મટાડે છે. બાળકને પહાડિયો રતવા થયો હોય ત્યારે તેને આ મૂળ ઘસીને પાવાથી તે મટે છે. જો કે મરીકંથાર ઘણી ગરમ છે, પણ દાહક નથી. એનાં પાંતરાં વાટીને ટીપકી કરી વળગાડી હોય તો નાસૂરને સારાં કરે છે.

૧૪. કાળિયો સરેસઃ–આ સરેસના ઝાડને કોઈ 'કાંટી' ના નામથી ઓળખે છે. એનું મોટું વૃક્ષ થાય છે. એનું થડ કાણું અને ખરબચડું થાય છે. એનાં પાતરાં લંબચોરસ આમલીનાં પાતરાંના આકારનાં પણ એક ઈંચ લાંબાં અને અડધો ઈંચ પહોળાં થાય છે. એની શિંગો એક ઈંચ પહોળી, પાતળી અને છ થી બાર ઈંચ લાંબી થાય છે અને તે પાકીને સુકાય ત્યારે સફેદ થાય છે. આ ઝાડ માણસને માટે અતિ ઉપયોગી છે. એ ઝાડના થડમાં એ ગજનો ખાડો ખોદીએ એટલે પોચી રૂ જેવી છાલ આવે છે; પોચી છાલને લઈ, વાટી, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવી. કોઈ વાગ્યું હોય, માથું ફૂટયું હોય, કપાઈ ગયું હોય અને લોહી નીકળતું હોય, તો આ ચૂર્ણ દાબી દેવાથી લોહી નીકળતું બંધ થાય છે અને તે એકજ પડે રુઝાઈ જાય છે. જો એના બીજનો હાર કરી નાનાં છોકરાંના ગળામાં પહેરાવીએ, તો નાનાં છોકરાંને

દાંત આવતાં જે પીડા થાય છે તે થતી નથી. કોઇને ગમે તે જાતની ગાંઠ થઈ હોય અથવા ગાંઠ થવાનો સંભવ હોય અને દરદ ભીતર દેખાતું હોય તો એ પાતરાંને છૂંદીને ગરમ કરી બાંધવાં અને ટાઢાં પડી ગયા પછી બદલવાં. એવી રીતે સવારસાંજ બબ્બે કલાક એ પાતરાંનો શેક ચાલુ રખાય તો તે ગાંઠને ભીતરથી પકાવી, ઉપર ખેંચી લાવી, ફાડી નાખે છે; કોઇ પણ ગાંઠને એ પેટમાં ઊતરી જવા દેતી નથી. એનાં પાતરાંને બાળી રાખ કરી, ઘી અગર તેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ટાંકી (સિફિલિસ) જેવાં ઝેરી ચાંદાંને તાકીદથી રુઝાવે છે. એનાં પાતરાંનો પાણી મૂકીને કાઢેલો રસ, જરા સાકર મેળવીને પાવાથી બગલ, મુખ અને પેશાબને માર્ગે જતી ધાત બંધ થાય છે.

૧૫. દરદમઃ–કાચો હિંગળોક વાટીને ઘણુંજ બારીક ચૂર્ણ કરવું. જો કોઇને હાંફ ચડી હોય અથવા સન્નિપાતમાં તથા ઘણા વાયુવાળા રોગીને આદુંતોલો ૧ ફુદીનો તોલો ૧, વાટીને રસ કાઢી તેમાં જરા મધ મેળવી તેને ગરમ કરી, પછી આ હિંગળોકનું એક રતીથી એક વાલ સુધીનું પડીકું મધમાં ચટાડી,ઉપરથી આ રસ પાવાથી હાંફને તરત બેસાડે છે. પીપરને ઝીણી વાટી તેની સાથે મધમાં આપવાથી હાંફને ઘણો ફાયદો કરે છે.

૧૬. વાસાદિ ચૂર્ણઃ–અરડૂસાનાં પાતરાં શેર પાંચ લાવી, તેની વચલી નસો કાઢી નાખી, તે પાતરાંને અધી મણ પાણી મૂકી ચૂલે ચડાવવાં. પછી તેમાં સંચળ તોલા ૨૦, સિંધવ તોલા ૨૦, જવખાર તોલા ૧૦ તથા સંચોરો તોલા ૧૦ ખાંડીને નાખવો. જ્યારે પાતરાં રંધાઇ જાય અને બધું પાણી બળી જાય, ત્યારે તેને સૂકવી ખાંડીને વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાંથી નાના અથવા મોટા માણસને ૦ાથી ૦ાા વાલ સુધીનું પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વાર મધમાં અથવા પાનમાં અથવા ઘીમાં અને છેવટે કંઇ ન મળે

તો પાણીમાં આપવાથી ખાંસી, જૂની ખાંસી, લૂખી ખાંસી અને બળખા પડતી ખાંસી વગેરે ખાંસીનાં તમામ દરદોમાં ઘણો ફાયદો કરે છે. આ દવા સાધારણ પડીકાં બાંધવાને ઘણી સગવડ ભરેલી છે અને વૈદ્યને ઓછા ખર્ચમાં યશ અપાવનાર છે.

૧૭. જાયફળને લીંબુના રસમાં ઘસીને પાઇએ તો અનાહવાયુ, આફરો અને પેટ ચડેલું હોય તેને તરત મટાડે છે.

૧૮. લઘુનારાયણ ચૂર્ણ:-નસોતર ૪ તોલા, પીપર ૨ તોલા અને સાકર ૧ તોલો લઇ, એને વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણમાંથી તોલો ૦॥ ફાકવાથી જુલાબ થઇ પેટની પીડાને મટાડે છે. ગરમીવાળાને માટે ઘણો સારો છે.

૧૯. ભૂતભૈરવ રસ:-સોમલ, મનસીલ, હરતાલ અને હિંગળોક, સમભાગે લઇ વાટીને, પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટીને રાઇના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. તેમાંની એક અથવા બે ગોળી સાકરના પાણી સાથે આપવાથી એકાંતરિયો, ચોથિયો તથા ટાઢિયો તાવ જાય છે.

બીજો ઉપાય:-સોમલ, કાથો, લવિંગ અને હિંગળોક સમભાગે વાટી પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘૂંટી રાઇ જેવડી ગોળી વાળવી. તાવના દર્દીને કાળી દ્રાક્ષનો એક દાણો લઇ તેમાંથી ઠળિયો કાઢી, જો એક ઠળિયો નીકળે તો તે ઠળિયાને ઠેકાણે એક ગોળી અને બે નીકળે તો બે ગોળી મૂકી લપેટીને દર્દીને આપવી. ગોળી ચવડાવ્યા પછી તેના પર પાણી પાવાથી તાવ અટકી જાય છે.

૨૦. વારાહી ચૂર્ણ:-સૂરવાની ગાંઠ લાવી છોલીને ઝીણીને તડકે સૂકવી, ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. તેની ૦॥ તોલાની ફાકી મારી. ઉપર ૦॥ શેર દૂધ પીએ તો ધણીજ શક્તિ આપે છે અને પાણી સાથે ફાકીએ તો દરાજના દર્દીને ફાયદો કરે છે.

૨૧. બાળાગોળી:-કેશર, અફીણ, અતિવિષ, હિરાબોળી,

ઇન્દ્રજવ, કરમાણી અજમો, કણુસકાફડો, જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી, કરિયાતું, હરડેદળ, વાયવડિંગ, વાકુંભા, કાચકો, સવા, હિંગડો, સંચળ, બોળ એ સર્વે સમભાગે લઇ ઝીણાં વાટી, પાકાં ચેવલી પાનના રસમાં મોટા સરસવ જેવડી ગોળી વાળવી. એક અથવા બે વાર, એક અથવા બે ગોળી ધાવણ સાથે આપવાથી બાળકના ઝાડા, ઊલટી, કૃમિ, તાવ, ખાંસી વગેરે મટે છે. એક મહિનાનું બાળક જો રાત્રે ઊંઘતુ ન હોય તો દરરોજ રાત્રે અકેક ગોળી આપવાથી બાળક ઊંઘે છે અને તંદુરસ્ત બને છે. તે બાળક ચાર મહિનાનું થયા પછી આપવામાં આવે છે તો બાળક ખુશમિજાજમાં રાત્રી પસાર કરે છે અને નિરાંતે ઊંઘે છે, તથા તે બાળક ઘણી શક્તિવાળું થાય છે. ઘણા લોકો બાળકને અફીણની ગોળી આપે છે. કારણ કે બાળક રાત્રે ઊંઘતું નથી અને ઊંઘવા દેતું પણ નથી, તેથી ઘણી માતાઓ અફીણ આપવાનું ચાલુ રાખે છે. પણ અફીણ આપવું એ ઘણું ભયંકર છે ને જો માતા ભૂલ કરે તો બાળકના પ્રાણ જવાનો વિશેષ સંભવ છે. આ ગોળીથી કોઇ પણ જાતનો વિકાર નહિ થતાં, બાળક પુષ્ટ અને સશક્ત બને છે.

૨૨. આરસપહાણઃ—આરસપહાણના પથ્થરના કકડા લાવી તેને ખાંડી, બારીક વાટી, તેને જરા ગેરુનો રંગ આપી, બબ્બે વાલનું પડીકું ઘી સાથે અથવા ઘીને સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર આપવાથી સ્ત્રીઓના રક્તપ્રદર (લોહીવા) ને મટાડે છે.

૨૩. કાળો સુરમોઃ—બહેડાંની મીંજ તોલા ચાર, ધોળાં મારી તોલા બે, ફુલાવેલી ફટકડી તોલા બે, શંખની નાભિ તોલા બે, સૂરોખાર તોલા બે, મનસીલ તોલા બે અને કાળો સુરમો તોલા સાઠ એ સર્વેને ઝીણાં ખાંડી કપડે ચાળી પછી મોરથુથુ તોલા આઠ લઇ તેનું ચાર શેર પાણી બનાવવું. તે પાણીમાંથી સુરમાના ચૂર્ણમાં નાખતા જવું અને ખલ કરતા જવું. એવી રીતે બધું પાણી

પચી જાય અને સુરમો સુકાઈ જાય, ત્યારે પછી એવીજ રીતે ચાર શેર ગુલાબજળ પચાવવું એટલે સુરમો તૈયાર થશે. એ સુરમાથી આંખનાં ફૂલાં, છારી, ઝાંખ વગેરે દરદો મટે છે. માત્ર મોતિયા અને પરવાળાં મટતાં નથી.

૨૪. સુખનું મંજનઃ-હીરાદખ્ખણ, ચિનીકબાલા, એલચી, કડુંઅ-હીમજી હરડે, ફુલાવેલી ફટકડી, સફેદ કાથો, શંખજીરું, ફુલાવેલો સોનાગેરૂ સૌની બરાબર સોનાગેરૂ ફેતો અને કપૂર સમભાગે લઈ, એ સર્વની બરાબર સોનાગેરૂ લેવો. પછી બારીક વાટી ચૂર્ણ કરવું. જો મોંમા તથા જીભ ઉપર ચાંદી પડી હોય અથવા મોં આવ્યું હોય તો આ મંજન બે આનીભારને આશરે જીભ ઉપર મૂકી, જીભ વડે આખા મોઢામાં ફેરવવું અને પછી મોઢું ગળતું મૂકી સારે પાણીએ કોગળા કરી નાખવા, એટલે મોઢાનું દરદ મટી જશે.

૨૫. તબાસીરઃ-વાંસકપૂર બારીક વાટીને તેનું ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી એક એક વાલનું પડીકું દિવસમાં ત્રણ વાર સાકર સાથે, મધ સાથે અથવા પાણી સાથે આપવાથી સ્ત્રીઓના પેશાબ ગભાશય કે ગર્ભિણીના રોગો અને સુવાવડના રોગોને ઘણી ઝડપથી મટાડે છે. જે સ્ત્રીને સુવાવડ ગયા પછી પેડું ફૂલી ગયું હોય, તેને સૂકો ફુદીનો તોલા બે તથા સાકર તોલા બેને બશેર પાણીમાં ઉકાળી, ૦। શેર પાણી રહે તેમાં તબાસીરનું બે આનીભારનું પડીકું નાખી દિવસમાં બે વાર પાવામાં આવે, તો થોડાક દિવસમાં તે તમામ પાણી ઝરી જઈ પેડાની નસો અસલ સ્થિતિમાં આવે છે.

૨૬. ટાંકીનો મલમઃ-રસકપૂર ૧, કલાઇસફેતો ૮, રાળ ૪ કપૂર ૨, ફુલાવેલ ઘાપદાબ ૪, સફેદ કાથો ૪ અને સિંદૂર ૮ ભાગે લઈને એકઠું વાટી સો પાણીએ ધોયેલા ઘીમાં મેળવી, ટાંકી ખરાબ ઝેરી ચાંદાં પર ચોપડવાથી અથવા ચાંદીના જખમમાં ભરી ઉપર સાદા મલમની પટી મારવાથી તમામ જાતની ચાંદીઓ મટે છે.

૦, કસ્તૂરી વાલ ૪, સોનાના વરખ વાલ ૪, ચાંદીના વરખ તોલો ૧ એ સર્વેને વાટી વસ્ત્રગાળ કરવાં. તેમાં જુન્દબેદસ્તર વટાશે કે ખંડાશે નહિ, માટે તેને જુદું રાખી એ જુન્દબેદસ્તરને મધ સાથે વાટવું એટલે વટાઈ જશે. તે મધમાં એકરસ થઈ મળી જાય તે પછી તેમાં બીજાં વસાણાં મેળવવાં અને ઘટતું મધ નાખી, વાટી ખલ કરી એક તોલાની આઠ ગોળી બનાવવી અથવા પાવલીભારની ગોળીઓ બનાવવી. માત્ર સવારે એક ગોળી મધમાં ચટાડવી, અથવા પાણી સાથે ખવડાવવી. ઉપરથી જરૂર જણાય તો થોડું દૂધ પાવું. એના પર કોઈ જાતની પરેજી નથી. એનાથી શક્તિ વધે છે ને મર્દાઈ આવે છે.

૩૧. ધાતુપૌષ્ટિક ચૂર્ણઃ–(ઈશ્વરલાલે ખાસ અનુભવેલું) એખરો, ગોખરુ, શતાવરી, કૌચાં, કાળી મૂસળી, ધોળી મૂસળી એ સર્વે ચાર ચાર તોલા, મોચરસ, નાગકેશર, જેઠીમધ એ સર્વે બબ્બે તોલા, જાવંત્રી, સૂંઠ અને લવિંગ એકેક તોલો એ સર્વેના વજન બરાબર સાકર લેવી. પછી ઉપર લખેલાં વસાણાંને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, તેમાં સાકર મેળવી તેમાંથી એકેક તોલાને આશરે સવારસાંજ ગાયના દૂધ સાથે એક માસ નિયમિત ફાકી મારવી અગર ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળીને તે સર્વ પીવું. એ ચૂર્ણથી શરીરની કમતાકાત દૂર થઈ કામ કરવાનું મન થાય છે તથા મન વધારે પ્રફુલ્લિત બને છે, શરીરનું તેજ વધે છે, સ્ફૂર્તિ વધે છે, મંદ પડી ગયેલું પુરુષત્વ સતેજ થાય છે અને કમરનો દુખાવો મટે છે. ખાસ કરીને કેટલાક પુરુષોને આરો બેસવો (?) કરવો પડે છે, તે વખતે બળ કરવાથી પેશાબમાર્ગે વીર્ય ટીપાં અગર વધારે માન નીકળી પડે છે, તેવા રોગીને માટે પણ આ ખાસ ઉપાય છે અને સાધારણ માટે પણ પરોજ ગુણ બતાવે છે.

૩૨. બાળકોને માટે શૌગઠીઃ–ફુલાવેલો હિંગળો, અજ-

મોદ, તજ, સુવા, વાયવડિંગ, વાકુંબા, ઈંદ્રજવ, કરમાણી અજમો, પીપર, પીપળીમૂળ, વચકાવળી, જાયફળ, જાવંત્રી, અકલગરો, કડુ, કરિયાતું, કોલમ, પાનની જડ, સંચળ, સિંધવ, દિકામાલી, શેકેલો કાચકો, કૃણુસ ફાફડો, મરડાશિંગ, એલચી, અજમો, અનીસુ, સૂંઠ, સોનામકઈ, ગુલાબનાં ફૂલ, હીમજી હરડે, કેશર, ગયણીનાં બીજ, અતિવિષની કળી, વરિયાળી, જેઠીમધ, હરડેદળ, ફુલાવેલો ટંકણખાર, જવખાર, સરોખાર અને કાકડાશિંગ એ રીતે ૪૧ વસાણાં સમભાગે લઇ, તેને ખાંડી કપડછાણ કરી, કુહ-નાના રસમાં દૂધપાક જેવું થાય એટલો રસ નાખી તેને ઘૂંટવું. ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં ગોળી વાળવી અથવા અડધા અડધા તોલાની સોગઠી બનાવી તેને તડકે ખૂબ સૂકવવી. જો સૂકવવામાં કસર રહેશે તો ફૂગ વળી સડી જશે. જરૂર પડે ત્યારે તેમાંની એક ગોળી પાણીમાં વાટીને પાવી અથવા છોકરાંઓને જે ઘસારો પાવો પડે છે તેની ખટપટ કાઢી નાખી આ સોગટીમાંથી એક રતી અથવા રતીપૂર પાણીમાં ઘસીને દરરોજ અથવા બીજે ચોથે રોજ પાવામાં આવે તો ઝાડા વધારે થતા હશે અથવા બંધકોષ હશે તે નિયમ-સર થશે. કૃમિ, સસણી, વરાધ, વાવળી તથા તાવને મડાડી ભૂખ લગાડશે એટલે બાળકને ધાવવાની રુચિ થશે. તેમ બાળકના શરીરમાં કોઇ પણ જાતની ઉપાધિ થતી અટકશે.

૩૩. હરસનો મલમઃ-વરખી હરતાલ તોલા બે, પાનમાં ખાવાનો ઊંચી જાતનો કાથો તોલા બે, બારીક વાટી સો પાણીએ ધોયેલા ઘીમાં મેળવી રાખી મૂકવો. એ મલમ ચોપડવાથી આગ બળતી નથી, પાકેલા મસા રુઝાઇ જાય છે અને લોહી પડતું નહિ હોય એવા મસા કરમાઈ જાય છે.

૩૪. ષડ્કચૂરાનો ઘસારો અથવા ઉકાળો કલાકે કલાકે અ-ધાંથી બે તોલા સુધી પાવાથી ઝાડા તથા ઊલટીને બંધ કરે છે.

૩૫. કસ્સિલાદિ ગુટિકાઃ-હરડેદળ, બહેડાંદળ, આમળાં, માયુંફળ, ફટકડી, મજીઠ, બાવળની છાલ, કાથો, કસીલો, ધોળી તપખીર, ચીકણી સોપારી, લોધર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, નાગકેશર, દાડમનાં છોડાં, તાંબાનો વહેર, લોખંડનો વહેર એ સર્વને ખાંડીને વેગણનાં પાતરાંના રસમાં ખલ કરવો. ખલ કરતાં સુકાઈ જાય ત્યારે મધ મેળવી ચણીબોર જેવડી ગોળી કરવી. તે ગોળી સ્ત્રીના ગુપ્ત ભાગમાં વાપરવાથી યોનિસંકોચ થાય છે, ખસેલું અંગ ઠેકાણે ગોઠવાઈ જાય છે અને સફેદ પ્રદરના વ્યાધિને શાંત કરે છે.

૩૬. ખરજવાનું ઓસડઃ-ગંધક, મરી, સિંદૂર, હળદર, આંબાહળદર, જીરું, શંખજીરું, કેશર, મનસીલ, એલચી ને કાથો એ સર્વે સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ કરી, ગાયના ૨૧ વાર ધોયેલા ઘીમાં ચોપડવાથી ઘણું જૂનું, લીલું તથા સૂકું ખરજવું મટે છે.

૩૭. લોહી સુધારવાની પડીઃ-ઉસબો તોલા ૪, સાકરાનાં ફૂલ તોલા ૩, સીરએજ તોલા ૪, વરિયાળી તોલા ૩, ચોપચીની તોલા ૩ાા, ઉનાબદાણા નંગ ૫૦, ગુલાબનાં ફૂલ તોલા ૪, ઉસ્તેખુદુસ તોલા ૪, ગુલેગેદગુરક તોલા ૪, ગળો તોલા ૪, ગુલકંદ શેર ૧ એટલે તોલા ૪૦; ઉપર પ્રમાણે લઈને, ગુલકંદને જુદો રાખી, બાકીનાં વસાણાંના સરખા સાત ભાગ કરવા. પછી એક ભાગ એક શેર ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખવો. સવારના પહોરમાં તે પાણી ગાળી નાખવું. પછી તે ધોળેલા કૂચાને તેજ પાણીમાં ઊકળવા દઈ, પાણી શેર ૦ાા થાય એટલે ઉતારી ઠંડા પડ્યા પછી તેને ગાળી, પેલા ગુલકંદમાંથી આઠમે ભાગે ગુલકંદ ગાળી પી જવું. ઉપર મુજબ સાત દિન પીનાં કાંઈફેર માલૂમ પડે છે કે કેમ તે તપાસવું અને પછી વધારાના દિન ૧૪ પીને ૨૧ દિવસ પૂરા કરવા. પાણી જરૂર પીવો નહિ, કારણ કે એટલા દિવસમાં આરામ

થાય છે. જો લોહીના બગાડની કાંઇ કસર રહે તો લાંબા દિવસ ચાલુ રાખવું. ખાવાની પરેજીમાં દારૂ, આમલી, તેલ ને લીલું મરચું એની સખત પરેજી કરાવવી; પણ સૂકી હળદર તથા આદુ વધારે ખવાય તેમ વધુ ફાયદો થાય છે. ઉપલા ઉકાળાથી કદાચ જુલાબ થાય તો ગભરાવું નહિ પણ તે ચાલુ રાખવો. એ ઉકાળાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ કોઈ માણસના આખા શરીરે સેંકડોની સંખ્યામાં મસા થયા હોય તો પણ આ ઉકાળાથી મટી જાય છે અને મસાને માટેજ આ દવા ખાસ છે. આ ઉકાળો મહેરબાન ડી. પી. માદન સાહેબે ખાસ અજમાવેલો છે અને તેમની પાસેથી લઇને અમે પણ ખાસ અજમાવેલો છે, એટલે તે વાપરતાં જરા પણ હરકત નથી.

૩૮. ઉપદંશ તથા વિસ્ફોટકનો ઉપાયઃ-ઉસબો તોલો ॥, ચોપચીની તોલો ૧, ગુલેબનફસા તોલો ॥, સોનામકઈ તોલો ॥, ઉનાબદાણા નંગ ૧૦, કાળી દ્રાક્ષ તોલો ૧, ગુલેગાવજબાન તોલો ॥, આકાશવેલ તોલો ॥, વરિયાળીની જડ તોલો ॥, દિવેલાનું મૂળ તોલો ॥, કાસની જડ તોલો ॥, મોટી હરડે તોલો ॥, બહેડાંદળ તોલો ॥, આમળાં તોલો ॥, સીસમનાં છોડાં તોલો ॥, સુખડનો વહેર તોલો ॥, ગોરખમુંડી તોલો ॥, ગુલાબનાં ફૂલ, તોલો ॥, ઇન્દ્રવરણાંની જડ તોલો ॥, નસોતર તોલો ॥, સાકર તોલા ૨ ને મધ તોલો ૧ એ સર્વે વસાણાંને ૧॥ શેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી સવારે ઉકાળી ॰। શેર પાણી રહે ત્યારે તેને કપડે ગાળી લઈ, તેમાં ૨ તોલા સાકર અને ૧ તોલો મધ મેળવી પાવું અને એ વસાણામાં પાછું પાણી નાંખી મૂકવું. ધ્યાન પહોંચે તો બે વાર અને નહિ તો એક વાર સવારે તો પાવુંજ. આ ઉકાળો પીનારને મગની દાળની ખીચડી ને ઘી સિવાય બીજું ખવડાવવું નહિ. આ ઉકાળો ચૌદ

દિવસ પાવાથી સારું થાય છે. ચૌદ દિવસમાં બે ઉકાળા બદલવા. મતલબ કે એક વાર આપેલો ઉકાળો સાત દિવસ ચલાવવો.

૩૯. આનંદભૈરવ રસઃ-હિંગળોક, વછનાગ, મરી, ટંકણખાર ફુલાવેલો અને પીપર એ સર્વેને સરખે ભાગે લઈ બારીક વાટી આદુના રસમાં ત્રણ દિવસ ખલ કરી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી બબ્બે અથવા ત્રણ ત્રણ પાણી સાથે આપવાથી સંગ્રહણીના ઝાડાને બંધ કરે છે તથા તાવને કાઢે છે; પણ ખાસ કરીને ચૌદ કે એકવીસ દિવસનો તાવ આવી ગયા પછી અશક્ત થયેલા રોગીને સવારમાં એક તોલો મધ ને ૦॥ તોલા ઘીમાં ત્રણ ગોળી આનંદભૈરવની દિવસમાં એક વાર આપવાથી તે રોગીને થોડા દિવસમાં તાવની અસર નીકળી જઈ શક્તિ વધારે છે.

૪૦. શક્તિની ગોળીઃ-વછનાગ તોલો ૦॥, કાળાં મરી તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, જાયફળ તોલો ૧, જાવંત્રી તોલો ૧, કેશર તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧, તજ તોલો ૧, ઇરગંધ તોલો ૧, ગોખરુ તોલો ૧, કોચાં તોલો ૧, તમાલપત્ર તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, ફુલાવેલો ટંકણખાર તોલો ૧, ધોળી મુસળી તોલો ૧, કાળી મુસળી તોલો ૧, સાકર તોલા ૩, બદામ તોલા ૩ એ સર્વેને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તેમાં કસ્તૂરી વાલ ૪ મેળવી મધમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. સવારમાં એક ગોળી ખવરાવી ઉપરથી ૦॥ શેર દૂધ પાવું. ખટાશ ખાવી નહિ. ગળપણ [illegible] માફક ખાવી. એ પ્રમાણે સવારમાંજ દિવસમાં બે વાર ખાવાથી સ્ત્રી તથા પુરુષને [illegible] [illegible] તાવની તથા શક્તિ આવે છે.

૪૧. માણસનાં [illegible] [illegible] [illegible]

ડવાથી તે રુઝાઇ જાય છે. અથવા હાડકાંનો બળેલો ભૂકો વાલ, પાણી સાથે ખવડાવવાથી કોલેરાના રોગ ઉપર અજબ અસર નિપજાવે છે. પરંતુ એ બળેલાં હાડકાં લાવી, વાટી શીશીમાં ભરી દઈ, હવા ન લાગે તેવો મજબૂત બૂચ મારવો, તોજ કોલેરા પર સારી અસર કરે છે. હવા લાગવાથી એની અસર ઊડી જાય છે.

૪૨. માર્કણ્ડયાદિ ચૂર્ણ:–સોનામકઈ ભાગ ૨, વરિયાળી ભાગ ૧, ગંધક ભાગ ૧, જેઠીમધ ભાગ ૨ ને સાકર ભાગ ૬ એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, રાત્રે સૂતી વખતે ૦। તોલાની એક ફાકી મારવાથી પચીને સાફ ઝાડો ઊતરે છે, પેટમાં અમળાતું નથી અને ભૂખ લાગે છે, પણ એ ફાકી રાત્રે ખાધા પહેલાં મારવી અથવા ખાધા પછી બે કલાક બાદ મારવી. આ જુલાબથી પાણી જેવો ઝાડો આવતો નથી, પણ માત્ર મળનેજ બહાર કાઢે છે.

૪૩. કર્પૂરાદિ ગુટિકા:–ઝેરકચૂરો શેર બે લાવી, ગોમૂત્રમાં ડૂબતો કરવો. દરરોજ ગોમૂત્ર બદલતા જવું. એવી રીતે એકવીસ દિવસ પલાળી રાખવો. બાવીસમે દિવસે પાણીથી ધોઈને ઉપરની છાલ કાઢી નાખવી. પછી તેની ઝીણી કાતરી કરી, ઘણા પાણીથી ધોવી અને તેને ખાંડીને ઝીણો ભૂકો બનાવવો. ખાંડતાં સુકાઈ જશે તો પછી ખંડાશે નહિ. જો ખાંડતાં આપદા પડે તો થોડું પાણી નાખી ખલમાં વાટવાથી વટાઇ જશે. એવી રીતે ખલમાં વાટી ખૂબ બારીક ચૂર્ણ બનાવવું. પછી તેમાં જાયફળ તોલા ૪, જાવંત્રી તોલા ૪, લવિંગ તોલા ૮, અકલગરો તોલા ૧૬, કાળાં મરી તોલા ૮ ને કેશર તોલા ૪ લઈ એનું બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી કચૂરાના ચૂર્ણમાં મેળવી પછી લવિંગ શેર ૦। તથા મરી શેર ૦। ને ૮ શેર પાણીમાં ઉકાળી, બશેર પાણી રહે ત્યારે તે પાણીથી ઉપરના ભૂકાને ખરલ કરી સુકાતાં સુધી વાટવો. તે પછી બીજી-ર બીજો ઉકાળો નાખી, વાટીને મરીના દાણા

કરવી. એ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે બબ્બે ગોળી આપવાથી ઝાડો સાફ લાવે છે તથા ઝાડાને બાંધે છે; ભૂખ લગાડે છે, ખાધું પચાવે છે તથા શક્તિ આપે છે. જો માત્ર શક્તિને માટે આ દવા આપવી હોય, તો સવારમાં બે અથવા ત્રણ ગોળી ખાઈ, ઉપર સાકર નાખેલું ગરમ દૂધ પાવું.

૪૪. શક્તિનો પાકઃ-ગાંજો તોલા ૪ લાવી તેની ડાંખળી, બિયાં કાઢી નાખી, માત્ર પાતરી રહે તેને પાણીમાં પીલી. જ્યાં સુધી લીલું પાણી નીકળે ત્યાં સુધી ગાંજાને પીલીને પછી ગુલાબજળમાં પીલો. પછી તેને સૂકવી તેનું વજન લો એક તોલો થાય તો અને તેથી પાંચમા ભાગનાં જાયફળ, જાવંત્રી, લવિંગ, તજ, એલચી કેશરનું ચૂર્ણ મેળવવું. તે પછી કસ્તૂરી વાલ ૧, અંબર વાલ ૧, બદામ મગજ તોલા ૨, નાખી બારીક વાટી સાકરની ચાસણીમાં મેળવી અવલેહ જેવું કરવું. તેમાંથી મરજી માફક એટલે બહુમાં બહુ ૦। તોલા કરતાં વધારે નહિ એવી માત્રાથી સવારે અથવા રાત્રે, દિવસમાં એકજ વાર ખાઈ ઉપર દૂધ-સાકર પીવાથી શક્તિ વધે છે ને બંધેજ થાય છે.

૪૫. નાનુભાઈ વટીઃ-કેશર તોલો ૧, કસ્તૂરી વાલ ૪, ખરાસ તોલો ૦॥, અફીણ તોલો ૦॥, જાયફળ તોલો ૧, જાવંત્રી તોલો ૧, તજ તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧ અને અકલકરો તોલો ૧, એ સર્વને વાટી પાનના રસમાં, મરીના દાણા જેવડી ગોળી કરવી. એક ગોળી ઘીમાં વાળી રસ ગળવાથી [illegible] હોય અથવા વિષમ [illegible] હોય તે [illegible] આ ગોળી [illegible] દૂધ, અને સાકર ગરમ કરીને તેની [illegible] [illegible] શક્તિ આવે છે.

૪૬ [illegible]

બેતાળીશ દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાં બોળી તડકે મૂકી રાખવા. તેમાં દરરોજ ગોમૂત્ર બદલવું. પછી તેને છોલીને તેમાંથી અંકુર તથા ઉપરનાં છોડાં કાઢી નાખવાં. પછી તેને પાણીમાં જ્યાં સુધી લીલું પાણી નીકળે ત્યાં સુધી ધોવાં. ધોવાની એવી રીત છે કે, આજે ધોયાં કે ચોખ્ખા પાણીમાં પાછાં પલાળવાં ને બીજે દિવસે ખૂબ ચોળીને ધોવાં. એવી રીતે લીલું પાણી નીકળતું બંધ થાય એટલે ૦॥ મણ દૂધમાં, દૂધનો માવો જાડો થાય ત્યાં સુધી બાફવા. પછી તેને ધોઈને ખરલમાં વાટવા. વાટતાં મહેનત પડશે તેથી જરા પાણી નાખવાથી જલદી વટાઈ જશે; પણ સુકાઈ જશે તો બિલકુલ વટાશે નહિ. એ વાટેલા કચૂરામાં તજ તોલા ૨, લવિંગ તોલા ૪, જાયફળ તોલા ૪, મરી તોલા ૪, કેશર તોલા ૨, અકલગરો તોલા ૮, જાવંત્રી તોલા ૪, પીપર તોલા ૨, બરાસ તોલો ૧, કસ્તૂરી વાલ ૮, સોનાના વરખ વાલ ૮ અને ચાંદીના વરખ તોલા ૪ એને વાટીને કચૂરાના ભૂકામાં મેળવવાં. તે પછી જાયફળ શેર ૦।, મરી શેર ૦।, લવિંગ શેર ૦॥ નો ૮ શેર પાણી મૂકી ઉકાળો કરી, એક શેર પાણી રહે ત્યારે કપડે ગાળી, તેવા ઉકાળાના ત્રણ પટ આપી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત અકેકી પાણી સાથે ખાવી અને ઉપર દૂધ-ઘીવાળો ખોરાક ચાલુ રાખવાથી શક્તિ વધે છે અને ક્ષયના રોગીને તાવ તથા ખાંસીને અટકાવી ભૂખ લગાડી, શક્તિ આપે છે.

૪૭. રોગના તાવની ગોળી:–ફુલાવેલી ફટકડી તોલા ૧૦, ફુલાવેલો નવસાર તોલા ૫, કાળાં મરી તોલા ૫, સોનાગેરુ તોલા ૫, એમાં સમાય એટલો ગોળ નાખી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ગોળ મેળવવાની રીત એવી છે કે, પ્રથમ ૦। શેર ગોળ લઈ ખરલમાં નાખી તેને ઘૂંટવો એટલે તે નરમ થશે. પછી તેમાં થોડો થોડો દવાનો ભૂકો મેળવતા જવું અને વાટતા જવું. ગોળી વાળ-

વા જેવું થાય તે પછી તેની ગોળી વાળવી. જો ગોળ વધારે પડશે તો ગોળી ઓગળી જશે. તે ગોળી વાળ્યા પછી સોનાગેરુના ભૂકામાં રગદોળીને શીશીમાં ભરી મૂકવી. ઉપરના ભૂકામાં લખેલા સોનાગેરુથી ગોળીને રગદોળવાનો સોનાગેરુ જુદો લેવો. પ્લેગના રોગીને અકેકી અથવા બબ્બે ગોળી, બબ્બે અથવા ત્રણત્રણ કલાકને અંતરે પાણી સાથે આપવી, એટલે તુરત તાવ કબજામાં આવી જશે. તાવ ઊતરી ગયા પછી પણ એ ગોળી આપવામાં હરકત નથી. તાવ ઊતર્યા બાદ એ ગોળી આપવાથી તાવને ફરીથી આવતો અટકાવે છે. જો કે પ્લેગના રોગીને કોઈ જાતની પરેજી પાળવાની નથી તો પણ પ્લેગના રોગીને જ્યાં સુધી ખરેખરી ભૂખ લાગે નહિ ત્યાં સુધી દૂધ અથવા કોઈ પણ જાતનો ખોરાક બિલકુલ આપવો નહિ. જ્યારે કકડીને ભૂખ લાગે ત્યારે વધારે દૂધવાળી ચા કરીને પાવી, પણ એકલું દૂધ તો કદી પાવું નહિ. ખોરાક આપવો હોય તો આઠ દિવસ પછી અથવા રોગીના તાવ વગેરેના ઉપદ્રવો શાંત થયા હોય તે પછીજ આપવો. આ ગોળીથી સેંકડો દરદી સારા થયા છે; પણ જેમણે અમારું કહ્યું નહિ માની અનાજ ખાવાની ઉતાવળ કરી છે, તે બધાજ મરી ગયા છે. આ ગોળીથી વખતે કોઈક દરદીને ઝાડા થાય છે, પણ તેથી ગભરાવું નહિ.

૪૮. મહાસિંદૂર ગુટિકાઃ-મહાસિંદૂર તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપરીમૂળ તોલો ૧, અકલકરો તોલો ૧, જાયફળ તોલો ૧, એલચી તોલો ૧, હિંગ તોલો ૧ અને કેશર તોલો ૧ લઈ, મહાસિંદૂરને જુદું રાખી, બાકીનાં સઘળાં વસાણાં બારીક [illegible] કરી, પછી મહાસિંદૂરને ખરલમાં નાખી, [illegible] દિવસ સુધી [illegible] તે પછી તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ

આથી તે પક્ષાઘાત, શિરોગ્રહ, અર્દિત વગેરે મહાન વાયુને મટાડે છે. એ ગોળી ૨૧ દિવસ ખવડાવ્યા પછી બંધ કરવી. ઘી-દૂધવાળો ખોરાક ચાલુ રાખવો. જો જરૂર જણાય તો બીજા પંદર દિવસ ગયા પછી મલ્લસિંદૂર ગુટિકા ખવડાવવી.

૪૯. લાહીચૂર્ણ-કસ્તૂરી ગુટિકાઃ-તજ, તમાલપત્ર, બીલીનો ગર, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, અજમોદ, વરિયાળી, વાયવડિંગ, હળદર, ચિત્રામૂળ, જીરું, લવિંગ, ધાણા, ગજપીપર, જેઠીમધ, પાંચે પાંચ ક્ષાર, શેકેલી હિંગ, કાચકાંની મીજ, મોચરસ, સાજીખાર અને જવખાર એ સર્વે સમભાગે લઈને તેથી ચારગણી ભાંગ મેળવીને ચૂર્ણ કરવાનું લાહીચૂર્ણના પાઠમાં નિઘંટુ-રત્નાકરના સંગ્રહણીના અધિકારમાં લખેલું છે. પણ તેમાંથી પારો, ગંધક અને ભાંગ એ કાઢી નાખી, વાંસકપૂર તોલા ૪, એલચી તોલા ૨, કસ્તૂરી વાલ ૪, સોનાના વરખ વાલ ૪, ચાંદીના વરખ તોલો ૧ અને કેશર તોલો ૧ મેળવીને પાનના રસમાં એની વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં ત્રણ વાર બબ્બે ગોળી પાણી સાથે આપી, છાશનું સેવન કરવાથી એ ગોળી સંગ્રહણી, અતિસાર તથા સુવાવડના રોગોને મટાડે છે.

૫૦. મેધાવી ગુટિકાઃ-ઘોડાવજનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી, વટાણા જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં બે વખત, ત્રણ ત્રણ ગોળી પાણી સાથે ગળાવી, ઉપરથી અરણીનો રસ તોલા ચાર પાવાથી જે માણસને ઉન્માદ રોગ થયો હોય તેને ઘણો ફાયદો કરે છે. તરતના ગાંડા માણસ સારા થાય છે.

૫૧. આમલીનો સ્વરસઃ-પાકી આમલી. બીઠા વગરની શેર બે લઈ, તેને બે મણ પાણીમાં ઉકાળવી. ઉકાળતાં જ્યારે ત્રણ શેર એટલે બે બાટલી પાણી બાકી રહે ત્યારે કપડે ગાળી, બાટલી ભરી તેમાંથી બબ્બે તોલા દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાથી ઉન્માદનો

રોગી કે જે દારૂ પીવાથી ભાંગ પીવાથી કે અત્યંત ગાંજો પીવા-
થી ગાંડો થઇ ગયો હોય તે સારો થઈ જાય છે.

૫૨. ધર્મપત્તનઃ-કાળાં મરીને જેટલાં વટાય તેટલાં ઝીણાં વાટી ગોળ મેળવીને વટાણા જેવડી ગોળી કરવી. તેમાંથી બબ્બે અથવા ત્રણ ત્રણ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાણી સાથે આપવાથી મગજના એટલે ઉદાનવાયુ બગડવાથી થયેલા વ્યાધિઓ જેવા કે હેડકી, ગળાનો શોષ, મુખનું વિરસપણું, માથાનો દુખાવો અને આક્ષેપક વાયુ એટલે આંકડી અથવા ખેંચને મટાડે છે.

૫૩. નાગરાદિ ગુટિકાઃ-સૂંઠ, મરી, પીપર અને પીપળી-મૂળ સમભાગે લઈ, ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. તેમાંથી બબ્બે અથવા ત્રણ ત્રણ ગોળી, સવારસાંજ ખાવાથી હાથપગની નસો ખેંચાઈ વંઠ આવતા મટે છે.

૫૪. રાતો મલમઃ-વિલાયતી ગમના મલમની ડાબી આવે છે તે લાવી, તેના પરનો કાગળ ખેંચી સાફ કરી, ઊંચી જાતનું સિંદૂર (તે મલમ અર્ધો રતલ હોય તો) ના રતલ લેવું. પછી આપણે હાથે તેલ ચોપડી ગમના મલમને ફીણવો. ફીણતા જવું અને જરા જરા તેલ રેડતા જવું તથા તે મલમને સિંદૂરમાં મેળવતા જવું. એ રીતે ફીણતાં ફીણતાં તમામ સિંદૂર તેમાં સમાવી દેવું. પછી તે મલમની પટી મારવાથી છાતીના દુખાવા, પાંસળાનાં શૂળ અને ખાસ કરીને કમરનાં શૂળ અથવા કમરે રહી ગઈ હોય તેને મટાડે છે. એ મલમની પટી મારવાથી ગાંઠને બેસાડી દે છે અથવા પકાવી ફોડીને રસી કાઢી નાખે છે.

૫૫. મલમની ત્રીજી રીતઃ-[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

૫૫. લીલો મલમઃ-ઉપર પ્રમાણે ગમના મલમની લાકડીને સાફ કરી, તે ાા શેર મલમ હોય તો તેમાં ૪ તોલા કાળી ગળી જે અસલ હિંદુસ્તાનમાંજ પાકેલી હોય તે લાવી, ઝીણી વાટી ઉપર પ્રમાણેની રીતે મલમ બનાવવો, એટલે લીલો મલમ થશે. આ મલમથી પાકેલા જખમો અને સડતાં ચાંદાં રુઝાઇ જાય છે.

વીજા વૈદ્યરાજો તરફથી આવેલા અનુભવી ઇલાજો

૧. નશાવલ્લભ ગુટિકાઃ-ભાંગ, જાયફળ, વછનાગ, લવિંગ, ગાંજો, મરી, અફીણ, જાવંત્રી, શેકેલા ઝેરકચૂરા, તજ, એલચી અને પીપર એ પૈકીની નશાવાળી વસ્તુઓને શુદ્ધ કરી, બીજાં વસાણુંને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી એક દિવસ કોરાં ખલી, પછી ભાંગ, પોસડોડા અને ખસખસ, બબ્બે તોલા લઇ, બશેર પાણીમાં ઉકાળી ા શેર રહે ત્યારે ઉપરનાં વસાણુંને તેનો એક પટ આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ૧ ગોળી રાતના પાણી સાથે આપવાથી ઊંઘ આવે છે; સવારસાંજ એકેક ગોળી ઘી સાકર સાથે આપી ઉપર દૂધ પાવાથી શક્તિ આવે છે. એ ગોળીમાં સ્થંભનનો ખાસ ગુણ છે નાનાં બચ્ચાંને આપવી નહિ.

૨. જુલાબની ગોળીઃ-નસોતર, મોટી હરડે, મરી, પીપર ને ચીતરો એ એકેક તોલો પારો, ગંધક ને નેપાળાનાં બીજ એ બબ્બે તોલા લઇ, પારાગંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણુંનું ચૂર્ણ કરી, કાજળીમાં મેળવી, ૬ કલાક કોરું ઘૂંટવું. પછી આદુના રસમાં એક દિવસ ઘૂંટી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. જેને જુલાબ આપવાની જરૂર જણાય, તેને રાત્રે બે ગોળી ટાઢા પાણી સાથે આખી ગળાવવી, એટલે સવારમાં બેત્રણ ઝાડા થશે. સવારમાં આપવી હોય તો ઊના પાણી સાથે આપવાથી બે કલાકમાં ઝાડા થાય છે. વધારે ઝાડા થાય તો છરું અને સાકરનું પાણી

ની છાલ શોધેલી ટાંક ૯, ધોળી કરેણનાં મૂળની છાલ શોધેલી ટાંક ૯, કનકમૂળની છાલ ટાંક ૯, વિજયા ટાંક ૯, ઉપલેટ ટાંક ૯; કપૂર મીઠિયું ટાંક ૯, ખુરાસાની અજમો ટાંક ૯, ઈસિણંધ ટાંક ૯, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ચણીબોર જેવડી ગોળી કરવી. જે મનુષ્યને અફીણનું બંધાણ હોય અને તે જેટલું અફીણ લેતો હોય તેટલી અથવા તેથી વધારે આ દવા આપવી. સાત દિવસ પછી દવા થોડી થોડી કમતી કરવી, જેથી એકવીસ દિવસમાં ગમે તેવું અફીણનું બંધાણ હશે તો પણ છૂટી જશે, અનુભવસિદ્ધ છે. —વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડયા-વાગડ

જુલાબની ગોળીઃ-શુદ્ધ નેપાળો તોલા ૮, સૂંઠ તોલા ૩, ગંધક તોલા ૨, મરી તોલા ૨, ટંકણ ફુલાવેલો તોલો ૧ ને પારો તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણાં મેળવી, લીંબુના રસની ભાવના આપી ચણોઠીપૂરની ગોળી વાળવી. એક ગોળી ગોળના પાણી સાથે આપવાથી બેત્રણ ઝાડા થાય છે. મળજ્વરને મટાડે છે. —ડૉક્ટર મગનલાલ નજભૂખણદાસ-સુરત

૧. નાગકન્યાદિ કૃપાય સર્વજ્વર માટેઃ-ગળો, કરિયાતું, કોલંસો, કાળીપહાડ, અનંતમૂળ, કડુ, મોથ, ખડસલિયો, લીમડાની છાલ, કડાછાલ, દેવદાર, ભોંયરીંગણી, રતાંજળી, વાળો, બરડૂસી અને હીમજ એ સર્વ અઢી અઢી તોલા લઈ સોળગણા પાણીમાં કવાથ કરી અષ્ટમાંશ અવશેષ રાખી, તોલા અડધાથી બે સુધી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાવું. આ કવાથ જ્વરઘ્ન, કદુ, પૌષ્ટિક, કૃમિઘ્ન, મૃદુ વિરેચક, પાચક, ભેદક, શોધક, શોફઘ્ન, મૂત્રલ અને સ્વેદલ છે.

૨. નાગકન્યાદિ કૃપાયનું પ્રવાહી સત્ત્વઃ-ગળો, કરિયાતું વગેરેનું ચૂર્ણ શેર એક, પાણી શેર સોળ નાખી બેથી ચાર દિવસ પલાળી રાખવું. ત્યાર બાદ ઉકાળી પાણી શેર બે (અષ્ટાવશેષ)

પાવાથી બંધ થાય છે. આ ગોળી નાનાં બાળક, ગર્ભિણી સ્ત્રી અને ઘરડાં માણસને આપવી નહિ. —વૈદ્ય ધીરજરામ [illegible]પતરામ-સુરત

૧. બે આનીભાર ચિનીકબાલા ઝીણી વાટી સૂતી વખતે મોંમાં ચાવવાથી ઊડી ગયેલી ઊંઘ પાછી આવે છે. આ ચિનીકબાલા અંગ્રેજી સલ્ફોનલ જેટલું કામ કરે છે.

૨. શેકેલી ભાંગનું ચૂર્ણ કરીને માફક આવે તેટલું મધ અથવા ઘી સાથે ચટાડવાથી ઊંઘ આવે છે.

—મિસ્ત્રી રવિશંકર દીપચંદ-સુરત

૧. હંમેશાં પીવાની ચા:-તુળસીનાં પાતરાં, [illegible]નાં પાતરાં, બીલીનાં પાતરાં, લજામણી ને આંબાનાં કુમળાં પાતરાં સરખે વજને લઈ શીળે સૂકવી તેનો ભૂકો કરવો. ચા પીનારા લોકોએ એ ભૂકાને પરદેશી ચાને ઠેકાણે વાપરવાથી ભૂખ લગાડે છે, વાયુ હઠાવે છે, લોહીને સુધારે છે ને એકંદરે ગરમ પ્રકૃતિનાં માણસોને આસાનીથી માફક આવે છે.

૨. દેશી પેઈનકિલર:-લીંબુનો રસ શેર ૧, આદુનો રસ શેર ૦॥, સિંધવ તોલો ૧, હિંગ તોલો ૦।, સંચળ તોલો ૧, સાકર શેર ૧, એ બધી વસ્તુ એકત્ર કરી તેને [illegible] આપી, તેને ગાળી લઈ સારા બૂચની બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ ભરેલો મસાલો ઠરી જાય એટલે [illegible] ઉપરનું પાણી [illegible] નિતારી લઈ, [illegible] બાટલીમાં ભરી લેવું. આ ઔષધ ઝાડા બંધ કરવા માટે વાપરવું હોય ત્યારે તેમાં થોડું કપૂર મેળવી વાપરવું. પેટમાં દુખાવો મટાડવા માટે વાપરવું હોય તો કપૂર વિના વાપરવું. [illegible]

—[illegible]

[illegible]

ની છાલ શોધેલી ટાંક ૯, ધોળી કરેણનાં મૂળની છાલ શોધેલી
ટાંક ૯, કનકમૂળની છાલ ટાંક ૯, વિજયા ટાંક ૯, ઉપલેટ ટાંક ૯;
કપૂર મીણિયું ટાંક ૯, ખુરાસાની અજમો ટાંક ૯, ઈસબંધ ટાંક ૯,
એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ચણીબાર જેવડી ગોળી
કરવી. જે મનુષ્યને અફીણનું બંધાણ હોય અને તે જેટલું અફીણ
લેતો હોય તેટલી અથવા તેથી વધારે આ દવા આપવી. સાત
દિવસ પછી દવા થોડી થોડી કમતી કરવી, જેથી એકવીસ દિવસ-
માં ગમે તેવું અફીણનું બંધાણ હશે તો પણ છૂટી જશે, અનુભવ-
સિદ્ધ છે. —વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

જુલાબની ગોળીઃ—શુદ્ધ નેપાળો તોલા ૮, સૂંઠ તોલા ૩,
ગંધક તોલા ૨, મરી તોલા ૨, ટંકણ ફુલાવેલો તોલો ૧ ને પારો
તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણાં
મેળવી, લીંબુના રસની ભાવના આપી ચણોઠીપૂરની ગોળી વાળવી.
એક ગોળી ગોળના પાણી સાથે આપવાથી બેત્રણ ઝાડા થાય છે.
મળજ્વરને મટાડે છે. —ડૉક્ટર મગનલાલ વ્રજભૂષણદાસ-સુરત

૧. નાગકન્યાદિ કષાય સર્વજ્વર માટેઃ—ગળો, કરિયાતું,
કાલંબો, કાળીપહાડ, અનંત મૂળ, કડુ, મોથ, ખડસલિયો, લીમ-
ડાની છાલ, કડાછાલ, દેવદાર, સોંયરીંગણી, રતાંજળી, વાળો,
અરડૂસી અને હીમજ એ સર્વ અઢી અઢી તોલા લઈ સોળગણા
પાણીમાં કવાથ કરી અષ્ટમાંશ અવશેષ રાખી, તોલા અડધાથી બે
સુધી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાવું. આ કવાથ જ્વરઘ્ન, કડુ,
ષ્ટિક, કૃમિઘ્ન, મૃદુ વિરેચક, પાચક, ભેદક, શોધક, શોફઘ્ન,
ત્રલ અને સ્વેદલ છે.

૨. નાગકન્યાદિ કષાયનું પ્રવાહી સત્ત્વઃ—ગળો, કરિયાતું
રેનું ચૂર્ણ શેર એક, પાણી શેર સોળ નાખી બેથી ચાર દિવસ
ળી રાખવું. ત્યાર બાદ ઉકાળી પાણી શેર બે (અષ્ટાવશેષ)

ગાળી પુનઃ પકાવવું. પકાવતાં જ્યારે એક શેર પાણી શેષ રહે, ત્યારે ઠંડું પડવા દઈ તેમાં મધ શેર એક મેળવવું. માત્રા તોલા ૩, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવી. ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે.

ઘનસત્ત્વ બનાવવાની કૃતિઃ-નાગકન્યાદિ કષાયનો ભૂકો (ઉકાળ્યા વિનાનો) શેર ૧, પાણી શેર ૧૬ નાખી ચાર દિવસ રાખી પાંચમે દિવસે ઉકાળવું. ઉકાળતાં પાણી શેર બે રહે ત્યારે ગાળી બીજા વાસણમાં ગાળેલ પ્રવાહી નાખી પુનઃ ઉકાળવું. તે જ્યારે ૧૦ થી ૧૨ તોલા રહે, ત્યારે ઉતારી ચીનાઈ અથવા કોઠીના વાસણમાં તેલ ચોપડી ઉપરનું પ્રવાહી નાખી સૂર્યના તાપમાં રાખવું. દ્રવ ભાગ સુકાતાં ચારથી પાંચ દિવસ લાગશે. સુકાયેલ ઘનસત્ત્વ અહેજ નરમ તોલા ૫ ઉતરશે. માત્રા આખા દિવસમાં મળી તોલો ૦। દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત પાણી તોલા ૩ ઉમેરી આપવું. ઘનસત્ત્વમાં વરાળનું પાણી મેળવી પ્રવાહી કરી, સીધા ભાગનું મધ મેળવી ફિલ્ટર પેપરથી ગાળી રાખવાથી બગડતું નથી. અને ઉપર મુજબ ઘણો વખત વાપરી વિશેષ અનુભવ માટે બહાર પાડેલ છે. કોઈ પણ જાતના કબજિયાતવાળા તાવમાં અજમાવો, [illegible] તથા ગોમૂત્રનું ઘનસત્ત્વ [illegible] મેળવી આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

નેપળાનાં બી ખરલમાં ખૂબ વાટી તેમાં, ગુલેઅરમાની મેળવવી.
પછી ફૂલ અને છેવટે દરાખ મેળવી ગોળીઓ મગ જેવડી વાળવી.
પાંચથી નવ ગોળી સુધી મધ્ય રાત્રિ પછી દૂધ સાથે ગળાવવાથી
જુલાબ થાય છે. નેપાળાની બીજી ગોળીઓની બનાવટ કરતાં આ
ગોળીમાં નુકસાનનો ભય ઓછો છે.

—વૈદ્ય ધનજીશાહ ગે૦ હાથીખાનાવાળા—સુરત

જુલાબની ગોળીઃ—શુદ્ધ નેપાળો તોલો ૧ અને કાથો તોલા
૨, એ બંનેને એકત્ર કરી વાટી પાણીમાં એકેક રતીની ગોળીઓ
ાળી, એથી ત્રણ ગોળી પાણી સાથે ગળવાથી જુલાબ થાય છે
અને પેટનો કચરો બહાર નીકળી જાય છે. દાહ થતો નથી; જુલાબ
માટે આ ગોળી ઘણીજ સારી છે.—વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવન—ધંધુકા

નિદ્રાનાશ માટેઃ—શુદ્ધ હિંગળોક તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧,
અફીણ તોલા ૪, અકલગરો તોલો ૦।, સૂંઠ તોલો ૦।, લવિંગ
તોલો ૦।, કેશર તોલો ૦।, પીપર તોલો ૦।, જાયફળ તોલો ૦।
અને જાઈનાં ફૂલ તોલો ૦।, એ સર્વને એકત્ર વાટી અડધા વાલની
ગોળીઓ વાળી, અડધાથી એક ગોળી તારતમ્ય જોઈને આપ-
વાથી ચારથી આઠ કલાક ચોખ્ખી ઊંઘ આવે છે. અનુપાનઃ—દૂધ
અથવા પાણી સાથે આપવી. આ ગોળી ભૈષજ્યરત્નાવલિમાં
કહેલી છે અને તેનો મુખ્ય ઉપયોગ શુક્રસ્તંભક જણાવ્યો છે.
અમે વિચાર કરીને તેમાં જાવંત્રી હતી તેને બદલે જાઈનાં ફૂલ
મેળવી તૈયાર કરી. ઈન્ફ્લ્યુએન્ઝામાં જ્યારે દરદીને નિદ્રાનાશ,
જેમાં બધા ઉપાયો નિષ્ફળ જતા ત્યાં આ ગોળી આશીર્વાદરૂપ
થઈ પડી છે.

—એક વૈદરાજ જેમનું નામઠામ મળ્યું નથી !

૧. **શક્તિનો પાકઃ**—ગાંજો શેર ૨, પીપર શેર ૦॥, લવિંગ
ર ૦)=, જાયફળ ૦)=, જાવંત્રી ૦)=, કસ્તૂરી વાલ ૨, ચાંદીના
ખ નંગ ૧૦૦, બરાસ વાલ ૫, કેશર તોલો ૧, સાકર શેર ૪,

ગુલકંદ શેર ૦ા, તમાલપત્ર શેર ૦)= અને ચિત્રો શેર ૦)= લઈ, પ્રથમ ગાંજાને સાફ કરી એક રાત પાણીમાં ભીંજવી રાખવો. અને બીજે દિવસે જ્યાં સુધી નીતર્યું પાણી નીકળે નહિ ત્યાં સુધી ધોઈ સૂકવી બારીક ચૂર્ણ કરી, બીજાં વસાણાંનું પણ ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. ત્યાર બાદ સાકરની ચાસણી કરી, ગુલાબજળમાં કેશર વાટી નાખવું તેથી ગાંજાનું ચૂર્ણ તથા બીજાં વસાણાંઓનું ચૂર્ણ તથા બાકીની સર્વ ચીજો મેળવી, તેમાં મધ શેર ના મેળવી બરણીમાં ભરી રાખવું. માત્રા ૪ થી ૬ વાલ સુધી આપવાથી શક્તિ વધે છે.

૨. ચાટણઃ-બદામનો મગજ શેર ૦ા, ચારોળી શેર ૦)= પિસ્તાં શેર ૦)=, કૂધીનો મગજ તોલા ૨, તરબૂચનો મગજ તોલા ૨, કાકડીનો મગજ તોલા ૨, ચીભડાનો મગજ તોલા ૧, જાયફળ શેર ૦)=, જાવંત્રી શેર ૦)=, કેશર તોલો ૧ા, કસ્તૂરી વાલ ૨, અંબર વાલ ૪, બરાસ વાલ ૨, સમુદ્રશોષના બી તોલા ૨, સોનાની ભસ્મ વાલ ૪, પ્રવાલભસ્મ વાલ ૪, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, ચાંદીના વરખ નંગ ૧૦૦, સોનાના વરખ નંગ ૨૦, એલચી શેર ૦)=, કમળકાકડીનો મગજ તોલા ૨, સાકર શેર ૩, મધ શેર ૨, ગાયનું ઘી શેર ૧ અને શેરબત તોલા ૫ લઈ પ્રથમ સાકરની ચાસણી ગુલાબજળમાં કરવી. પછી બધા મગજને ઝીણો કરી ગાયના ઘીમાં શેકવો. ત્યાર બાદ કેશર વગેરે સર્વ વસાણાંઓ મગજ, મધ વગેરે સઘળું બરાબર મેળવી માત્રા ના થી ના તોલો આપવાથી શક્તિ આવે છે.

૩. [illegible]:-[illegible] તોલા ૨ા, [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, ઘી ગરમ કરી ભરમીનો રસ નાખવો. પછી કોઠાનો રસ, હળદરનો રસ તથા નેપાળો એ સર્વે એક પછી એક મેળવી તેમાં વસાણાનું ચૂર્ણ તથા દૂધ રેડી દેવું. બધું બળી જાય અને ઘી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. એ ઘી ખાવાથી ગયેલી યાદદાસ્ત પાછી આવે છે અને ઉન્માદને મટાડે છે. આ ઘૃત અતિ ઉત્તમ છે. —વૈદ્ય નારણશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-બારડોલી

પિત્તાંતક:-ફુલાવેલી ફટકડી તોલા ૩ અને સોનાગેરુ તોલો ૧ બન્નેને એકત્ર કરી ખૂબ ખરલ કરી, સવારે ગાયના દૂધમાં ૧ માસો આપવાથી પિત્તને એકદમ બેસાડે છે અને પિત્તથી થતા તમામ વ્યાધિ મટાડે છે. —વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ-વડોદરા

લેપ:-આંબાહળદર, ગુજ્જર, એળિયો, ફટકડી અને મેંદાલકડી એ દરેક ૦ાા શેર તથા રેવંચીનો શીરો શેર ૦। વાટી ચૂર્ણ કરી જરા ગરમ પાણી નાખી હલાવી ચીકાશ પકડે એટલે ચોપડી, ઉપર રૂના પોળ મૂકી પાટો બાંધવો. આ લેપ હાડકું ભાંગ્યું હોય, મરેડ આવી હોય વગેરે હાડકાંના રોગોમાં સારું કામ કરે છે. —વૈદ્ય અંબાશંકર લીલાધર પાઠ-મુંબઈ

વહેતું લોહી બંધ કરવા માટે:-બાવળના પરડાના રસના સત્વનું ચૂર્ણ કરી દાબવાથી કપાયેલી નસોમાંથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે. —વૈદ્ય રામકૃષ્ણ રેવાશંકર-ભાદર

૧. ટંકણ ચૂર્ણ:-પાટિયો ટંકણખાર તોલા ૧૦ લઈ ફુલાવી ખૂબ વાટી શીશીમાં ભરી રાખવો. આ ટંકણખારને માટીની તાવડી ઉપર ફુલાવવો.

૨. વચા ચૂર્ણ:-દૂધિયા વજના નાના ટુકડા કરી ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી શીશીમાં ભરી રાખવું.

૩. કટુભર્જિત ચૂર્ણ:-કડુ તોલા ૫ લઈ તેના ટુકડા કરી ચૂલા ઉપર અથવા સગડી ઉપર લોખંડની તાવીમાં કડુના ...

તું ઘી તોલા ૪૦ લઈ તેમાં વિકળાનો કલ્ક નાખી મધ્યમ અગ્નિથી પકાવવું. જ્યારે કલ્ક માંહેનો રસ બળી જઈ ફક્ત ઘી બાકી રહે, ત્યારે નીચે ઉતારી ઘી ગાળી કાચના કુપ્પામાં ભરી રાખવું.

૧૧. શિવાક્ષાર પાચનઃ–હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ તોલા ૧૦, સાજીખારનું ચૂર્ણ તોલા ૧૦ અને હીમજનું ચૂર્ણ તોલા ૧૦ લઈ એક દિવસ ખરલ કરી ભરી રાખવું.

૧૨. રાજવટીઃ–સૂંઠનું ચૂર્ણ તોલા ૮, સિંધવનું ચૂર્ણ તોલા ૪, આમલસારો શુદ્ધ ગંધક તોલા ૨ અને હરડેનું ચૂર્ણ તોલા ૨ એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં સારી પેઠે ઘૂંટી બબ્બે વાલની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી તૈયાર કરવામાં ધાતુપાત્રનો ઉપયોગ ન કરતાં કાચના અથવા ચીનાઈ માટીના વાસણનો ઉપયોગ કરવો. જેમ વધારે વખત ખરલ કરવામાં આવે તેમ વધારે ગુણકારી થાય છે.

૧૩. લાંપડી (હહેમડી)નાં બીજઃ–ચોમાસું ઊતરી ગયા પછી જે ખેતરોમાં જુવાર–બાજરી વાવવામાં આવે છે, તેમાં વગર વાવ્યે આ છોડ ઊગી આવે છે. તેને લાંપડી અથવા લાંબડીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ છોડ કમરપૂર અથવા તેથી વધારે ઊંચા થાય છે. એકેક છોડમાં લગભગ પાંચથી વીસ સુધી શાખાઓ હોય છે. તે દરેક શાખાને મથાળે એક અથવા બે ડૂંડી સાથે નીકળેલી હોય છે, જેમાં નીચેથી સફેદ રંગ અને ઉપરથી ઘેરો ગુલાબી રંગ હોય છે. તે ડૂંડીમાં બારીક નાનાં કાળાં ચળકતાં બીજ હોય છે. કારતક માસમાં શુભ દિવસે જંગલમાં જઈ તેની ડૂંડીઓ ઉતારી લાવવી. આ ડૂંડીઓ એક કોથળો હોય તો તેમાંથી બશેર બીજ નીકળે છે. આ ડૂંડીઓ લાવી એક ગુણપાટ પર પાથરી સૂર્યના તાપમાં તથા ઝાકળમાં તડકે શિયાળાનો પવન ખાતી રાખી મૂકવી. ત્યાર બાદ તેને લાકડાની હથોડી વતી છૂંદી

પાયરી મધ્યમ અગ્નિ કરવો અને ફેરવતા જ
ચોકાઇ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી બીજા વાસણમાં
ગાળ કરી ભરી રાખવું. કડુને શેકતાં તેના બળી
જાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

૪. મંડૂરભસ્મઃ-મંડૂરના કટકા લઇ તેં
ચોળ તપાવી સાત વખત ગોમૂત્રથી ભરેલા પા
ત્યાર બાદ તેને ખાંડી બારીક કરી ખરલમાં નાખ
તેટલું ગોમૂત્ર નાખી, પિસ્તાળીસ દિવસ સુધી ગો
કરી ગોળો વાળવો. પછી સરાવસંપુટમાં મૂકી કપ
પુટનો અગ્નિ આપવો. સ્વાંગશીત થયે ખૂબ વાટી

૫. મંડૂરવાળું નવાયસ ચૂર્ણઃ-હરડે,
બેડાં, આમળાં, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, ચિ
ભસ્મ તોલા નવ લેવી તથા બાકીનાં વસાણાં એ
વાટી વસ્ત્રગાળ કરી છ કલાક ખરલ કરી રાખવું.

૬. ગૂંઠ્યાદિ ચૂર્ણઃ-લીંડીપીપર તોલા ૧
તોલા ૫ અને અગ્નિવિષની કળી તોલા ૫, એ સર્વ
ગાળ કરી ભરી રાખવું.

૭. નાગરાદિ ક્વાથઃ-મૂડ, દેવદાર, ધાણા
સળી દે બનની એને અધકચરા ખાંડી બગડે નહિ

૮. ગુડૂચ્યાદિ ક્વાથઃ-ઉંમરાની સળી, પ.
કરિયાતું, લીંબડાછાલ, નાગરમોથ, ગુખરૂ અને ખા
અધકચરા. ખાંડી બગડે નહિ તેમ ભરી રાખવું.

૯. કુટકી ચૂર્ણઃ-[illegible]
[illegible]

૧૦. [illegible]

નું ઘી તોલા ૪૦ લઇ તેમાં વિકળાનો કલ્ક નાખી મધ્યમ અગ્નિથી પકાવવું. જ્યારે કલ્ક માંહેનો રસ બળી જઈ ફક્ત ઘી બાકી રહે, ત્યારે નીચે ઉતારી ઘી ગાળી કાચના કુપ્પામાં ભરી રાખવું.

૧૧. શિવાક્ષાર પાચનઃ–હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ તોલા ૧૦, સાજીખારનું ચૂર્ણ તોલા ૧૦ અને હીમજનું ચૂર્ણ તોલા ૧૦ લઇ એક દિવસ ખરલ કરી ભરી રાખવું.

૧૨. રાજવટીઃ–સૂંઠનું ચૂર્ણ તોલા ૮, સિંધવનું ચૂર્ણ તોલા ૪, આમલસારો શુદ્ધ ગંધક તોલા ૨ અને હરડેનું ચૂર્ણ તોલા ૨ એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં સારી પેઠે ઘૂંટી બબ્બે વાલની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી તૈયાર કરવામાં ધાતુપાત્રનો ઉપયોગ ન કરતાં કાચના અથવા ચીનાઇ માટીના વાસણનો ઉપયોગ કરવો. જેમ વધારે વખત ખરલ કરવામાં આવે તેમ વધારે ગુણકારી થાય છે.

૧૩. લાંપડી (લ્હેમડી)નાં બીજઃ–ચોમાસું ઊતરી ગયા પછી જે ખેતરોમાં જુવાર–બાજરી વાવવામાં આવે છે, તેમાં વગર વાવ્યે આ છોડ ઊગી આવે છે. તેને લાંપડી અથવા લાંબડીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ છોડ કમરપૂર અથવા તેથી વધારે ઊંચા થાય છે. એકેક છોડમાં લગભગ પાંચથી વીસ સુધી શાખાઓ હોય છે. તે દરેક શાખાને મથાળે એક અથવા બે ડૂંડી સાથે નીકળેલી હોય છે, જેમાં નીચેથી સફેદ રંગ અને ઉપરથી ઘેરો ગુલાબી રંગ હોય છે. તે ડૂંડીમાં બારીક નાનાં કાળાં ચળકતાં બીજ હોય છે. કારતક માસમાં શુભ દિવસે જંગલમાં જઇ તેની ડૂંડીઓ ઉતારી લાવવી. આ ડૂંડીઓ એક ટોપલો હોય તો તેમાંથી બશેર બીજ નીકળે છે. આ ડૂંડીઓ લાવી એક ગુણપાટ પર પાથરી સૂર્યના તાપમાં તથા ઝાકળમાં તડકે શિયાળાનો પવન ખાવી રાખી મૂકવી. ત્યાર બાદ તેને લાકડાની હથોડી વતી છૂંદી

છોડાં સાફ કરી જે બીજ નીકળે તેને એક થાળીમાં ભરી બે દિવસ સૂરજના તાપમાં રાખવાં જેથી તેમાં હવા હશે તો ઊડી જશે. ત્યાર બાદ તે બીજને એક મજબૂત બૂચવાળી શીશીમાં ભરી રાખવાં.

૧૪. જાયફળનું તેલઃ-જાયફળનું ચૂર્ણ તોલા ૫ અને તલનું તેલ તોલા ૪૦ એ બેકને એક લોખંડના વાસણમાં નાખી સારી પેઠે ગરમ કરી ઉકાળવું. બરોબર ગરમ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી બાટલીમાં ભરી રાખવું.

૧૫. પ્રદરારિ ચૂર્ણઃ-એરંડના સૂકા લાકડાની વાની(રાખ) તથા આમળાંનું ચૂર્ણ એ બંને સમભાગે લઈ એક કલાક સુધી ખરલ કરી રાખી મૂકવું.

૧૬. બાળકોને થતી આંચકીઃ-નાના બાળકથી માંડી દરેક વર્ગનું બાળક થાય ત્યાં સુધીમાં અવારનવાર સસણીમાંથી આ દરદ ઓચિંતું હુમલો કરે છે. તેમાં બાળકનું શરીર એંઠાય અગર તણાઈ જાય છે, આંખો ઊંચી ચઢી જાય છે, મોઢે ફીણ આવે છે તથા વખતે દાંત બંધાઈ જાય છે. આ રોગમાં આંચકીની આ શંકા છે. મોટે ભાગે જેમાં બચ્ચાંને અવારનવાર સસણી થઈ તાવ ભરાઈ આવે છે, તેનો વખતસર પૂર્ણ રીતે ઇલાજ કરવામાં ન આવે, તો તેના દેહમાં મજબૂત નહિ અને ત્યાં સુધી આ દરદનો હુમલો થાય છે અને તે વખતે પેશાબ બંધ થાય છે. છ માસના બચ્ચાંને ફુલાવેલો ટંકણખાર વ.લ ૧ માતાના ધ.ર [illegible] થી ચાટણ, એ ચ નરમ પડે ત્યાં સુધી દર કલાકે આપવું. [illegible]

જ્યારે આંચકી આવે તેજ વખતે બે બદામોની [illegible] [illegible]

ફુલાવેલો ટંકણખાર વાલ ૧ અને ખુરાસાની વજનું ચૂર્ણ
૧, મેળવી આપવું. દર કલાકે ધાવણ સાથે એકેક પડીકું
વાથી તાણ–ખેંચ બંધ પડી સુખરૂપ નિદ્રા આવે છે અને
ોસટી દ્વારા યા પેશાબ દ્વારા નીકળી જાય છે. પેશાબ ખુ-
ી થયા બાદ ઘણે ભાગે આંચકી આવતી નથી, તેમજ
નરમ પડી ગયા પડી ગયા પછી જે કારણ માલૂમ પડે, તે
યોગ્ય ઉપચાર કરવા. તાવ અને સસણી મટી ગયા પછી
ાથી ફેફસાંમાં નબળાઇ હોય તે કારણના ઉપાયો કરવા.
..કાં આપવાથી સસણીને તથા તાવને સારો ફાયદો થાય
છે. તેમજ આંચકી આવતી નથી.

૧૭. બાળકોને યકૃતનું દરદઃ–બચ્ચાંને ઠંડીના કારણે
તથા ભારે ખોરાક તેમજ માતાના ખાવાપીવામાં અનિયમિતપ-
ણાથી તથા ભારે ચીકટ દૂધ પેટમાં જવાથી યકૃત વૃદ્ધિ પામી
તાવ આવે છે. આ દરદમાં બચ્ચાંનું પેટ જરા ભરેલું લાગે છે,
યકૃતની નિશાનીઓ જણાય છે, ચહેરો ફોફરેલ થઇ આવે છે,
દસ્તની કબજિયાત જણાય છે, બચ્ચું સુસ્ત થઇ પડી રહે છે,
તાવ સખત આવે છે તથા પેટ ઠોકી જોતાં બોદો અવાજ આવે છે.

૧. આ દરદમાં કડુભજિંત નામની બનાવટ (નં. ૩ જો)
બાળકને બહુ માફક આવે છે. એ ચૂર્ણ એકથી બે વાલ સુધી દર
રોજે દિવસમાં ત્રણ વખત ગરમ પાણીમાં આપવું, જેથી એક બે
દિવસમાં તાવ નરમ પડી જઇ પેટ સાફ થઇ યકૃતમાં ફેરફાર
જણાશે. ૬ થી ૮ દિવસ દવા આપવાથી પૂર્ણ આરામ થાય છે.

૨. કડુભજિંત ચૂર્ણ વાલ ૨, મંડૂરવાગુંનવાયસ ચૂર્ણ રતી
૨, એ બન્ને સાથે મેળવી ગોળ અથવા સાકર સાથે આપવાથી
પણ તેવીજ રીતે આરામ થઇ લોહી શુદ્ધ થાય છે.

૧. ટમળોઃ–કડુનું ચૂર્ણ ૨ થી ૪ વાલનાં ત્રણ પડીકાં દિવ-

સમાં ત્રણ વખત સાકરના ભૂકા સાથે આપવાથી યકૃતમાં શોધન થઈ પીળાશ ઓછી થાય છે.

૨. ત્રિફળાનું ઘી (નંબર ૧૦) દરદીને રોટલી પર તેમ બીજે ખોરાક આપવામાં આવે, તેની સાથે પણ આપી શકાય છે. એ ઘીમાં ઘઉંના લોટની પૂરી તળાવી ખાવા આપવી અથવા દરદીને મિષ્ટાન્ન જમવાની ઉમેદ હોય તો ઘઉંનો લોટ તોલા ૧૦, ત્રિફળાનું ઘી તોલા ૫, સાકરનો ભૂકો તોલા ૫, ઘીમાં ચૂરમું બનાવી લાડુ વાળી રાખવા. તેમાંથી એકથી બે લાડુ ઇચ્છા હોય ત્યારે આપવા. ત્રિફળાના ઘીનો ચમત્કાર ઘણો સારો છે. ત્યાર બાદ શક્તિ લાવવા માટે ગોમૂત્રમાં તૈયાર કરેલા મંડૂરવાળું નવાયસ ચૂર્ણ વાલ ૨ થી ૪ સવારે આઠ વાગે તથા સાંજે ચાર વાગે મધ અથવા સાકર સાથે આપવું. આ પડીકાં ચાળીસ એક દિવસ સુધી આપવાથી શરીરમાં સંપૂર્ણ શોધન થઈ શક્તિ આવે છે અને શરીર પૂર્ણ બાંધા પર આવી જાય છે.

૧. કૉલેરાઃ—"ચિરાફાર પાચન" વાલ ૪ થી ૮ ગરમ પાણી સાથે ઝાડોઊલટી બંધ થતાં સુધી દર કલાકની એક કલાકે આપવું. તેનાથી પેટ નહિ ચડતાં તેથી ચાર પડીકી પેટમાં જવાથી ઝાડો-ઊલટી બંધ થાય છે અને દરદીનું શરીર ગરમ રહે છે.

૨. [illegible] લીંબુના રસમાં [illegible] ઉકાળીને એક એક [illegible] મોંમાં રાખી [illegible]. [illegible] ૮ થી ૧૦ [illegible] પેટમાં જવાથી ઝાડો-ઊલટી બંધ થાય છે અને દરદીનું શરીર ગરમ રહે છે. ઝાડો-ઊલટી બંધ થયા પછી [illegible]

ની બાકી રહેલી ઝીણી કસરથી જીવલેણ સંગ્રહણીને
છે. માટે એ બાબત પર ખાસ લક્ષ આપવું. કોલે
ઝાડો-ઊલટી બંધ થયા બાદ શરીર ગરમ થઈ કે
પેશાબ તદ્દન બંધ થઈ જાય છે તેને માટેઃ-

લાંપડીનાં બીજ તોલો ૦। લઈ પથ્થર પર પાણી
ની માફક વાટી પાંચ રૂપિયાભાર પાણી કરી પા
કલાકની અંદર પેશાબ છૂટે છે. જો અરધા કલાકમાં
જણાય છે તેજ પ્રમાણે બીજી વાર આપવું, જે
ખુલાસો થઈ દરદીને આરામ થાય છે.

હાથપગ ઠંડા થઈ ગોટલા ચડે તો તે રોગીને
લખ્યા પ્રમાણે લોઢાની ઝીણી સળી દેવતામાં બરોબ
બંને પગનાં તળિયામાં વચ્ચોવચ્ચ આડો ડામ
ગોટલા ચડતા મટી જાય છે.

૩. જાયફળનું તેલ (નંબર ૧૪) પ્રમાણે બનાવી
તા હોય ત્યાં માલિસ કરવું. એ પ્રમાણે કરવાથી ગો
બંધથાય છે. ડામની ક્રિયાથી ઠંડા થયેલા પગમાં ગરમી
લાની વ્યાધિ જેમ વખત જાય તેમ ઓછી થતી જાય
ના દરદીને તૃષા બહુ લાગે છે. માટે તેને નંબર ૧૮
બનાવી આપવું. પાણી તોલા ૮૦ (કફકોપથી થયેલાં
તોલા ૨॥ નાખવી) અજમો તોલા ૨॥ અધકચરો
પોટલી બાંધી ધી પાણીમાં નાખી પાણીનું આધણન
રીતે ગરમ કરવું. જ્યારે બરોબર ખળખળતું પાણી
ઉતારી તેને ઠંડું પડવા દેવું. તેમાંથી જ્યારે તરસ
પીવા આપવું. દિવસનું ઉકાળેલું દિવસે અને રાત
રાત્રે પીવા આપવું. આવી રીતે તૈયાર કરેલું
દરદીને આપવાથી ઘણોજ સારો ફાયદો થાય છે.

મૂત્રકૃચ્છ્રઃ—આ દરદમાં અનેક ઉપાયો કરવા છતાં પેશાબ ઊતરતો નથી અને છેવટે મૂત્રશલાકા નાખી પેશાબ બહાર કાઢવાનો વારો આવે છે. ત્યારે નીચેની દવા આપવાથી ચમત્કારિક રીતે પેશાબનો ખુલાસો થાય છે અને ઘણે ભાગે શલાકા નાખવાની જરૂર પડતી નથી. હાંપડીનાં બીજ તોલો ૦। લઈ પાણીમાં કલ્ક કરી પાંચ રૂપિયાભાર પાણી કરી પીવાથી ૦। થી ૦॥ કલાકમાં પેશાબનો ખુલાસો થાય છે. કદાચ અડધાથી એક કલાક સુધીમાં તેની અસર કાંઈ નહિ જણાય તો બીજી વાર એજ પ્રમાણે આપવાથી પેશાબ આવે છે. આ બીજમાં આવા મહાન ગુણો રહેલા છે.

૧. સ્ત્રીઓનો રક્તપ્રદર (લોહીવા):—" પ્રદરારિ ચૂર્ણ " (નં. ૧૫) સવારસાંજ ઠંડા પાણી સાથે આપવું.

૨. વજનું ચૂર્ણ વાત બે દિવસમાં ત્રણ વખત ગાયના દૂધ સાથે આપવાથી ત્રણચાર દિવસમાં રક્તપ્રદર બંધ થઈ જાય છે. રક્તપ્રદરની શરૂઆતમાં ઉપરની બંને દવામાંથી કોઈ પણ આપવામાં આવે તો ત્રણચાર દિવસમાં તદ્દન આરામ થાય છે.

શૂનિકારોગઃ—દેવદાર્વાદિ ક્વાથ તોલો ૧, પાણી તોલા ૪૦ માં અષ્ટાવશેષ ક્વાથ કરી પિપર તથા હિંગનો પ્રતિવાપ દઈ પીવા આપવો. માંજના તે ફુચાનો ૨૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળો કરી ૫ તોલા પાણી અવશેષ રાખી પીવા આપવો. જેથી શૂનિકારોગ મટે છે. આ ક્વાથ [illegible] ગ્રંથોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પ્રસવ થયા બાદ યોનિ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]

પ્રયોગ શરૂ કરવો. અનુપાનની જરૂર હોય તો અનુપાન પણ આપવું. ખરેખરી રીતે સૂતિકાનું જીવન દેવદારવ્યાદિ કવાથ છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. આ બાબતમાં અમારો અનુભવ એવો છે કે, સૂતિકા-રોગનો ઉપદ્રવ તો આ કવાથ પીવાથી શાંત થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ સુખરૂપ પ્રસવ થયા પછી પ્રસૂતાની એ કવાથનો પ્રયોગ ઓછામાં ઓછો વીસ દિવસ અને વધારેમાં વધારે ચાળીસ દિવસ સુધી ચાલુ રાખ્યો હોય, તો તે પ્રસૂતાને અને તેના બાળકની કાંતિ કાંઈ ઓર જોવામાં આવે છે. ગમે તેવી પડીઓ ગમે તે રીતે બનાવી કેટલાકો પીએ છે, તેઓને આ કવાથ વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. —વૈદ્ય જમનાદાસ પ્રાગજી–દ્વારકા

અશ્વચોળીઃ–પારો, ગંધક, વછનાગ, હરતાલ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ફુલાવેલો ટંકણ અને શુદ્ધ નેપાળો લઇ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી બાકીનાં વસાણાંનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી ચાળીસ દિવસ સુધી ખલ કરી ભાંગરાના રસની બે અને આદુના રસની એક ભાવના આપી રતી પ્રમાણેની ગોળીઓ વાળી દરદીનું બળ જોઇ બે થી ચાર ગોળી આપવાથી જુલાબ થાય છે. શરદી, વાયુ, ખાંસી, મળ, અગ્નિ, ખૂજલી તથા મસ્તકપીડા વગેરે દૂર થાય છે.—વૈદ્ય નરસિંહભાઇ માધવભાઇ–કઠોર

૧. સોનામુખીના પ્રયોગોઃ–અજમો તોલો ાા અને સોનામુખી તોલો ાા એની ફાકી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુ તથા કબજિયાતને મટાડે છે.

૨. ગાયના ઘી સાથે સોનામુખી ાા ભાર ચાટવાથી ત્વચાગરમી મટે છે.

૩. સાકર તોલો ાા અને સોનામુખી તોલો ાા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે તથા સાંજે સૂતી વખતે ફાકી મારવાથી શક્તિ વધે છે.

૪. સોનામુખી તોલો ાા મધ સાથે ચાટવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને પુરુષાર્થ આવે છે.

૫. મીંઢીઆવળ તોલો ાા આદુના રસ સાથે લેવાથી તાવ, વાયુ, પિત્ત એને કફથી ઉત્પન્ન થતા જ્વર પણ શાંત થાય છે. આ દવા પંદર દિવસ ચાલુ રાખવાથી તાવ જઈ શક્તિ આવે છે.

૬. સોનામુખી બકરીના દૂધ સાથે પીવાથી કમળો મટે છે.

૭. સોનામુખી તોલો ૧ અને સંચળ વાલ ૧ મેળવી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી દસ્ત સાફ આવે છે, જીર્ણજ્વર મટે છે.

૮. સોનામુખી તોલો ાા ગાયની છાશ સાથે પીવાથી ધાતુ બંધ થાય છે.

૯. મીંઢીઆવળ તોલો ાા, સૂંઠ ઠોળું તોલો ાા બંને ઠંડા પાણીમાં પીવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ મટે છે.

૧૦. સોનામુખી તોલો ાા મરી સાથે ખાવાથી પેટમાં દુખતું મટે છે અને ઠંડા પાણીમાં પીવાથી ચૂંક વગેરે મટે છે.

૧૧. ગોખરુ અને સોનામુખી બંને સરખે ભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ કરી મધ તોલો ૧ સાથે ચાટવાથી જેને ઠોઠે રગતા હોય તે સ્ત્રીને સેવન કરવાથી ગરમી શાંત થાય છે તથા રગતા મટે છે. આ ઉપર લખેલા સોનામુખીના પ્રયોગો શરૂ કરતાં તેલ, ખટાશ, મરચું વગેરે બંધ કરવું.

૧૨. બતાસામાં વડનું દૂધ:–સાકરનાં બતાસામાં [illegible] પાડી વડનું દૂધ ભરી ચૌદ દિવસ ખાય તો ધાતુપુષ્ટિ થાય છે

૧૩. [illegible]

૧. સારસાપરીલાઃ-(લોહી સુધારવા માટે) ઉસબો તોલા ૮, મજીઠ તોલા ૪, વરિયાળિ તોલા ૨, ઉનાબદાણા નંગ ૨૫, સીપસ્તાન દાણા નંગ ૨૫, હંસરાજ તોલો ૧ અને ગળજીભી તોલો ૧ સર્વને એકત્ર કરી અધકચરાં ખાંડી, તેના ૧૬ ભાગ કરી તેમાંથી એક ભાગ લઈ ૦ાાા શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી ગાળી સાકર નાખી પી જવું. જો શરબત કરવું હોય તો પ્રથમ સર્વને અધકચરાં ખાંડી સોળગણું પાણી મૂકી ઉકાળો કરવો. જ્યારે એક અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને કપડે ગાળી ૨૦ તોલા સાકર નાખી શરબત જેવી ચાસણી કરી એક ચમચો સવારે અને એક ચમચો સાંજે થોડા પાણીમાં મેળવી પીવું, જેથી લોહી સાફ થઈ લોહીવિકારથી થતા વ્યાધિઓ મટે છે.

૨. ગળજીભીનો રસ તોલો ૦ા અને બ્રાહ્મીનો રસ તોલો ૦ા મધ મેળવી પીવાથી લોહી સુધરે છે.

—વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ–સુરત

૧. પ્લેગઃ-પ્લેગમાં તાવ વધુ હોવાથી દરદી પ્રથમથીજ બેભાન થાય છે, કેટલીક વખત માત્ર તાવજ જોવામાં આવે છે, ગાંઠ બહાર દેખાતી નથી. કેટલાક કેસોમાં પ્રથમ તાવ આવ્યો કે આંખ લાલ થઈ જાય છે, કેટલાકમાં ત્રિદોષનાં ચિહ્નો જણાય છે. દરેકમાં સન્નિપાતનાં જુદાં જુદાં ઓછાંવધતાં ચિહ્નો જણાય છે. આ રોગને પાશ્ચિમાત્ય વૈદ્યક ઝેરી જંતુથી ઉત્પન્ન થયેલ ગણે છે. દરદી બેભાન હોય અને ગાંઠ બહાર માલૂમ પડતી ન હોય, તાવ ૧૦૪-૧૦૫ ડિગ્રી હોય, તો માણેકરસ ચણોઠીભાર પ્રવાલભસ્મ વાલ ૦ા, લઘુવસંતમાલતિ ગોળી નં. ૨ તથા કડવી નાઈનું ચૂર્ણ વાલ ૦ા થી ૦ાા મેળવી દરદ તથા દરદીનું બળાબળ જોઈ વિચાર કરી, તુલસી, લીંડી હળદર, કુંવારના અનુપાનમાં અથવા તુલસી, હળદર સાથે આપવાથી તાવ ઉતરે છે, ઉવારો બંધ થાય

છે, ગાંઠ બહાર નીકળી આવે છે અને શુદ્ધિ આવે છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ આજ દવાથી તે દરદી પ્રભુકૃપાથી સારો થાય છે. કોઈ દરદીને પરસેવો સાધારણ થાય છે, કોઈને એકાદ ઝાડો થાય છે, કોઈને પેશાબ થાય છે અને ત્રણથી ચાર કલાકમાં તાવ એકાદ ડિગ્રી ખસી દરદી શુદ્ધિમાં આવે છે. જે પ્લેગના દરદીને ઝાડા-ઊલટી વિશેષ હોય અથવા જેને બગલમાં લોહી પડતું હોય અથવા જેને ગળામાં સોજો આવ્યો હોય, એ પ્રમાણેના આ ત્રણ પ્રકારના પ્લેગમાં ફાયદો થતો નથી. બાકીના લોહતાવાળા પ્લેગ-ના કેસમાં પણ આ દવા મારા અનુભવમાં સારી નીવડેલી છે. માણેકરસ તથા નાઈથી ઝાડા થવા સંભવ છે, માટે કોઈને વધુ ઝાડા થાય તો માણેકરસનું વજન કમી કરી નાઈને બદલે જરા સેરાકૂરો મેળવી આપવો. પણ જ્યાં સુધી એકથી વધુ ઝાડા થાય નહિ ત્યાં સુધી તાંગો સમય આ દવા ચાલુ રાખવાથી ઘણા દરદી સારા થયા છે. દરદીને અનાજ આપવું નહિ. પ્લેગમાં ગાંઠ શરીરની અંદર ન રહેતાં આ દવાથી જલદી બહાર નીકળે છે. આ દવાથી જો સન્નિપાત નહિ મટે તો કતરીનું પાનડું આખું તથા લીલા ટુકડા કરી આ શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી અવશેષ રાખી ગાળી પાઈ દેવું, જેથી બે કલાકના અંતર સુધીમાં પેશાબ થઈ તાવ ઓછો થાય છે. પ્લેગમાં તુલસી એ જંતુનાશક છે. તુલસી માટે [illegible] માં કહેલ છે. [illegible]

૨. ઉપદંશ પ્રમેહ-ઝાડો [illegible]
[illegible]

સાફ કરી કાપી નાખવું અનેતેની નીચે માટીનું વાસણ મૂકી (વાસણમાં મૂળ રાખવું) વાસણનું મોં બરાબર બંધ કરી ખાડાને પણ સાધારણ પૂરી દેવો. આ પ્રમાણે આઠ દિવસ રહેશે એટલે વાસણ પાણીથી ભરાઇ જશે. આ પાણી ૦ાા થી ૧ તોલા સુધી પાવું. ગરમીનાં દરદો, ટાંકી, પ્રમેહ વગેરેને કોઈ પણ દવા અસર નહિ કરતી હોય, ત્યાં આ દવા આપવાથી તમામ વ્યાધિને મટાડે છે. ગરમી પછીના કોઈ પણ દરદને આ દવા મટાડે છે અને શરીરને નિરોગી બનાવે છે. સૂચનાઃ–માટલું મૂકી મોઢું બરોબર બંધ કરવામાં નહિ આવે તો અંદર આવેલું પાણી સાપ પી જાય છે, માટે ખાડો બરોબર બંધ કરવો. આ પાણી ગમે તેટલો વખત રાખવાથી પણ બગડતું નથી.

૩. હિક્કાઃ–ગાંજાને ગરમ પાણીથી ખૂબ ધોવો. જ્યાં સુધી લીલું પાણી માલૂમ પડે ત્યાં સુધી ધોઈ ખરલમાં .બારીક વાટી ગોળમાં વટાણા જેવડી ગોળી વાળી એક અથવા બે ગોળી બરાબર જોઇ આપવાથી હેડકી તુરત બેસી જાય છે. આ ગોળી ખાધા પછી દરદીના મગજમાં સહેજ ખુમારી રહેશે, પરંતુ હેડકી બેસી જશે. હેડકી બેઠા પછી ગોળી આપવી નહિ.

૪. કાંટાંસરિયાનું મૂળઃ–કાંટાસરિયાનું મૂળ લઈ તેલનો ધૂપ દઈ બાંધવાથી ઢોરને કોઇ પણ ભાગમાં જંતુ પડ્યાં હોય તે ખરી જાય છે, પણ તે દિવસે એક જુવારનો રોટલો તેલ ચોપડી કૂતરાને નાખવો. દાંતમાં જંતુ કરડતાં હોય તો કાંટાસરિયાનાં પાતરાં ઘૂંટી દાંતમાં દાબવાથી જંતુ નીકળી જઇ કરડ મટે છે.

૫. એકાંતરિયા તાવવાળાનેઃ–કાંટાસરિયાનું મૂળ બાંધવાથી તાવ અટકે છે. ચોમાસામાં જેનાં આંગળાં કોહી જતાં હોય, તેણે કાંટાસરિયાનાં પાનનો રસ કાઢી, ચોપડવાથી તે મટે છે.

૬. ભગંદરઃ-ભગંદરવાળાંને બાવચી, કાળા તલ અને હિં
લાનાં પાન એ ત્રણેને ઝીણાં વાટવાં અને બકરીનું દૂધ નાખ
ઘૂંટવું. બારીક મલમ જેવું થાય એટલે ભગંદર ઉપર મૂકવું. અ
દરરોજ કૈસરાદિ ગુટિકા લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાથ સાથે દિવસમાં બે
વખત ખાવાથી સારું થાય છે.

૭. ઉમરડોઃ-ઉમરડાનું દૂધ બોરનીએ તગાવી ઉપર રૂનુ
પોલ મૂકવું. જેથી લવારો બંધ થાય છે અને સન્નિપાતમાં ફાયદો
થાય છે. ઉમરડાનું દૂધ તોલો ૦॥ તથા મધ તોલો ૦॥ ભેગાં
સવારે ચાટવાથી શક્તિ વધે છે અને ખાંસીને બેસાડે છે.

—[illegible]

ગરમી કાટવાનો નુસખોઃ-મજીઠ, ઉનાબ, ગુલેમાલજ-
બાન, સાથરા, કાળી દ્રાક્ષ, સોનામુખી, ચીમજ અને ગુલાબનાં
ફૂલ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી રાત્રે તોલો ૦॥ ફાકવાથી
જમે તેવી ગરમીનો નાશ થાય છે.

—[illegible]

બેશુદ્ધિ માટેઃ-જો કોઈ માણસ ધૂમ મારી ગયો હોય અને
બેશુદ્ધ થઈ ગયો હોય તો અરીઠાનું પાણી કરી તે પાણીનાં
નાકમાં ટીપાં મૂકવાથી શુદ્ધિ આવે છે.

—[illegible]

સરેજ નુસખોઃ-[illegible]

[illegible]

૧. [illegible]

પહેલાં વાંચનારને હું ખાસ ભલામણ કરું છું કે, તેમણે આ વિષયને નજીવો ગણવો નહિ. બીજા કોઈ પણ ઉપાય જ્યાં કામ કરી શકે એવું ન હોય, ત્યાં આ સાદા પ્રયોગથી માણસનો જીવ બચાવી શકાય છે. બીજા સેંકડો ઉપાયોથી નહિ મટેલાં દરદો આ પ્રયોગથી મટાડી શકાય છે. અને બીજા કોઈ પણ ઔષધથી નહિ મટતી પીડા આ પ્રયોગ વડે તત્કાળ મટાડી શકાય છે. માટે આ પ્રયોગને નજીવો ગણીને તેના તરફ દુર્લક્ષ કરવું નહિ.

૨. ઝેરઃ-ધંતૂરો, ઝેર કોચલું અને બીજાં જે જે વિષ જ્ઞાનતંતુઓને ઉશ્કેરીને ખેંચતાણ અને મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે છે, તેવાં ઝેર માથે ઘી ઘસવાથી તત્કાળ શમી જાય છે. તાળવે, કપાળે અને લમણે ભાર દઈને ઘી ઘસવાની સાથે તરતજ જ્ઞાનતંતુઓ શાંત થાય છે અને ઝેર ઉતારતાં દવા લોહીમાં મળે અને જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર અસર કરે એને માટે ઘણો વખત જોઈએ. ઝેરની અસર તીવ્ર હોય તો એવી રીતે લીધેલો વખત દર્દીને પ્રાણઘાતક થાય. પરંતુ ઘી ઘસવાથી તરતજ અસર થાય છે. ધંતૂરાના ઝેર ઉપર અને ઝેરકોચલાના ઝેર ઉપર મેં પોતે આ પ્રયોગ અજમાવેલો છે.

૩. માથાનો દુખાવોઃ-માથું દુખવાનું કારણ ગમે તે હોય, પણ એવાં સર્વ કારણોનું કાર્ય મગજની નસોની નબળાઈ એ કારણ જરૂર હોવું જોઈએ. ઘી ઘસવાથી આ કારણ તરત દૂર થાય છે. બદામ વગેરે મગજને પુષ્ટિ આપનાર પદાર્થો ગમે તેટલા ખાઓ પણ તે ખાવાથી કાંઈ તરત મગજને પુષ્ટિ મળતી નથી; લાંબો વખત સેવન કરવામાં આવે તોજ તેની પૌષ્ટિક અસરો થાય. ઘી ઘસવાથી અસર થવાને એક પળનો પણ વિલંબ લાગશે નહિ. જરા ભાર દઈને લમણે, તાળવે, કપાળે ઘસ્યું કે તરત માથાની પીડા નરમ પડશે. ચાર આનીભાર ઘી ઘસવાથી જે અસર થશે તે કદાચ ચાર શેર ઘી ખાવાથી પણ થશે કે કેમ તે કહી શકાતું

૬. ભગંદરઃ-ભગંદરવાળાને બાવચી, કાળા તલ અને દિવેલાનાં પાન એ ત્રણેને ઝીણાં વાટવાં અને બકરીનું દૂધ નાખી ઘૂંટવું. બારીક મલમ જેવું થાય એટલે ભગંદર ઉપર મૂકવું. અને દરરોજ કેસરાદિ ગુટિકા લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાથ સાથે દિવસમાં બે વખત ખાવાથી સારું થાય છે.

૭. ઉમરડોઃ-ઉમરડાનું દૂધ બોચીએ લગાવી ઉપર રૂનું પોલ મૂકવું. જેથી લવારો બંધ થાય છે અને સન્નિપાતમાં ફાયદો થાય છે. ઉમરડાનું દૂધ તોલો ૦ાા તથા ગાય તોલો ૦ાા મેળવી સવારે ચાટવાથી શક્તિ વધે છે અને ખાંસીને બેસાડે છે.

—વૈદ્ય નારણશંકર [illegible]

ગરમી કાઢવાનો જુલાબઃ-મજીઠ, ઉનાબ, ગુલેમાજબાન, ચાયરા, કાળી દ્રાક્ષ, સોનામુખી, સીમજ અને ગુલાબનાં ફૂલ, એ સર્વ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી રાત્રે તોલો ૦ાા ફાકવાથી ક્રમે તેની ગરમીનો નાશ થાય છે.

—માસ્તર [illegible]

બેશુદ્ધિ માટેઃ-જો કોઈ માણસ ધૂમ મારી ગયો હોય વા બેશુદ્ધ થઈ ગયો હોય તો અરીઠાનું પાણી કરી તે પાણીના નાકમાં ટીપાં મૂકવાથી શુદ્ધિ આવે છે.

—[illegible]

મરણ જુલાબઃ-[illegible] ૧ થી ૭ સુધી [illegible] આવે છે. [illegible]

—વૈદ્ય [illegible]

૧. [illegible]

પહેલાં વાંચનારને હું ખાસ ભલામણ કરું છું કે, તેમણે આ વિષયને નજીવો ગણવો નહિ. બીજા કોઇ પણ ઉપાય જ્યાં કામ કરી શકે એવું ન હોય, ત્યાં આ સાદા પ્રયોગથી માણસનો જીવ બચાવી શકાય છે. બીજા સેંકડો ઉપાયોથી નહિ મટેલાં દરદો આ પ્રયોગથી મટાડી શકાય છે. અને બીજા કોઇ પણ ઔષધથી નહિ મટતી પીડા આ પ્રયોગ વડે તત્કાળ મટાડી શકાય છે. માટે આ પ્રયોગને નજીવો ગણીને તેના તરફ દુર્લક્ષ કરવું નહિ.

૨.ઝેરઃ-ધંતૂરો, ઝેર કોચલું અને બીજાં જે જે વિષ જ્ઞાનતંતુઓને ઉશ્કેરીને ખેંચતાણ અને મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે છે, તેવાં ઝેર માથે ઘી ઘસવાથી તત્કાળ શમી જાય છે. તાળવે, કપાળે અને લમણે ભાર દઇને ઘી ઘસવાની સાથે તરતજ જ્ઞાનતંતુઓ શાંત થાય છે અને ઝેર ઉતારતાં દવા લોહીમાં મળે અને જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર અસર કરે એને માટે ઘણો વખત જોઇએ. ઝેરની અસર તીવ્ર હોય તો એવી રીતે લીધેલો વખત દર્દીને પ્રાણઘાતક થાય. પરંતુ ઘી ઘસવાથી તરતજ અસર થાય છે. ધંતૂરાના ઝેર ઉપર અને ઝેરકોચલાના ઝેર ઉપર મેં પોતે આ પ્રયોગ અજમાવેલો છે.

૩. માથાનો દુખાવોઃ-માથું દુખવાનું કારણ ગમે તે હોય, પણ એવાં સર્વ કારણોનું કાર્ય મગજની નસોની નબળાઈ એ કારણ જરૂર હોવું જોઇએ. ઘી ઘસવાથી આ કારણ તરત દૂર થાય છે. બદામ વગેરે મગજને પુષ્ટિ આપનાર પદાર્થો ગમે તેટલા ખાઓ પણ તે ખાવાથી કાંઈ તરત મગજને પુષ્ટિ મળતી નથી; લાંબો વખત સેવન કરવામાં આવે તોજ તેની પૌષ્ટિક અસરો થાય. ઘી ઘસવાથી અસર થવાને એક પળનો પણ વિલંબ લાગશે નહિ. જરા ભાર દઇને લમણે, તાળવે, કપાળે ઘસ્યું કે તરત માથાની પીડા નરમ પડશે. ચાર આનીભાર ઘી ઘસવાથી જે અસર થશે તે કદાચ ચાર શેર ઘી ખાવાથી પણ થશે કે કેમ તે કહી શકાતું

નથી. ઘી ઘસતાંની સાથે તરતજ નશો બળવાન થાય છે ને દુખાવો નરમ પડે છે. જેને માથાનો વ્યાધિ હોય અથવા જેનું મગજ ખાલી પડી ગયું હોય, જે જાગતાં, ઊંઘતાં વારંવાર વિચારો પર ચડી જતા હોય અને શાંત નિદ્રા આવતી ન હોય, જેને આધાશીશી, તમ્મર, આંખનું બળવું, આંખની લાલાશ, ઝાંખ અને ભમર વગેરે વ્યાધિ દુઃખ દેતા હોય તેઓ જો સવારસાંજ માથે ઘી ઘસવાનો મહાવરો રાખે તો તેમની પીડા અવશ્ય દૂર થશે. મેં મારી જાત ઉપર અને અનેક દર્દી ઉપર આ પ્રયોગ અનુભવ્યો છે. આ પ્રયોગથી રતાંધળાપણું દૂર થાય અને આંખનું તેજ વધે છે.

૪. બળતરાઃ-થોરિયા, ખરસાણીનું દૂધ કે મરચાં વગેરે દાહક પદાર્થો આંખમાં પડવાથી જે બળતરા થાય છે તે તેમજ નાક તથા ગુહ્ય અવયવો પર કૌવચ કે બીજો કોઈ પણ દાહક પદાર્થ અડવાથી જે વેદના થાય છે તે ઘી ઘસવાથી તરત શાંત થાય છે. આંખની બળતરામાં આંખમાં ઘીનાં ટીપાં મૂકવાં અને નાક કે મગજની બળતરામાં ઘીનાં ટીપાં મૂકવાથી તત્કાળ વેદના શાંત થાય છે. કેટલાક અવયવો પર ઘીને બદલે તેલ ઘસવું વધારે ફાયદાકારક થાય છે. કેમકે ગ્રંથકારોએ ઘૃતાદષ્ટગુણં તૈલં મર્દને ન તુ ભોજને। તેલ ચોળવાના ઘણા ફાયદા વર્ણવ્યા છે જેથી વિષથી જ્ઞાનતંતુ મૂર્છિત થઈ જાય અને મગજના [illegible] [illegible] [illegible] માટે ઘી પણ [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જ્ઞાનતંતુ [illegible] [illegible] છે. વારંવાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

-[illegible]

સમાપ્ત

મુરદાર શિંગ તોલો ૧, મોરથુથુ તોલો ૦ll, મીણ તોલો ૦ll અને તલનું તેલ તોલા ૬ લઈ પ્રથમ તેલમાં મીણ નાખી થોડા અગ્નિ ઉપર ગરમ કરી મીણ ઓગળી જાય ત્યારે તેમાં સિંદૂર નાખવું અને ઘૂંટવું. બહુ ચીકણું થાય ત્યારે તેમાં બીજી વસ્તુઓ બારીક વાટી મેળવવી. આ મલમની પટ્ટી મારવાથી સર્વ પ્રકારના વ્રણ, ઘારાં વગેરે રુઝાઈ જાય છે. એક છોકરાને માથામાં લગભગ ઘણા ભાગમાં દુર્ગંધવાળાં ઘારાં પડ્યાં હતાં અને તેમાંથી પરુ નીકળતું હતું. આ મલમની પટ્ટી એક અઠવાડિયું મારવાથી તેને મટી ગયું હતું. આ મલમ ઘણું સારું કામ આપે છે.

૩–વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડયા–વાગડ

૧. નાસૂર માટેઃ–ગધેડાનાં લીંડાં અર્ધાં તાજાં તથા અર્ધાં વાસી એક હાંડલામાં ભરી બાળવાં. તે હાંડલા ઉપર એક થાળી પાણી ભરીને મૂકવી. એ થાળીને જે મેશ લાગે તે લઇ તેમાં સમભાગે ગાયનું દૂધ મેળવી મર્દન કરી એકરસ થાય ત્યારે નાસૂર ઉપર ચોપડવું જેથી નાસૂર મટે છે.

૨. બકરાના ડાબા પગની નળીને બાળી ભસ્મ કરી, તે ભસ્મ, ખડાયાંની ભસ્મ, કળીચૂનો તથા કાથો એ સર્વનું ઘીમાં મિશ્રણ કરી નાસૂર ઉપર ચોપડવાથી મટી જાય છે.

૩. રાયણનાં બીનો તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી પણ નાસૂર મટે છે.

૪. સાજીખાર તથા સિંદૂર જળમાં મેળવી ચોપડવાથી નાસૂર મટે છે.

૪–વૈદ્ય દેવજી આશુ

સડેલાં ચાંદાં ઉપર ત્રણ વરસનું જૂનું કળીચૂનાના પાણીનું પોતું રાખવાથી મટે છે.

૫-ડૉક્ટર મગનલાલ મજભૂખણદાસ-સુરત

નાસુર તથા હાડ ગંભીરનો મલમઃ-ચપટી મોરી લઈ તેમાં જરા ઘી મૂકી મોથીને બાળી નાખવી. પછી તેને ઘૂંટીને મલમ બનાવવો. એ મલમ લગાડી ઉપર કાળા મલમની અથવા ગમના મલમની પટી મારવાથી નાસુર પુરાઈ જશે અને રૂઝ આવશે. તેમજ વારેવારે ઉભરાતું હશે તે પણ ફરી ઉભરાશે નહિ અને જનમારાનું દુઃખ જશે.

૬-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

સર્વજાતિ મલમઃ-ચિતામાં ૧ શેર તલ લઈ તેને નવટાંક તલના તેલમાં તળવાં. જ્યારે ચિતામાં ફૂટી જાય અને તેલ કાચું પડી જાય એટલે નીચે ઉતારી તેલ ગાળી લઈ લેવું. એ તેલ નવટાંક, મીણ ચાર પૈસાભાર અને રાળ ચાર પૈસાભાર વાટી વસ્ત્રગાળ કરી દેવતા ઉપર મૂકી, એકરસ કરી ઉતારી ઠંડું થયે પછી લગાડ [illegible] ભગંદર, વ્રણ વગેરેને મટાડે છે.

૭-વૈદ્ય [illegible] ઉદાણી-બાલંભા

[illegible]

૮-વૈદ્ય [illegible]

[illegible]

૯–વૈદ્ય પુરુષોત્તમદાસ બહેચરદાસ યાજ્ઞિક–કાલોલ

અનુભવી મલમઃ–પારો, ગંધક, બોદાર શિંગ, સિંદૂર કંપીલો, ફુલાવેલું મોરથુથુ, સફેદ કાથો, પાષાણભેદ, હિંગળોક ને રસકપૂર એ સર્વ સમભાગે લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી, તેમાં એક પછી એક ચીજ નાખતાં જવું અને ઘૂંટતા જવું. બરાબર વટાઈ રહે ત્યારે તે સર્વને વજનથી ચારગણું જૂનું ઘી અને અર્ધે ભાગે મીણ લઈ, એક લોઢાની કઢાઈ અંગારા પર મૂકી, તેમાં ઘી તથા મીણ નાખી પીગળાવી એકત્ર કરી, તૈયાર કરેલો ભૂકો થોડો થોડો નાખતા જવું અને હલાવતા જવું. બધો ભૂકો મેળવાઈ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડો પડવા દઈ પટી બનાવી મારવાથી નાસૂર, સર્વ પ્રકારના ત્રણ, નાડીવ્રણ, ભરનીંગળ, ગૂમડાં, ચાંદી, ખીલ વગેરેને તુરતજ રૂઝવે છે. અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૦–વૈદ્ય મણિશંકર નરભેરામ–વળાં

પેટાંપાઠાંનો ઉપાયઃ–નાઇકંદ (જેને મરચી વેલો પણ કહે છે) જંગલમાં થાય છે. તેનો વેલો ઘિલોડીના જેવડો તથા પાતરાં પણ તેના જેવાંજ થાય છે. પરંતુ ઘિલોડીનાં પાતરાં કરતાં સહેજ કરકરાં અને ફૂલ ઘિલોડીનાં જેવાં તથા ફળ મરચાં જેવાં થાય છે. એનાં પાન ચોળી શરીરના કોઈ પણ ભાગ પર લગાડવામાં આવે તો ફોલ્લા થાય છે. એના કંદને પાણીમાં ઘસી ત્રણ પૈસાભાર પાણી કરી તેમાં જરા ગોળ નાખી પીવાથી સખતમાં સખત પાઠું મટી જાય છે. એક દિવસમાં ત્રણ વખત પાવું. ગુણઃ–ઉષ્ણ, વાતહર, વમન કરાવનાર, દસ્ત સાફ લાવનાર અને શોધક છે. એ કંદનો ઘસારો કરી મીઠું નાખી ગરમ કરી પાઠા ઉપર ચોપડવું. પરેજીઃ–તેલ, દૂધ તથા ઘી ત્રણ દિવસ સુધી આપવાં નહિ. ખોરાકમાં ઘઉંની ચૂલી ગોળ નાખી બાફી દાળના ઓસામણ સાથે દહીંએ

ખાવું. આથી ગમે તેવું ભયંકર પાડું હશે તો પણ મટી જશે. એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૨૧–વૈદ્ય કેશવરામ હરિશંકર ભટ્ટ–કાપોદ્રા

ઘાનો મલમઃ-ચંબેલીનાં પાન શેર ૦ાા, લીમડાનાં પાન શેર ૦ાા, કાચકીનાં પાન શેર ૦ાા અને કોઠીનાં પાન શેર ૦ાા લઈ, આ ચાર જાતનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તૈયાર કરવો. પછી પરોજ, ગરમાળો, દારૂહળદર, હળદર, કડુ, કગળકાકડી, હરડેદાળ, ટોપર, લજ, મોરથુથુ અને જેઠીમધ એ દરેક બોકે તોલો તથા મીણ શેર ૦) મહુડાં શેર ૦) તથા મજીઠ શેર ૦) લઈ મીણ સિવાયની બધી વસ્તુઓ છુંદી નાખી દશ શેર પાણીમાં ઉકાળી પાણી ૧ શેર અવશેષ રાખી ગાળી, પેલા ચાર જાતના [illegible] કાઢેલા રસ તેમાં નાખી, તલનું તેલ શેર ૧ નાખી ધીમે તાપે [illegible]. જ્યારે ફક્ત તેલ બાકી રહે અને પાણી બળી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેલ ગાળી લઈ તે તેલમાં મીણ નાખવું. તે ઓગળી જાય [illegible] શીશીમાં ભરી રાખવું. આ મલમ કપડા ઉપર ચોપડી [illegible] ગમે તેવો ઘા [illegible] જાય છે.

૨૨–[illegible]

[illegible]

૨૩–[illegible]

[illegible]

૨૨—भगंदर, शुक्रदोष, शीतपित्त, विसर्प तथा विस्फोटक

૧. ભગંદરઃ—મળદ્વારની ઉપર અને અંડકોષની નીચે જે જાડી નસ છે, તે નસના મધ્યભાગમાં એક ફોલ્લી મગના દાણા જેવડી થાય છે અને તેની નીચે સોપારી જેવડી ગાંઠ અત્યંત વેદનાવાળી હોય છે. ગાંઠ પાકીને ફૂટે છે છતાં રુઝાતી નથી, બલ્કે તેનું નાસૂર બની જાય છે. તેને ભગંદર રોગ કહે છે. એ ભગંદર જુદી જુદી રીતે પાકવાથી પાંચ પ્રકારના થાય છે. ભગંદર રોગ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ માધવનિદાને લખ્યું નથી; પરંતુ અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે કે, જે રોગીને પ્રમેહનો રોગ થયો હોય તે પ્રમેહને પિચકારીની દવાથી સારો કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તે પ્રમેહની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી હોય અથવા કેટલાક લોકોના વિચાર પ્રમાણે પ્રમેહ થયા પછી ભાંગનું પાણી અથવા ઇન્દ્રિય–જુલાબનાં ઓસડો પેટપૂરતાં પીધા પછી પેશાબની હાજતને રોકી રાખી જોરથી પેશાબ કરવાથી પરમિયો એકદમ મટી જાય છે. વળી બીજા કેટલાકના વિચાર એવા છે કે, પ્રમેહ થયા પછી પુષ્કળ સ્ત્રીસમાગમ કરવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે; અને વળી એવું પણ જોવામાં આવે છે કે, પ્રમેહના રોગીને મૈથુનની ઇચ્છા પ્રબળ હોય છે તેથી એવાં કારણોને લઇને પરુની ગતિને અપાનવાયુ ઉલટાવીને અંડકોષની નીચેની નસમાં રોકે છે. તે નસમાં વહેતા રક્ત સાથે મળીને તેની ગાંઠ બંધાય છે અને તે પાકીને ભગંદરનું રૂપ પકડે છે. પ્રમેહ થયા પછી જે રોગી કુપથ્યનું સેવન કરે છે તેથી જે ગાંઠવાળી ફોલ્લી થાય છે, તેમાંથી લાલ રંગનું ફીણવાળું પરુ તનખા મારતું વહે છે અને ત્યાં આગળ ઘણાં છિદ્રો પડે છે તથા આ

છિદ્રમાંથી મૂત્ર, મળ અને વીર્ય પણ વહે છે. આ ભગંદરમાં ઘણાં છિદ્ર પડે છે તેથી એનું નામ શતપોનક ભગંદર કહે છે. પ્રમેહ થયા પછી વિરુદ્ધ ખોરાકમાં પિત્તકારક પદાર્થો ભક્ષણ કરે છે અને થયેલો પ્રમેહ પણ પિત્તપ્રધાન હોય છે. તે પિત્તવાયુ પણ ઊલટે માર્ગે જઈ જે ભગંદર ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાંથી અત્યંત ઊનું પરુ વહે છે અને તે ભગંદરનો આકાર ઊંટની ડોકના જેવો ઊંચો હોય છે તેથી તેને ઉષ્ટ્રશિરોધર કહે છે. જે ભગંદરમાં ચળ ઘણી આવે છે અને તેમાંથી જાડું પરુ આવે છે તથા ભગંદરની આડ કઠણ હોય છે અને તનખા મારે છે, તેને પરિસ્રાવી ભગંદર કહે છે. જે ભગંદરની આંક ગાયના સ્તન જેવી તથા ઘણી હોય છે અને આ દોષોનો રંગ, તેમાંથી ઝરતું પરુ અને તેમાં થતી વેદના વિવિધ પ્રકારના હોય છે તથા તેનો ઝખમ શંખની આકૃતિ પ્રમાણે અંદરથી ભમરીની પેઠે ગોળ ફરતો અને ઊંડો હોય છે, તેવા ભગંદરને શંબુકાવર્ત કહે છે. જે રોગીને પ્રમેહના રોગમાં [illegible] નીચેની નાડીમાં વિકાર ઉત્પન્ન [illegible] અને [illegible] [illegible]

[illegible]

ખવડાવવાથી પ્રમેહની અસર અને ભગંદર એ બેઉ સારાં થાય છે. કાંસકીની જાતનું એક ઝાડ છોડના રૂપમાં થાય છે અને તેને અમારા વિચાર પ્રમાણે "અતિબલા" કહે છે. તેના ઉપર કાંસકી જેવાં મોટાં પીળાં ફૂલ થાય છે, પણ કાંસકી જેવાં ફળ થતાં નથી. પરંતુ બંધ મોઢાનાં રુવાંટીવાળાં ગોળ ફળ થાય છે; છતાં તેમાંથી બીજ તો કાંસકી જેવાંજ નીકળે છે. તેનો પાલો લાવી છુંદી તેમાં થોડો ગોળ ભેળવી તેની લેપડી મૂકી પાટો બાંધવાથી થોડા દિવસમાં ભગંદર મટી જાય છે. એ પાલો લીલો ન હોય અને સૂકો હોય તો પણ ચાલી શકે છે. એ પાલાથી તમામ જાતનાં ગંભીર ગૂમડાં રુઝાઇ જાય છે. ભાંગરાનો પાલો વાટીને તેની લુગદી બાંધવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અગર ઊંટનું હાડકું ઘસીને ચોપડવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અથવા મરીકંથારનું મૂળ ચોપડવાથી ભગંદરની ગાંઠ પાકીને નીકળી જાય છે. તે પછી મરીકંથારનો પાલો વાટી તે ખાડામાં ભરી પાટો બાંધવાથી ભગંદર મટી જાય છે. અથવા લીમડાના તેલની પિચકારી મારી સાદા મલમની પટ્ટી મારવાથી પણ ભગંદર મટે છે. પરંતુ ભગંદરના ગમે તે જાતના ઉપાય ચાલતા હોય પણ જે ઉપાય હાથ ધર્યો હોય તેને ભગંદર રુઝાતાં સુધી બદલવો નહિ અને તેની સાથે ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા ખાવી જોઇએ. જો તેમ કરવામાં નથી આવતું તો ભગંદર એક વાર રુઝાઇને પાછું ફરીથી થાય છે, તે ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા ખાવાથી ફરીથી થતું નથી. ભગંદરના રોગીએ હિંગવાળા પદાર્થો, ચણાના પદાર્થો આદુ અને ગળપણ બિલકુલ ખાવાં નહિ.

શુકદોષઃ–શુકદોષ નામ આપવાનું એવું કારણ છે કે, શુક એટલે પોપટ. પોપટની ગરદનમાં જેમ કાંઠલો છે, તેમ પુરુષલિંગના મણિબંધની નીચે જે કાંઠલા જેવો કાપો છે, તેમાં જે ફોલ્લીઓ થાય છે; તેને શુકદોષ કહે છે. તે ફોલ્લીઓ જે અલ્પમતિ પુરુષ પોતાની

ઇન્દ્રિયને મોટી કરવાની તથા કઠણ કરવાની અથવા ઢીલી કર-
વાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર કેટલીક જાતનાં ઝેરાં અને ઓસડપાલાનો
લેપ કરે છે તેથી તેને કાંઇ પણ જાતનો ગુણ નહિ થતાં અપકાર [illegible]
નો શુકદોષ નામનો વ્યાધિ થાય છે. જો કે આયુર્વેદમાં પ્રમેહ અને
તેની ચિકિત્સા સુધીનું વર્ણન કરવામાં આવેલું જણાય છે અને તે
ચિકિત્સાના નામને મદનઃ નામરાજાનાં ઘણાંખરાં ગુહ્યરોગનાં
નામો છે. આયુર્વેદનું ચિકિત્સાશાસ્ત્ર જોતાં પુરુષને બળવાન થવા
માટે વાજીકરણનાં ઔષધો કહેલાં છે. આયુર્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે
મદન ઇન્દ્રિયની મૈથુન કરવાની શક્તિનો ઉપયોગ માત્ર સંતતિ [illegible]

[illegible]

ઋષિએ રચેલા કામસૂત્રની રીતિ પ્રમાણેની મૈથુનક્રિયાને ભૂલી જવાથી શુકદોષ નામના રોગની ઉત્પત્તિ થઈ.

જે માણસ ખરાબ જળજંતુઓનો ઇન્દ્રિય ઉપર લેપ કરે છે એટલે કફ અને વાયુ કુપિત થઈ ત્યાં સરસવના દાણા જેવડી પીળી ફોલ્લી ઉત્પન્ન કરે છે, તેને સર્ષપિકા કહે છે. અપ્રસસ્થ શુકનાં ઝેરી જીવડાં ચોપડવાથી વાયુ કુપિત થઇ લોખંડના રંગ જેવી કઠણ ફોલ્લી ઉત્પન્ન કરે છે તેને અષ્ઠીલિકા કહે છે. જે માણસને હંમેશાં શુકનો એક સરખો ઇન્દ્રિય ઉપર લેપ કરવાથી કફમાંથી એક મોટી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ગ્રંથિત કહે છે. જે માણસને રક્તપિત્તમાંથી જાંબુના ઠળિયા જેવડી ફોલ્લી થાય છે તેને કુંભિકા કહે છે. જે માણસને પ્રમેહપિટિકામાં વર્ણન કરેલી અલજી નામની ફોલ્લી જેવી રાતી અને કાળી ફોલ્લીઓ થાય છે તેને અલજી કહે છે. જે માણસને શુક ચોપડ્યા પછી ઇન્દ્રિયને દાબતાં અથવા ચોળતાં વાયુના કોપથી ઇન્દ્રિય સુજી જાય છે તેને મૃદિત કહે છે. જે માણસને લેપ કરી રહ્યા પછી ઇન્દ્રિયને બંને હથેલીમાં રાખી પુષ્કળ ચોળવાથી વગર મુખની એક પિટિકા ઊપડે છે તેને સંમૂઢ કહે છે. જે માણસને કફ રક્તમાંથી અંદર અંદરથી કેટલીક ફૂટેલી અને લાંબી ઘણી પિટિકાઓ ઇન્દ્રિય ઉપર થાય છે, જેમાં અતિ વેદના થાય છે, તેને અવમંથ કહે છે. જે માણસને પિત્તરક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પિટિકા વચમાં હોય છે અને તેની આસપાસ નાની ફોલ્લીઓ થાય છે, જેનો દેખાવ કમળના ફૂલની વાટકી જેવો લાગે છે, તેને પુષ્કરિકા કહે છે. જે માણસને શુકના લેપથી રક્ત દુષ્ટ થઇ તે દુષ્ટ રક્ત ચામડીમાં રહેલા સ્પર્શેન્દ્રિયના ગુણનો નાશ કરે છે, એટલે ચામડી બહેરી થઇ જાય છે, તેને સ્પર્શહાનિ કહે છે. જે માણસને વારંવાર શુકનો લેપ કરવાથી રક્તપિત્ત કુપિત થઇ અડદના દાણા જેવડી રાતી ફોલ્લીઓ ઇન્દ્રિય

ઉપર ઉત્પન્ન કરે છે, તેને ઉત્તમા કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિય ઉપર ઘણાં ઝીણાં છિદ્રો પડે છે અને તેમાંથી મૂત્ર કે વીર્ય નીકળે છે તેને શતપોનક કહે છે. શુક્રદોષની અંદર પુરુષને ખાવાપીવાના [illegible] ઉપાયોથી ઇન્દ્રિયની ચામડી વાતપિત્તના કોપને લીધે પાકી જાય છે અને તેથી તાવ આવે છે તેને ત્વક્પાક કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિય ઉપર કાળી તથા રાતા રંગની ફોલ્લીઓ ઊઠી આવે છે અને તે પાક્યા પછી તેમાં ઘણા સણકા મારે છે, તેને શોણિતાર્બુદ કહે છે. જે ઇન્દ્રિયનું માંસ દુષ્ટ થવાથી ઇન્દ્રિય ગાંઠ ગાંઠવાળી થઈ જાય છે, તેને માંસાર્બુદ કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિયનું માંસ સડીને ખરી પડે છે અને ઘણી જાતની વેદના થાય છે, તેને માંસપાક કહે છે. જે પુરુષની ઇન્દ્રિયના [illegible] બાજુમાં વેદનાયુક્ત ગાંઠ બહાર આવે છે, તેને વિદ્રધિ કહે છે. જે પુરુષને જુદા જુદા રંગની ઝેરી ફોલ્લીઓનો લેપ કરતાં તેને લીધે તાત્કાલિક ઇન્દ્રિય પાકી જાય છે અને ઇન્દ્રિયનું બધું માંસ કાળા રંગનું થઈ, તે માંસ તૂટીને ખરી પડતું જાય છે, તેને તિલકાલક કહે છે. ઉપર જણાવેલા શુક્રદોષમાં માંસાર્બુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ ચાર અસાધ્ય છે ને બાકીના [illegible] છે.

[illegible]

[illegible]

માણી અજમો તોલા ૩ અને ચીકણી સોપારી તોલા ૪ લઈ સર્વેને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસના સાત પટ આપી વટાણા જેવડી ગોળી વાળી, સવારસાંજ દિવસમાં બે વાર પાણી સાથે બબ્બે ગોળી ગળાવી, ઉપરથી તેલવાળા પદાર્થો જેમાં પુષ્કળ તેલ આવતું હોય તે ખવડાવવાથી થોડા દિવસમાં ઉપદંશની, ફિરંગરોગની તથા શુક્રદોષની ચાંદીઓ અને આખે શરીરે નીકળેલો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. નીલકંઠ રસની ગોળી ખાવાવાળાએ દૂધ, ઘી અને ગળપણ બિલકુલ ખાવાં નહિ, પણ તેલનાં ભજિયાં, તેલની પૂરી વગેરે ખાવાં. જો ખવાય નહિ તો આખા દિવસમાં ઓછામાં ઓછું તલનું તેલ શેર ૦। જરૂર પીવું. ૦। શેરથી વધારે પિવાય તો હરકત નથી, પણ ઓછું ચાલશે નહિ. જો તેલ ઓછું પડશે તો ભૂખ ઓછી થઈ જશે, જીવ કચવાશે અને ઊલટી થશે. તે ઉપદ્રવ તેલ વધુ પીવાથી મટશે.

શીતપિત્તઃ-માણસના શરીરને ઘણો ઠંડો વાયુ લાગવાથી કફ દુષ્ટ થઈ પિત્તમાં ભળી જાય છે. તે પિત્ત શરીરની અંદરના ભાગમાં રક્ત સાથે અને બહાર ચામડી ઉપર સંચાર કરે છે, તેને **લોકભાષામાં શીળવા** કહે છે. તે શીળવાના **શીતપિત્ત**, **ઉદર્દ** અને **કોઠ** એવા ત્રણ ભેદ છે. જે શીળવામાં મચ્છર કરડે તેવાં ચામડી ઉપર ચાઠાં પડે છે અને જેમાં પુષ્કળ વલૂર છૂટે છે, તેને ઉદર્દ કહે છે. આ રોગમાં ખંજવાળ આવે છે તે કફને લીધે, સોયો ખોસ્યા જેવી પીડા થાય છે તે વાયુને લીધે થાય છે અને ઊલટી, સંતાપ અને બળતરા થાય છે, તે પિત્તને લીધે થાય છે. શીળવામાં વાયુ પ્રધાન હોય છે અને ઉદર્દમાં કફ પ્રધાન હોય છે. જે રોગીને ટાઢથી કફ કુપિત થઈ લાલ રંગના ઢીમાં થાય છે અને ચળ ઘણી આવે છે; જે ચાઠાં વચમાંથી ઊંડાં અને કોર જરા ઊંચી હોય છે તેને ઉદર્દ કહે છે. જે માણસ ઊલટીનું ઓસડ

ખાધા પછી અથવા બીજા કારણથી ઊલટી થતી હોય, તેના ઊલટીના વેગને દાબી રાખી ઊલટી કરે નહિ, તેના શરીરમાં વાયુ સાથે મળેલું પિત્ત કોપ પામી ચામડી ઉપર લાલ રંગનાં જેમાં પુષ્કળ ચળ આવે છે તેવાં ચાઠાં ઉત્પન્ન કરે છે, તેને ઉત્કોઠ કહે છે. જે ચાઠાં ઉત્પન્ન થાય છે, વળી મટી જાય છે, વળી પાછાં થાય છે અને વળી મટી જાય છે તેને કોઠ કહે છે.

આ શીળસવાળા રોગમાં રોગીને સાફ ઝાડો લાવવાને માટે સોનામકાઈ, ગુલકંદ અને હરડે જેવા પદાર્થોનો હલકો જુલાબ આપવો. અથવા લઘુનારાયણ ચૂર્ણ એટલે પીપર તોલો એક, નગોન્દર તોલા ચાર, સાકર તોલા ચાર એનું ચૂર્ણ કરીને મધમાં ચાટવાથી પેટનું ફુલવું, પેટનું શૂળ અને મળાવરોધ દૂર થાય છે. શીળસવાળા રોગમાં ઘણું કરીને કાળા મરીનું ચૂર્ણ બે આનીભાર ઘી સાથે દિવસમાં બે વાર ચાટવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. શીળસવાળા રોગીને આખે શરીરે [illegible] રાખોડી ખૂબ ચોળીને [illegible] દિવસમાં [illegible] ઘણો ફાયદો થાય છે. [illegible]

[illegible]

કરી રોકી રાખે છે અને તેની સાથે વાયુ, પિત્ત અને કફ પોતાના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી ચામડી ઉપર દોડતાં અને જલદીથી ફેલાતાં મંડળો બનાવે છે, તેને વિસર્પ રોગ કહે છે. લોકોમાં એ રોગ રતવાના નામથી ઓળખાય છે. જે વિસર્પોમાં વાતજ્વરનાં લક્ષણો હોય છે અને તેના સોજામાં સોયો ઘોંચાય એવી પીડા સાથે રોમાંચ ખડાં થાય છે તથા વિસર્પ લાંબો હોય છે, તેને વાતવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પ રંગે લાલ હોય છે અને જેમાં પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો માલૂમ પડે છે તથા વિસર્પ થતાંજ ઉતાવળે અંગ પર ફેલાય છે તેને પિત્તવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પમાં કફજ્વરનાં લક્ષણો હોય છે, દેખાવમાં ચળકતો હોય છે અને જેમાં ચળ ઘણી આવે છે, તેને કફવિસર્પ કહે છે. સન્નિપાત વિસર્પમાં ઉપર બતાવેલાં ત્રણે લક્ષણો થાય છે. વિસર્પમાં તાવ, ઊલટી, મૂર્છા, અતિસાર, તૃષા, ચકરી, હાડકામાં દુખાવો, અગ્નિમંદતા, આંખે અંધારાં આવવાં, ભ્રમણાં અને દ્વેષ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આથી કરીને આખું શરીર અગ્નિમાં બળ્યા જેવું થાય છે. શરીરના જે જે ભાગો ઉપર તે વિસર્પ ફેલાતો જાય છે, તે તે ભાગ કોયલા જેવો કાળો, આસમાની કિંવા રાતા રંગનો થઈ તરત સૂજી જાય છે. દેવતાથી દાઝયા પ્રમાણે તે ભાગ પર ફોલ્લા ઊપસી નીકળે છે અને તેમની ગતિ એટલી શીઘ્ર હોય છે કે, તેઓ હૃદય સુધી પહોંચે છે, એટલે તેઓ બળવાન થતાં શરીરને દુઃખદાયક થાય છે. આ વિસર્પથી શુદ્ધિ અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે, શ્વાસ વધે છે, હેડકી આવે છે, ભોંય પર કે પથારીમાં બેસતાં સુખ મળતું નથી, હરતાંફરતાં દુઃખ વધે છે, મનને તથા તનને સંતાપ હોવાથી રોગીને મરણરૂપ ગાઢ નિદ્રા આવે છે. આ વિસર્પને અગ્નિવિસર્પ કહે છે. જ્યારે માણસના શરીરમાં કફ કુપિત થઈ વાયુનો અટકાવ કરે છે, ત્યારે તે વાયુ કફનો ભેદ કરી

અથવા વધેલા લોહીનો ભેદ કરી, તેનો કટકો પાડે છે. પછી તે કોપેલા કફ તથા લોહીને ત્વચા, રગો, સ્નાયુ અને માંસ સુધી ખેંચી લાવી દુષ્ટ કરી, તેની લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, ખરબચડી તથા લાલરંગની ગાંઠોની હાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠોમાં ઘણા સણકા મારે છે, તતડીને તાવ ભરાય છે, શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મોઢું સુકાવું, હેડકી, ઉલટી, ચકરી, ભ્રમ, શરીરનો રંગ બદલાઈ જવો, મૂર્છા, શરીરમાં દુખાવો અને અગ્નિમંદતા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ વિસર્પ કફ અને વાયુના વિકારથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ગ્રંથિવિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પમાં વાયુની પેઠે કફ અને પિત્ત પ્રકોપ પામી વાયુને બગાડે છે, એટલે તે વાયુ કફ અને પિત્તના ભાગ પાડી શરીરમાં બારેબધું ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી રોગીનું અંગ ભરડાય છે. તાવ, નિદ્રા, અર્ધનિદ્રા, મસ્તકશૂળ, અંગગ્લાનિ, [illegible] તરસ, અરુચિ, [illegible] સાંધામાં દુખાવો, અગ્નિમંદતા અને ઇન્દ્રિય બાળે [illegible] વારે આમનું પડવું અને મૂત્રનો માર્ગ રૂકવી ખરાબો વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ વિસર્પ પહેલવહેલો આમાશય ઉપર થઈને [illegible] હોય છે. તે પછી દુખનો [illegible], તેના ઉપર પીળી, લાલ અને [illegible]

[illegible]

વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તે વિસર્પની જે ફોલ્લીઓ થાય છે તે મઠ, અડદ અથવા મસૂરના દાણા જેવડી કાળા રંગની હોય છે. આ વ્યાધિમાં સોજો આવે છે, ચણકા મારે છે, તાવ આવે છે અને બળતરા થાય છે. આ વિસર્પનું રક્ત કાળાશ પડતું હોય છે, તેને ક્ષતજવિસર્પ કહે છે.

આ વિસર્પને રતવાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે અને તેમાં જુદા જુદા દોષો પ્રમાણે લક્ષણો જોવામાં આવે છે. પરંતુ વિસર્પના નામથી ઓળખાવાની પરિપાટી બદલાઈ જવાથી તેને "રતવા થયો છે" એમ કહેવામાં આવે છે. વાયુ લોહીને બગાડે છે ત્યારે ચેપિયો રતવા થાય છે, પિત્તને બગાડે છે ત્યારે દાઝિયો રતવા થાય છે અને કફને બગાડે છે ત્યારે પહાડિયો રતવા થાય છે. કેટલાક વૈદ્યો કેટલીક વાર પ્લેગના રોગને પણ ગ્રંથિવિસર્પ કહે છે; પરંતુ ગ્રંથિવિસર્પ કે અગ્નિવિસર્પનાં લક્ષણો તેમાં જોવામાં આવતાં નથી. વિસર્પના રોગમાં એટલે રતવામાં રોગીને તેલ અથવા ઘી ખાવાને આપવું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તેનો સ્પર્શ પણ થવા દેવો નહિ. જો જરૂર જણાય તો મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ સાથે શુદ્ધ કરેલો ગંધક આપવાથી જલદી લોહી સુધરી જાય છે. ચેપિયા રતવા ઉપર પીપળાનું છોડું અને રતાંજળી ચોપડવાથી જલદી આરામ થાય છે. દાઝિયા રતવા ઉપર ગુલેઅરમાની તથા ગુલાબજળ ચોપડ્યા કરવાથી ફાયદો થાય છે. અથવા ગુલેઅરમાની અને ચોલાઈની ભાજીનો રસ ચોપડવાથી આરામ થાય છે તથા પહાડિયા રતવા ઉપર મરીકંથારનું મૂળિયું પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. પરંતુ પહાડિયો રતવા જો મર્મસ્થાન ઉપર થયો હોય તો એકદમ નીચે ઊતરી આંતરવિદ્રધિની પેઠે રોગીના પ્રાણ લે છે. એજ પ્રમાણે 'માંકડી' નામનું ઘાસના તણખલા જેવા આકારનું એક જીવડું બે થી છ આંગળ લાંબું, ઘાસ

જેવા પાતળા છ પગવાળું અને રંગે ઘાસ જેવું થાય છે. તે જીવ
શરીરના જે ભાગ ઉપર ફરે છે, તે ભાગમાં પણ દાહવાળો મોતીના
દાણા જેવા જથાબંધ ફોલ્લાવાળો રતવા ઉત્પન્ન કરે છે. તેને લોકો
'માંકડી ઊઠી છે' એમ કહે છે. તેમાં પણ ગુલેરઆરમાની અને
ગુલાબજળ ઘણું સરસ કામ કરે છે.

વિસ્ફોટકઃ-ઘણા તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, દાહકારક,
રૂક્ષ તથા ક્ષારવાળા પદાર્થોના સેવનથી, અજીર્ણથી, જમ્યા ઉપર
ફરી જમવાથી, તડકાથી અને ઋતુ બગડવાથી, વાતાદિ દોષ
કુપિત થઈ ચામડીમાં રહેલો વ્યાનવાયુ તે દોષોને પોતા તરફ
ખેંચી લાવી, ફાલ્લાપિત્તમાં મેળવી, રક્ત, માંસ અને હાડકાંને
બગાડ કરી, ભયંકર વિસ્ફોટકના ફોલ્લા ઉત્પન્ન કરે છે અને ફોલ્લા
થયા અગાઉ જોરથી તાવ આવે છે. આ વિસ્ફોટકનાં જુદાં જુદાં
લક્ષણો લખવાની જરૂર નથી. કારણ કે વિસ્તારપૂર્વક [illegible]
માં એનાં લક્ષણો તથા ઉપાયો લખવામાં આવશે. આ વિસ્ફો-
ટક જેમ એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે સાધ્ય, બે દોષથી
ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે કષ્ટસાધ્ય, જે વિસ્ફોટક ત્રણે દોષ [illegible]
[illegible]

[illegible]

જંગલી અડદ, શતાવરી, ગળોસત્ત્વ, વડની કૂંપળ, કાકડાશિંગ, ધોળી મૂસળી, કવચાં, ગોખરુ, સૂંઠ, વડવૂંદાં, બળબીજ અને એખરો એ સઘળું સરખે વજને લઇ વસ્ત્રગાળ કરી, તેની બરાબર સાકરનો ભૂકો મેળવી, આ વાજીકર ચૂર્ણ દરરોજ સવારે ૦ાા તોલો લઇ મધમાં ચાટી ઉપર એલચી તથા સાકર નાખીને ગરમ કરેલું દૂધ પીવું, તેથી ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૨. મૂસળી ચૂર્ણઃ–ધોળી મૂસળી તોલા ૨, પંજાબી સાલમ તોલો ૧, તુલસીનાં બીજ તોલો ૧, વડના સૂકા ટેટા તોલો ૧, શતાવરી તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, જેઠીમધ તોલો ૧ તથા એલચી તોલો ૧ લઇ, એ સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, તોલો ૦ા સવારસાંજ ઘી અને સાકર સાથે ચાટી, ઉપરથી દૂધ પીએ તો શક્તિ વધે છે.

૩. ધીરજવટીઃ–પીપર તોલો ૧, લવિંગ તોલો ૧, અક્કલગરો તોલો ૧, તમાલપત્ર તોલો ૦ાા, ચિનીકબાલા તોલો ૦ાા, જાવંત્રી તોલો ૦ાા, જાયફળ તોલો ૦ાા, કેશર તોલો ૦ાા, તજ તોલો ૦ાા, કેરબો તોલો ૧, સોનાના વરખ નંગ ૨૦, ચાંદીના વરખ નંગ ૫૦, રુમીમસ્તકી તોલો ૦ાા, ધોળાં મરી તોલો ૦ાા, હિંગળોક તોલા ૨, વછનાગ તોલો ૦ાા, કસ્તૂરી વાલ ૪, અંબર વાલ ૨, બરાસ તોલો ૦ા એ સઘળાં વસાણાં ખાંડી હિંગળોક અને વરખ મેળવી, પાનના રસના બે અને તુલસીના રસનો એક તથા આદુના રસનો એક પટ આપી, બાદ તેમાં કસ્તૂરી, અંબર અને બરાસ મેળવી, એક દિવસ ફરીથી ઘૂંટી મરી જેવડી ગોળી વાળવી. ત્યાર પછી દિવસમાં બે વાર અકેક ગોળી મધમાં ચટાડવાથી શરીરમાં શક્તિ આપી, વાયુને મટાડી, અશક્તિ, મંદતા અને જ્ઞાનતંતુની નબળાઈને મટાડે છે. આ ગોળી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સઘળા રોગોને મટાડે છે.

૩-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર-સુરત

૧. ગજાનંદ વટી:-શુદ્ધ ઝેરકચૂરો તોલો ૧, શુદ્ધ વછનાગ તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, હરડેદળ તોલો ૧, બહેડાંદળ તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, ઝેબિયો તોલા ૩, કડુ શેકેલું તોલા ૬ અને હિંગળોક તોલા ૨, એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પાણીમાં વાટી વટાણા જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તાવ પછીની નબળાઈ, પેટમાંનો વાયુ તથા બંધકોષને મટાડે છે. દૂધ સાથે આપવાથી નબળાઈને મટાડે છે.

૨. કસ્તૂરી વટી:-હિંગળોક, કેશર, જાવંત્રી, જાયફળ, લવિંગ, એલચી, અકલગરો, પીળાં મરી અને પીપર એ સર્વે એક એક તોલો, કસ્તૂરી વાલ ૪, અંબર વાલ ૪, સોનાના વરખ નંગ ૫૦ અને રૂપાના વરખ નંગ ૫૦ લઈ, સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી કસ્તૂરી વગેરે મેળવી, એલચી પાનના રસમાં અગિયાર દિવસ ઘૂંટી અડધા મગ જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર દૂધ સાથે આપવાથી શક્તિ આવે છે અને કમર દુખતી તરત નરમ પડે છે. શક્તિ લાવવા માટે તો આ ગોળી વીજળી જેવું કામ બજાવે છે. એ ગોળીથી વાયુ અને શરદીના વ્યાધિઓ દબાય છે. શ્વાસ તથા ખાંસી ઉપર પાનની બીડી સાથે આપવાથી ચમત્કારિક રીતે કામ બજાવે છે.

૩. કામદેવ રસ:-અભ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, નાગભસ્મ, ચંદ્રોદય, કેસર, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, અફીણ, લવિંગ, એલચી, કંકોલ, નાગકેશર, જાયફળ, ચિનીકબાલા અને સમુદ્રશોષ, એ સર્વેનું વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂરણ કરી ઝીણું ઘૂંટી તેમાં મધ, સાકર અને અકલગરાનું ચૂરણ મેળવીને એક એક વાલની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દૂધ-સાકર સાથે એક ગોળીનું સેવન કરવાથી શરીર

૪. જાયફળ, લવિંગ અને હિંગળોક તોલો તોલો લેવાં; જાવંત્રી, કેશર, અફીણ, ભાંગ; વછનાગ, અક્કલગરો અને પીપર એ અડધો અડધો તોલો લેવાં. હિંગળોક બે તોલા લેવો; આ સઘળાંને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ભાંગના ઉકાળામાં એક દિવસ ખલ કરી ચણોઠીપૂરની ગોળી વાળવી. સવારસાંજ એકેક ગોળી દૂધ સાથે આપવાથી શક્તિ, પુષ્ટિ અને તેજ વધે છે.

૨-યતિશ્રી રવિદંસજી દીપદંસજી-સુરત

૧. પારદચૂરો, કરૂકે અક્કરકરો, બહેમન સફેદ, બહેમન સુરખ, કાલો છડ, જાવંત્રી, લવિંગ, તમાલપત્ર, પીપર અને સૂંઠ, એ અડધો અડધો તોલો, કસ્તૂરી વાલ ૨, સોનાના વરખ નંગ ૨૫, ચાંદીના વરખ નંગ ૧૨૫ અને જુંદબેદસ્તર તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ જુંદબેદસ્તરને મધમાં વાટી, પછી વસાણું મેળવી, ચણોઠી જેવડી ગોળી કરવી. ગોળી ૧ થી ૨ દૂધમાં ખાવાથી શક્તિ આપે છે.

૨. હેમટોનિક પાવડરઃ-અંબર વાલ ૧, લોહભસ્મ તોલો ૦।, પ્રવાલભસ્મ તોલો ૦। અને સાકર તોલો ૧।। એ સર્વને [illegible] ૨૧ પડીકાં બનાવવાં. શરીર બળવાન હોય તો દિવસમાં બે વાર અને અશક્ત હોય તો દિવસમાં ૧ [illegible] સાથે [illegible] વધારે, [illegible] કરે, [illegible] [illegible] વધારે [illegible] અને [illegible] વધે [illegible] પુષ્ટિ આપે છે.

૩ [illegible]

૩–વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર–સુરત

૧. ગજાનંદ વટીઃ–શુદ્ધ ઝેરકચૂરો તોલો ૧, શુદ્ધ વછનાગ તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧, મરી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, હરડેદળ તોલો ૧, બહેડાંદળ તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, ઓળિયો તોલા ૩, કડુ ચોકેલું તોલા ૬ અને હિંગળોક તોલા ૨, એ સર્વને વાટી વસ્ત્ર-ગાળ કરી પાણીમાં વાટી વટાણા જેવડી ગોળી કરી આપવાથી તાવ પછીની નબળાઈ, પેટમાંનો વાયુ તથા બંધકોષને મટાડે છે. દૂધ સાથે આપવાથી નબળાઈને મટાડે છે.

૨. કસ્તૂરી વટીઃ–હિંગળોક, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, લવિંગ, એલચી, અકલગરો, ધોળાં મરી અને પીપર એ સર્વે એક એક તોલો, કસ્તૂરી વાલ ૪, અંબર વાલ ૪, સોનાના વરખ નંગ ૫૦ અને રૂપાના વરખ નંગ ૫૦ લઈ, સર્વને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી કસ્તૂરી વગેરે મેળવી, ચેવલી પાનના રસમાં અગિયાર દિવસ ઘૂંટી અડધા મગ જેવડી ગોળી વાળવી. આ ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર દૂધ સાથે આપવાથી શક્તિ આવે છે અને કમર દુખતી તરત નરમ પડે છે. શક્તિ લાવવા માટે તો આ ગોળી વીજળી જેવું કામ બજાવે છે. એ ગોળીથી વાયુ અને શરદીના વ્યાધિઓ દબાય છે. શ્વાસ તથા ખાંસી ઉપર પાનની બીડી સાથે આપવાથી ચમત્કારિક રીતે કામ બજાવે છે.

૩. કામદેવ રસઃ–અભ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, નાગભસ્મ, ચંદ્રોદય, કેસર, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, અફીણ, લવિંગ, એલચી, કંકોલ, નાગકેશર, જાયફળ, ચિનીકબાલા અને સમુદ્ર-શોષ, એ સર્વનું વાટી વસ્ત્રગાળ ચૂરણ કરી ઝીણું ઘૂંટી તેમાં મધ, સાકર અને અકલગરાનું ચૂરણ મેળવીને એક એક વાલની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દૂધ–સાકર સાથે એક ગોળીનું સેવન કરવાથી શરીર

શીઘ્ર થયું હોય તે બળવાન થાય છે અને સાયંકાલે બે ગોળી દૂધ સાથે ખાવાથી સ્થંભન થાય છે.

૪–ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી–સુરત

૧. ઈશ્વરચૂર્ણ:–કૌચાં, ગોખરુ, પીળી મૂસળી, શામરનું મૂળ, આમળાં અને અસગંધ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેની બરાબર સાકર મેળવી ાા થી ૧ તોલા સુધી દિવસમાં બે વાર દૂધ સાથે ફાકી મારવાથી શરીરમાં કૌવત વધે છે, તન અને મન પ્રફુલ્લિત થાય છે, મંદ પડી ગયેલું પુરુષત્વ પાછું આવે છે, કમરનો દુખાવો અને શરીરનું કળતર મટે છે. અર્થાત્ આ ચૂર્ણ નબળા મગજના વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ત્રીપુરુષોને ખાસ માફક આવે છે એવો અમારો અનુભવ છે.

૨. હસ્તક્રિયાથી થતી નબળાઈમાં ગોખરુ અને તલ સમ દૂધમાં [illegible] લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટી ઉપરથી બકરીનું [illegible] પીવાથી વીર્યસ્તંભન શક્તિ વધે છે.

૫–વૈદ્ય મંગળરામ શંકરજી પંડ્યા–વાગડ

૧. અમૃતાદ્યવલેહ:– [illegible]

[illegible]

૨. [illegible]

લઈ, પ્રથમ હિંગળોક અને ગંધકને બારીક વાટી, બાકીની તમામ ચીજોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મેળવી, પાણીમાં ત્રણ વાલની ગોળી વાળવી. દરરોજ ૧ થી ૨ ગોળીનો ભૂકો મોંમાં નાખી ઉપર કઢેલું દૂધ પીવું; જેથી વીર્યનું સ્તંભન થાય છે.

૩. હેમરસાયનઃ-સોનાના વરખ કે સુવર્ણભસ્મ, આમળાંનું ચૂર્ણ અને ચોખ્ખો ખેરસાલ લઈ ત્રણેને સાથે મેળવી તેમાંથી ત્રણ વાલ મધ સાથે ચાટી, ઉપર ગરમ કરેલું દૂધ પીવું. આ દવાનું બે માસ સુધી સેવન ચાલુ રાખવાથી જે માણસનું શરીર તદ્દન સુકાઈ ગયું હોય અથવા ધાતુની ક્ષીણતાને લીધે મરણતુલ્ય થઈ ગયો હોય તો પણ તે સાજો થઈ જાય છે.

૪. શિલાજતુ પ્રયોગ રસઃ-શિલાજિત, વાવડિંગ, લોહભસ્મ, હરડે, પારદભસ્મ ને સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ એ સર્વ સમભાગે લઈ મેળવી ખરલ કરી, મધ તથા ઘી સાથે યોગ્ય માત્રાથી સેવન કરવું. જે માણસનું શરીર દૂબળું થઈ ગયું હોય અને ધાતુ સુકાઈ ગઈ હોય તેનું શરીર પંદર દિવસમાં ભરપૂર તથા પુષ્ટ થાય છે.

૫. વિલાસિની વલ્લભરસઃ-શુદ્ધ પારો, ગંધક અને ધંતૂરાનાં બીજ લેવાં. પછી પારો તથા ગંધક એક ભાગ અને ધંતૂતાનાં બી બે ભાગ લઈએ ત્રણેને ખરલમાં નાખી ધંતૂરાના તેલમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળી વાળવી. એક ગોળી સાકર સાથે સાંજે ખાવી જેથી પ્રમેહ મટે છે, વીર્ય બંધાય છે અને શક્તિ આવે છે. આ રસને કામિનીદર્પઘ્ન રસ પણ કહે છે.

૬. સસામૃત લોહઃ-લોહભસ્મ, હરડેછાલ, બહેડાંછાલ, આમળાં તથા જેઠીમધ એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી બે આનીભાર માત્રા મધ તોલો ૧ અને ઘી તોલા ૦। માં મેળવી ચાટી ઉપર દૂધ પીવું. આથી ધાતુ પુષ્ટ થાય છે અને આંખના રોગને મટાડે છે.

૭. પુરુષની ધાતુ જતી હોય તે માટેઃ-પીપરી ડોડીની ભસ્મ તોલો ૦।, કુહાવેલી ફટકડી તોલો ૦।।, એલચી તોલા ૨, મધ તોલા ૪ અને સાકર તોલા ૨, એ સર્વ મેળવી તેના બે ભાગ કરી, સવારસાંજ ચાટવાથી પુરુષની ધાતુ જતી હોય તો બંધ થાય છે.

૮. પીળી મૂસળી, ગોખરો, મુગલાઈ બેદાણા, કૌચાં અને કુવેતાનાં બીજ એ પાંચે સમભાગે લઈ દૂધમાં ખીર કરી સાકર તોલા ૨ નાખીને પીવું. દૂધ શેર ૦।। લેવું. આ દવા કેટલાક દિવસ ચાલુ રાખવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૯. કૌચાં, ગોખરો, ગોખરુ, કાળા તલ, અડદ, તાલમખાના અને ઉટીંગણબીજ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી દૂધ તથા સાકર સાથે પીવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૧૦. વડનું દૂધ બતાસામાં ખાવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૧૧. ભીમસેની આંબળાના પલાળી તેમાં સાકર નાખી પીવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે.

૧૨. [illegible] સાકર નાખી પીવાથી ધાતુ જતી બંધ થાય છે

૧૩ [illegible]

૧૪ [illegible]

૧૫ [illegible]

૧૬. વાજીકરણઃ-ધોળી કરેણનાં મૂળ શેર ૨ લાવવાં. તેને ખાંડી ૮ શેર પાણીમાં ઉકાળી બશેર પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી તેમાં ભેંસનું દૂધ શેર બે નાખી ફરી ઉકાળવું. પાણી બળી જઇ દૂધ બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી ગાળી તેમાં શુદ્ધ સોમલ તોલો ૧, જાયફળ, જાવંત્રી, કેશર, લવિંગ, સમુદ્રફળ અને કપૂર એ દરેકનું ચૂર્ણ એકેક તોલો નાખવું તથા તેમાં થોડી છાશ નાખી દહીં કરવું. જ્યારે દહીં થાય ત્યારે તેને ભાંગી તેની છાશ કરવી, તેમાંથી માખણ નીકળે તે તાવી ઘી કરવું. એ ઘી નાગરવેલના પાન ઉપર એક ટીપું ચોપડી ખાઇ જવું. ઉપરથી ત્રયોદશ ગુણ તાંબુલ ખાવું. જેથી નપુંસકપણું મટી જાય છે. ઘી તાવતાં વરાળ આંખે અડે નહિ તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવું.

૧૭. ભિલામાં શેર ૧ લઈ ૫ શેર મધમાં નાખી હાંડલામાં ભરી મોઢું મજબૂત બંધ કરી, જુવારની કોઠીમાં છ માસ સુધી રાખી મૂકવાં.ત્યારબાદ કાઢી તેમાંથી સળીઉપર ચઢાવી નાગરવેલના પાન ઉપર ત્રણ લીંટી કરી ખવરાવવાથી પુરુષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮. હિંગળોકનો એક કટકો લઇ ધોળી ડુંગળી કોરી તેમાં નાખી ડાગળી મારી કપડમટ્ટી કરી થોડાં છાણાંની ભઠ્ઠીમાં પકવવો. ડુંગળી પાકી જાય ત્યારે હિંગળોક કાઢી લેવો. એ પ્રમાણે એકસો આઠ વખત પકવવો. પછી હિંગળોક એક તોલો હોય તો આદુનો રસ શેર ૧। પાવો. તે એવી રીતે કે એક ડીબમાં હિંગળોકનો કટકો મૂકી ફરતાં લવિંગની પાળ કરી તે ઉપર ટીપે ટીપે આદુનો રસ રેડવો. એ પ્રમાણે આદુનો રસ શેર ૧। અને ધોળી ડુંગળીનો રસ શેર ૧। પાવો, જેથી સારો ગુણકારી થાય છે. તેમાંથી વાલ ૦।। થી ૧ સુધી પાનમાં આપવાથી નપુંસકપણું મટે છે.

૧૯. ઉટકટાનું મૂળ તથા ખારેક સાથે ખાવી. અથવા તુલ-

સ્ત્રીના યોનિને ખારેક સાથે ખાવામાં આવે અને ઉપરથી પીવી ઠુંસની ઘીમાં તળી ખવરાવે તો નપુંસકપણું મટે છે.

૨૦. વિદારીકંદ, ચાયફળ, [illegible], લોંગ, રુમીમસ્તકી, અક્કલકરો, [illegible], મીઠી તુંબડીનાં બીની ગીર, તમાલપત્ર અને ખુરાસાની અજમો, એ દરેક ૧ તોલો તથા અફીણ તોલો [illegible] એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ભાંગના પ્રવાહમાં ગોળી વાળી સાંજે ખાવાથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૧. સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, બંગેશ્વરભસ્મ, પારદભસ્મ અથવા રસસિંદૂર અથવા ચંદ્રોદય, શિલાજિત, [illegible], [illegible] [illegible], ભાંગ અને [illegible] એ સર્વને [illegible] સાત દિવસ સુધી જુદી જુદી [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible] ૧, [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible] મટી પુરૂષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨. [illegible] પ્રયોગ:-[illegible] [illegible]

૨૩. પોસ્તનું ડોડવું તોલો ૦। તથા સૂંઠ તોલો ૦। સાથે ખાંડી, વીસ તોલા પાણીમાં ઉકાળી પાંચ તોલા પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ગાળી, સાકર નાખી પીવાથી વીર્યસ્તંભન થાય છે.

૬–વૈદ્ય ભૂરાભાઈ ઓધવજી ત્રિવેદી–ભાદરોડ

૧. કામસેવન ગુટિકાઃ–હિંગળોક, કબૂતરની અઘાર, કેસર, જાયફળ, લવિંગ અને ખુરાસાની અજમો એ દરેક તોલો ૦।, અકલગરો તોલો ૧ તથા અફીણ તોલો ૦। લઈ એ સર્વનું વસ્ત્ર-ગાળ ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ચણોઠીઆર જેવડી ગોળી વાળી, બબ્બે ગોળી સવારસાંજ દૂધ સાથે લેવી, જેથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. નામર્દાઈ માટેઃ–વછનાગ તોલો ૧, કાળાં મરી તોલા ૩, લવિંગ તોલા ૨, જાયફળ તોલા ૨ અને જાવંત્રી તોલા ૨ લઈ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચણાપૂરની ગોળી વાળી, દૂધ સાથે સાતથી ચૌદ દિવસ ખાવી. ઘી, ખીચડી, દૂધ, ચોખા અને ઘઉં ખાવાં, જેથી નામર્દાઈ મટે છે.

૩. ઇંદ્રિયની વૃદ્ધિઃ–વજ, આસન, ઉપલેટ અને ગજપીપર વાટી માખણમાં મેળવી ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો જેથી ઇંદ્રિયની વૃદ્ધિ થાય છે.

૪. સ્રાવ ઉપરઃ–બંગભસ્મ અને પ્રવાલભસ્મ મધમાં લેવી.

૭–વૈદ્ય પ્રાણલાલ દોલતરામ–કપડવણજ

ધાતુપુષ્ટિ માટેઃ–લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, પ્રવાલભસ્મ, વગેરે આપવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે તથા અશક્તિ દૂર થાય છે. અમૃતસાગરનો હિંગળોકભસ્મનો પ્રયોગ મારો અનુભવેલો છે. તે ધાતુપુષ્ટિ તથા કામોદ્દીપન માટે સારો છે.

૮–વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ–ખાખરેચી

ત્રિફળા, તજ, જેઠીમધ, મહુડાનાં ફૂલ, જાયફળ તથા કમલ-

...દાનો ચુંદ એ ચર્ણને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી, એ ચર્ણના વજનથી અડધી સાકર મેળવી પોતાને માફક આવે એવી રીતે એક તોલા સુધી આ ચૂર્ણ સવારસાંજ મધ-ઘી સાથે ખાવાથી તમામ રોગ નાશ પામે છે અને શરીરને પુષ્ટ બનાવે છે. તમામ જાતના રસ, ચૂર્ણ, ગુટિકા અને પાક કરતાં આ પ્રયોગ ઘણોજ ઉત્તમ નીવડેલ છે.

૯—વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

કામ્યસિંદૂર:-બિતામાં ગેર ના પાડી, હિંગળોક તોલા ૨ નો કટકો મૂકી ઉપરથી પાણી કપડમટ્ટી કરી મૂકવો. [illegible] બિતામાં સાથે ધારવો. [illegible] ત્યારે [illegible] તૈયાર થયો સમજવો. ત્યાર પછી [illegible] બીજ નંગ ૨ સાથે [illegible] [illegible] કોઇ પણ [illegible] દૂધ, [illegible] અને મધ વગેરે લેવું. એ સિવાય કાંઈ પણ ખાવું નહિ [illegible] [illegible] થાય છે.

૧૦—વૈદ્ય [illegible]

[illegible]

૧૧–વૈદ્ય રઘુનાથસિંગ ગયાદીન–સુરત

૧. ધાતુપુષ્ટિનું ચૂર્ણ:–સાકર તોલા ૧૨, સાલમ તોલો ૧, એલચીદાણા તોલો ૧, બંમનસુરખ તોલો ૧, બંમન સફેદ તોલો ૧, કાળી મૂસળી તોલા ૨, ધોળી મૂસળી તોલા ૨, ખારેક તોલા ૨, ગોખરુ તોલા ૨, કવચાં તોલા ૨, રુમીમસ્તકી તોલા ૨, ગાવજબાન તોલા ૨, શતાવરી તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧, જાવંત્રી તોલો ૧ અને સકાકુલ મિસરી તોલા ૪, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, દરરોજ સવારસાંજ તોલો ૦ા દૂધ શેર ૦ાા થી ૧ સાથે પીવાથી વીર્યદોષ મટી ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૨. મૂસલ્યાદિ ચૂર્ણ:–ધોળી મૂસળી તોલા ૩, ઉટંગણનાં બીજ તોલા ૩, ગોખરુ તોલા ૨, કવચાં તોલા ૨, શતાવરી તોલા ૨, રુમીમસ્તકી તોલા ૨, સાલમ તોલા ૨, ચિનીકબાલ તોલા ૨, એલચીદાણા તોલા ૨, અકલગરો તોલા ૨, જાયફળ તોલા ૨, જાવંત્રી તોલો ૧, પીપર તોલો ૧, કાળી મૂસળી તોલો ૧, તોદરી સફેદ તોલા ૨, તોદરી સુર્ખ તોલા ૨, ભાંગ શેકેલી તોલા ૨ અને હિંગળોક તોલો ૧ાા લઇ, એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, દરરોજ સવારમાં ૦ા તોલો ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટી, ઉપરથી સાકર તથા એલચી નાખી ગરમ કરેલું દૂધ શેર એક પીવું. આથી વીર્યના તમામ વિકારો દૂર થાય છે તથા વીર્યને વધારે છે.

૧૨–વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ–સુરત

ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ:–ગોખરુ, એખરો, નિગુંડી, સૂંઠ, શતાવરી અને ધોળી મૂસળી એ સર્વ સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ કરી અડધા પૈસાભાર ચૂર્ણ ગોળ તથા ઘી સાથે સવારસાંજ ખાવાથી શુક્રદોષને મટાડે છે.

એક ગોળી સવારે તથા એક રાતે ખાઇ દૂધ શેર ૧ માં સાકર નાખી ગરમ કરી પીવાથી નપુંસકપણું જલદી મટે છે, વીર્ય વધે છે; ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, દમ અને સંગ્રહણીને મટાડે છે.

૩. ધાતુપુષ્ટિ માટેઃ–હિંગળોક તોલો ના, કબૂતરની અઘાર તોલો ના, કેશર તોલો ના, જાયફળ તોલો ના, લવિંગ તોલો ના, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, અકલગરો તોલો ૧ અને અફીણ તોલો ના, વાટી વસ્ત્રગાળ કરી પાણીમાં બોર જેવડી ગોળી વાળી એક ગોળી રાત્રે ખાઈ ઉપર દૂધ શેર ના સાકર નાખી ગરમ કરેલું પીવું. આથી વીર્ય વધે છે, ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને કામ વધે છે.

૪. મોચરસ, અકલગરો, કાળી મૂસળી, ધોળી મૂસળી, બહુફળી, ઈંદ્રજવ, મીઠા ગોખરુ, ગળોસત્ત્વ, સૂકાં વડગૂંદાં (મોટાં ગૂંદાં), કવચાં, ઉટંગણ, બળબીજ, એખરો, ચિનીકબાલા, વાંસકપૂર અને બાવચી એ દરેક ચાર ચાર તોલા તથા ગળોસત્ત્વ બે તોલા લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે સર્વના વજનથી દોઢું બૂરું લેવું. દરરોજ સવારે તોલા ના થી ૧ સુધી ફાકી ઉપરથી સાકર નાખી ગરમ કરેલું દૂધ પીવું. આથી પેશાબમાં જતી ધાતુ બંધ થાય છે; સ્ત્રીઓએ પોણો તોલો લેવાથી પ્રદરરોગ મટે છે.

૧૪–વૈદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર સવજી–ઊના

વિદારી કંદનું ચૂર્ણ કરી એજ કંદના રસની એકવીસ અથવા ચૌદ ભાવના આપી બબ્બે આનીભારની ગોળીઓ કરી સવારસાંજ બબ્બે ગોળી મધ–ઘીમાં ખાઇ ઉપર ગાયનું દૂધ શેર ના, સાકર તોલો ૧ અને ગાયનું ઘી તોલો ૧ એ ત્રણેને મિશ્ર કરી પીવું જેથી ધ્વજભંગ મટે છે.

૧૫–વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી–ભુવાલડી

ધાતુપુષ્ટિ માટેઃ–કાળી તુલસીનાં બીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી

કોઠામાં સવા જેવડી ગોળી વાળી બે ગોળી ખાઈ ઉપર શેર ૧ દૂધ પીવું જેથી પાનું પુષ્ટ થાય છે.

૧૬-વૈદ્ય નારણશંકર હરગોવિંદ અધ્વર્યુ-બારડોલી

હિંગળ શેર ૧ લઈ બારીક વાટી ગોળ વાટકો કરી સુકવી કરવો. તથા કાંદાનો રસ શેર ૧૦ કાઢી, હિંગળો શેર ના લઈ હિંગળના વાટકામાં મુકી તે વાટકો એક વાસણમાં મુકી ચુલે ધીમો તાપ કરવો અને ઉપર કાંદાના રસનું વાસણ ટાંગવું. તે વાસણની નીચે એક છિદ્ર એવું પાડવું કે કાંદાનો રસ હિંગળોકની ઉપર ટીપે ટીપું પડે તે તપ્યા કરે એમ કરવો કે કાંદાના રસનું ટીપું પડે [illegible]

[illegible]

[illegible]

પાણીમાં પલાળી તેનાં ફોતરાં કાઢી નાખવાં. બદામ સુકાઈ જાય ત્યારે ઘીમાં સહેજ શેકી તેમાં ચીનાઈ સાકર શેર ૦।, એલચી દાણા તોલો ૧ તથા કેસર તોલો ૦। મિશ્ર કરી રાખી મૂકવું. ગાયનું દૂધ શેર ૧ લઈ તેમાં આ પાક તોલો ૦॥, ગાયનું ઘી તોલો ૦॥ તથા અંજીરના ૭ કકડા કરીને નાખવા. તેને પકાવતાં દૂધ શેર ૦॥ બાકી રહે ત્યારે ઠંડું પડવા દઈ પ્રથમ અંજીરના કકડા ખાઈ ઉપર દૂધ પી જવું. આ પ્રમાણે એક માસ સુધી સવારસાંજ આ પ્રયોગ ચાલુ રાખવાથી મગજની ગરમી મટી જઈ મગજ તર બને છે, આંખનું તેજ વધે છે અને દસ્ત સાફ લાવે છે.

૧૯–વૈદ્ય મણિશંકર જાદવજી જોશી–કાનપર

વીર્યપાત માટેઃ–ગૂંદીનાં પાકાં પાન સાકર સાથે ખાવાં, અથવા કાળા તલ તોલા ૨॥, સાકરની ભૂકી તોલા ૨॥, મળસકે ઝાકળમાં મૂકી સવારમાં ખાવાથી વીર્યસ્રાવ તરત મટે છે.

૨૦–એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામઠામ મળ્યું નથી

૧. **શુક્રસ્રાવઃ**–એખરાનું ચૂર્ણ તોલા ૫ લઈ તેને વડના દૂધની ત્રણ ભાવના આપી, ચણા જેવડી ગોળી વાળી સવારસાંજ અકેક ગોળી દૂધ સાથે ખાવાથી શુક્રસ્રાવ મટે છે.

૨. લીંડીપીપર નંગ ૧૫ લઈ બારીક વાટી ઘી તોલા ૧ માં શેકી તેમાં સાકર તોલો ૧॥ અને મધ તોલો ૧ મેળવી ગાયનું દૂધ તોલા ૨૦ તેમાં ડોવરાવી પીવાથી કળતર, માથાનો દુખાવો, ચકરી તથા નબળાઈ મટાડી કામનાશક્તિને જાગૃત કરે છે.

૨૧–ડૉક્ટર પ્રભાકર કૃષ્ણ પંગે–મુંબઈ

વાવડિંગ અને આસનનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં પકાવી સિદ્ધ કરેલું દૂધ જીવનીય ગુણ આપે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર અને હાડકાંને

ઠચાઈ લાવે છે, શિથિલતા મટાડે છે, વધેલી ચરબીવાળી સ્ત્રીઓ-ની શક્તિ કાયમ રાખી શરીર હલકું ફૂલ જેવું બનાવે છે. આમ-દોષનાં દરદોમાં આ પ્રયોગ હોજરીને સુધારે છે, ભૂખ લગાડે છે અને [illegible]ને મટાડે છે.

૨૨–વૈદ્ય આપાલાલ બદ્રીશ્વરદાસ વ્યાસ–ચરેલિયા

૧. ધાતુસ્તંભનઃ–[illegible], [illegible], મરી, કંકોલ, કેસર, પીપર, [illegible] અને [illegible] એ દરેક એકેક તોલો, અફીણ તોલા ૧૬ અને [illegible] તોલા ૪ લઈ એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, એ [illegible] આપ[illegible] ધાતુરોગને મટાડી સ્તંભન કરે છે.

૨. [illegible]

૨૩–[illegible]

[illegible]

૨૪–વૈદ્ય ઉમિયાશંકર મહાસુખરામ–ડભોઈ

ગરમાળાપંચકનો ઉકાળો પાવાથી શીળસ મટી જાય છે.

૨૫–વૈદ્ય આનંદજી અને પીતાંબર સવજી–ઉના

શરૂઆતમાં ઇચ્છાભેદી રસનો જુલાબ આપીને પછી સુદર્શન તથા સોડા બાઈ કાર્બ મેળવીને સવારસાંજ ૦ા તોલો આપવાં અને ગરમ પાણીમાં સોડા નાખીને તે પાણીથી સ્નાન કરાવવું. દૂધભાત ઉપરજ દરદીને રાખવો.

૨૬–વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડયા–વાગડ

૧. પાપડિયો ખારો તથા હળદર ભેગાં કરી પાણી કરીને પાવું તથા શરીરે ચોપડવું. આથી શીળસ મટે છે.

૨. ડુંગળીનો રસ ચોપડે તો શીળસ મટે છે.

૩. ઘોડાવજ, સોનાગેરુ અને જૂનો ગોળ પાણીમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે ચોપડે તો શીળસ મટે છે.

૪. ઘઉંની પરસૂદી (મેંદો) કપૂરકાચલી અને વડાગરું મીઠું, પાણીમાં વાટી શરીરે ચોપડવાથી શીળસ મટે છે.

૫. કુંવારનો રસ ૪, સોનાગેરુ ૨, સરસિયું તેલ ૪, સૂરોખાર ૨ અને લીંબુનો રસ ૨ ભાગ લઈ સર્વને ભેગાં વાટી શરીરે ચોપડવાથી શીળસ મટે છે.

૬. બાવળનાં મૂળની છાલ પાણીમાં વાટી પાવી અથવા ગળજીભીનો રસ સાકર નાખી પાવો અથવા ઇંદ્રવરણાંનાં મૂળ ઘસીને પાવાથી શીળસ મટે છે.

૨૭–વૈદ્ય મંગળભાઈ ભૂધરભાઈ–આવળા

પારો, ગંધક અને મનસીલ સરખે ભાગે લઈ કાજળી કરી

પાણી સાથે લેપ કરવાથી રતવાની ગાંઠ કે સોજો મટીને લોહી ફરતું થશે. આ લેપ અમારો ખાસ અજમાવેલો છે.

૨૮—વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર—રાજકોટ

કેળનું પાણી પાવાથી રતવા મટે છે. રતવાની ગાંઠ ઉપર રતવેલિયો અને હિમકંદ મેળવી લેપ કરવો.

૨૯—વૈદ્ય આણાશંકર પ્રભાશંકર—નાંદોદ

એક નાળિયેર પાણીવાળું લઈને તેની ઉપરનાં છોડાં કાઢી તેને છિદ્ર પાડી તેમાંનું પાણી કાઢી લઈ જુદું રાખવું. પછી તે નાળિયેરમાં ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી, આસુંદરા, શતાવરી, [illegible] [illegible]

[illegible]

રસ કરી ઘી શેર ૦॥ ઉપર નાખી સર્વને ઠરવા દેવું. પછી તેમાંથી ૧૦ રૂપિયાભાર પ્રમાણે સવારમાં ખાવું. એથી વંધ્યા સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે, ધાતુ તથા શક્તિ વધે છે. આ દવા મારી અનુભવસિદ્ધ છે. જે વરકન્યામાં છોકરો નીચો પડી ગયો હોય, તે છોકરાને આ દવા ખવડાવવાથી પુષ્ટ થઇ કજોડું મટી જાય છે. આ દવા શિયાળામાં ખાવાની છે.

૩૦–સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી–સુરત

૧. સોપારી નંગ ૮ અને તંબાકુ ૨ પૈસાભાર એ બન્નેની બાળીને રાખ કરી, તેમાં ફુલાવેલું મોરથુથુ રતી ૨ મેળવી લીંબુના રસમાં દોઢ દિવસ ખલ કરવો. તે ચોપડવા જેવું થયા પછી જે પુરુષની ઇંદ્રિય સડી ગઇ હોય અને તેમાં કાણાં પડ્યાં હોય, તે ઉપર ચોપડવું અને ઉપર ચેવલીનાં પાન લપેટી પાટો બાંધવો એટલે ટાંકી મટી જશે.

૨. એખરો તોલા ૫, સફેદ મૂસળી તોલા ૫ અને ઇસબગુળ (ઓથમીજીરું) તોલા ૫, એને ઝીણાં ખાંડી ચાળણીથી ચાળી લેવાં. પછી તેમાંથી એક તોલો ભૂકો લઇ દોઢ શેર દૂધમાં ઉકાળી તેમાં સાકર તોલા ૨ નાખી ઝીણા કપડાથી ગાળી લઇ તે દૂધ સવારમાં પી જવું. આ ઉપાય સાત દિવસ કરવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે, રક્તપ્રદર અને શ્વેતપ્રદર પણ મટી જાય છે.

૩. પીપર તોલા ૫, આસન તોલા ૫, સૂંઠ તોલા ૫ અને પીપરીમૂળના ગંઠોડા તોલા ૫, આ ચાર ચીજના ઝીણા ઝીણા કટકા કરી તેના પંદર ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગ લઇ ઝીણા કપડામાં પોટલી બાંધી બશેર દૂધમાં ઉકાળી, તે દૂધ શેર ૦॥ રહે ત્યારે પોટલી કાઢી લઇ, તે દૂધમાં રૂપાના બે વરખ નાખી પીવાથી શક્તિ વધે છે. આ પ્રમાણે પંદર દિવસ કરવું.

૨૩—ઉપદંશ—ફિરંગરોગ અને તેના ઉપદ્રવો

મનુષ્યની ગુહ્યેન્દ્રિય ઉપર શસ્ત્રનો પ્રહાર થવાથી, નખ લાગ-
વાથી, દાંત લાગવાથી, ઇન્દ્રિયને ન ધોવાથી, અત્યંત ઓસંગથી,
[illegible]સેવનથી અથવા બગડેલા પાણીએ ઇન્દ્રિયને ધોવાથી, ઇન્દ્રિ-
યમાં જે ઉપદંશ (ચાંદી) થાય છે, તે પાંચ પ્રકારના છે. આ ચાંદાં
[illegible]માં રોગનું કારણ બનવાથી ઉત્પન્ન થયા પછી તેના [illegible]
[illegible] શરીરમાં પ્રધાન [illegible] જે રોગો તેની સાથે આવે છે, તે
[illegible] નામથી તે રોગ ઓળખાય છે. તેવી રીતે જે ઉપદંશ [illegible]

[illegible]

ઉપદંશના રોગીને રક્તશુદ્ધિ માટે પ્રથમ લઘુમંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ, ઉપદંશ મટતાં સુધી ચાલુ રાખવો. જો વાતપ્રધાન હોય તો હરડાં, બહેડાં અને આમળાં સમભાગે લઈ, બાળી તેની રાખોડી કરી મધમાં મેળવી ચોપડવી. જો પિત્તપ્રધાન હોય તો પીળો મલમ ચોપડવો. જો કફપ્રધાન હોય તો સોનાગેરુ, સફેદ કાથો, કલાઈ-સફેતો અને શંખજીરું એને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ધોયેલા ઘીમાં ચોપડવાથી સારું થાય છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે, મણિ-બંધમાં ચાંદી પડીને તેમાં સોજો આવે છે, જેથી ઇન્દ્રિયનાં પોપચાંની ચામડી ઢંકાઈ જાય છે. એટલે અંદરની ચામડીને દવા ચોપડાતી નથી અને ઉપર ચોપડેલી દવા કામ લાગતી નથી. તેવા વખતમાં કેટલાક ચિકિત્સકો ઇન્દ્રિયના ફૂલને જોર કરી ઉઘાડે છે. તે ઉઘાડવાથી ઇન્દ્રિયના ગળામાં ફાંસો પડી જાય છે અને ત્યાં સોજો વધે છે; એટલે રોગીની અવસ્થા ઘણી ભયંકર વેદનાવાળી બની જાય છે. જો આવો ફાંસો પડી સોજો આવ્યો હોય તો, અથવા ઇન્દ્રિયનું ફૂલ ઢંકાઈ ગયું હોય તો, મોરથૂથુ તોલો ૧, ફટકડી તોલા ૨ અને કપૂર તોલા ૨ એને ખૂબ બારીક વાટી તેનું પાણી બનાવી એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. પછી કાચના વાસણ-માં ચોખ્ખું પાણી એક શેર લઈ, તેમાં પેલું લીલું પાણી એક તોલાને આશરે નાખીને જો ફાંસી પડી સોજો આવ્યો હોય, તો તેના ઉપર ટીપાં પાડવાં અથવા પોતાં મૂકવાં અને જો ચામડી બંધ હોય તો ચામડીની બાજુ પરથી તે પાણીની પિચકારી મારવી. જો રોગીથી ખમાય નહિ તો બીજું સાદું પાણી ઉમેરવું. આ ઓસ-ડનું નામ લીલું પાણી પાડ્યું છે.

કાળું પાણીઃ—અંગ્રેજી દવા નામે કેલોમલ તોલા ૨॥, સૂકો ચૂનો તોલા ૫ અને બાવળનો ગુંદર તોલા ૧૦ લઈને એ ત્રણેને જુદા જુદા પાણીમાં પલાળવા. તેમાં બાવળનો ગુંદર અને કળી-

ચૂનો એ લેકનું પાણી લઈ છાશ જેવું કરી, કપડે ગાળી લેવું કરવું. પછી કેલોમલને પાણીમાં હલાવતા જવું અને પાણી રેડતા જૈ પાણીમાં મેળવતા જવું. કેલોમલનો એવો સ્વભાવ છે કે, એ એમ પાણીમાં નહિ ઓગળતાં વાસણને તળિયે બેસી જાય છે, તેથી પાણી રેડતા જવું અને હલાવી હલાવીને પેલા પાણીમાં ઉમેરતા જવું, જેથી વધુ પાણી ભળીને કાચા રંગનું પાણી તૈયાર થશે. તે પાણી પણ ઉપરના ચીતા પાણીની પેઠે વાપરવું. આ બેઉ પાણી ના કોગળા કરવાથી મોઢામાંની ચાંદી પણ મટે છે. ઉપરાંત રોગીને હિમ, સત્તુ, આદુ અને ખાંડની સાખર પરેજ કરાવવી. જો પરેજ કરવામાં નહિ આવે તો ચાંદી મમાઈ જશે. જો કોઈ મનુ- ષ્યને ઉપર કહેલો [illegible] રોગ થયો હોય છે, તેથી [illegible] [illegible] ને કાપીને કાઢી નાખે છે અને ચાંદી [illegible] નાખે છે, પણ [illegible] કરીને પાણી [illegible]. માટે જો [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

જોઇએ કે, આગંતુક રોગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થઇ પાછળથી તેમાં દોષ
મળે છે, એટલા માટે જે જે દોષનું લક્ષણ વધારે જણાતું હોય,
તે તે દોષનું પ્રધાન લક્ષણ જોઇને તેની ચિકિત્સા કરવી. ફિરંગ
રોગ અંદરનો, બહારનો અને અંદર તથા બહાર બેઉ પ્રકારનો
એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો બનેલો છે. બહારનો ફિરંગ વિસ્ફોટકના
જેવો થાય છે, થોડી પીડા થાય છે અને ભીતરનો ફિરંગ સાંધા-
ઓમાં થાય છે; તે આમ વાયુ જેવી પીડા કરે છે અને તેમાં સોજો
આવે છે. ત્રીજા પ્રકારના ફિરંગમાં બેઉ પ્રકારનાં લક્ષણો થાય છે.
ફિરંગરોગમાં કૃશતા, બળનો નાશ, નાકનું બેસી જવું, અગ્નિમં-
દતા, હાડકામાં શોષ અને હાડકાંનું વાંકાચૂંકા થઇ જવું, એટલા
ઉપદ્રવો થાય છે. બહારનો ફિરંગ સાધ્ય છે, ભીતરનો કષ્ટ-
સાધ્ય છે અને બહાર તથા ભીતરનો ઉપદ્રવયુક્ત હોય તે અસા-
ધ્ય છે. ફિરંગરોગ એટલે ટાંકી જેને અંગ્રેજીમાં સિફિલિસ
કહે છે તે જાણવો.

હાલમાં તો તેનું નામ માત્ર ફિરંગરોગ રહ્યું છે એટલુંજ;
બાકી ઘણાં વર્ષના સંસર્ગથી એ રોગનાં બીજ એવાં વવાયાં છે કે,
ગૃહસ્થો અને ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ, વેશ્યાઓ અને વેશ્યાગામીઓમાં
સર્વત્ર પરસ્પરના સંબંધને લીધે, એકબીજાના ચેપથી આખા
દેશમાં તે ફેલાઈ ગયો છે. એટલે આ રોગ આપણા દેશનોજ મૂળ
તની હોય એવો જણાય છે. ફિરંગરોગની ચિકિત્સા કરવામાં
ચારે નિદાનશાસ્ત્રના કાયદા પ્રમાણે-

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपिच ॥

અર્થાત્ કેટલાક રોગો એવા છે કે, બીજા રોગના હેતુ એટલે
થઇને પોતે છુપાઈ જાય છે અને કેટલાક એવા છે કે, બીજા

રોગને ઉત્પન્ન કરીને પોતે પણ દેખાતા રહે છે. એ પ્રમાણે દિવસ-
રાતમાં ઘડીઆળે ટેરામાં આવે છે. જેમ એક માણસને પેશાબ
ઉપર ચાંદી પડી, તે ચાંદી મટ્યું કરીને પ્રથમ ઇંદ્રિયના ડાબામાં
પડે અને તેની જ ચાંદી પરુવાળું થયાનું અને શરીરમાં [illegible]
[illegible]

[illegible]

પાંગળાપણું, દેચાપણું વગેરે દેખાતા વાયુનાં લક્ષણોવાળા પણ ગરમીના રોગો થાય છે. એ પ્રમાણે એવા રોગો વંશપરંપરા ઊતરતાં ઊતરતાં છેવટે સુજાણહેરી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, (પતના રોગીને) જન્મ આપી, જ્યારે કુદરત તેના વંશનો અટકાવ કરે ત્યારેજ એ રોગ અટકે છે. ઘણા રોગીઓ કે જેમને પાછલા પ્રકરણમાં ગલગંડ, અપચિથી માંડીને વિદ્રધિ અને પ્રમેહપિટિકાની ગાંઠોના વર્ણન કર્યા પ્રમાણેના રોગોનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન પોતે ઉત્પન્ન કરેલા અથવા વારસામાં મેળવેલા ફિરંગરોગનું જ કારણ છે, એવું સમજવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે ઉપદંશ-ફિરંગરોગ કે ફિરંગરોગીથી ઉત્પન્ન થયેલા તેના પુત્ર, પૌત્ર કે પ્રપૌત્રને જાણીને શરૂઆતથીજ તેને લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાથ સાથે પથ્યાગૂગળ, કિશોરગૂગળ કે અમૃતાદિ ગૂગળનું સેવન કરાવવું. અને જો ફિરંગરોગ ગાંઠના રૂપમાં આવી ચૂકયો હોય, તો તેને પથ્યાગૂગળ અથવા કંચનાર ગૂગળ, મંજીષ્ઠાદિ કવાથ સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર બબ્બે ગોળી બાર માસ સુધી ખવડાવી. મંજીષ્ઠાદિ કવાથ ઉકાળી મૂકેલો બગડી જાય છે, અને આ ચાલુ જમાનામાં ઉકાળવાની કડાકૂટ બની શકતી નથી. છતાં એ કવાથ બાર મહિના સુધી પીવાનો હોવાથી રોગી કંટાળી જાય છે. એટલા માટે લઘુમંજીષ્ઠાદિ કવાથનાં દરેક વસાણાં ચાર ચાર તોલા લઈને તેને એક માટીના અથવા કાચના વાસણમાં દશ શેર પાણી ભરી પલાળી દેવાં. પછી તેના મોં ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી, કપડાથી તેનું મો બંધ કરી તેને છાપરા પર, અગાસીમાં કે તડકે ગોઠવી રાખવું. તેમાંથી કપડે ગાળીને દરરોજ અધો શેર અથવા પંદર તોલાને આશરે પાણી કાઢી લઈ, તેટલું જ બીજું પાણી તે વાસણમાં ઉમેરી તેનું મોઢું બાંધી લેવું અને ગાળી લીધેલા ઉકાળાને એક શીશીમાં ભરી, દરેક વખતે પાંચ પાંચ તોલા પાણી દિવસમાં ત્રણ વાર દવાની ગોળીઓ સાથે પીવું. જો ફિરંગરોગ

અત્યંત વધી ગયો હોય ને ઉપદ્રવ સાથે ચાંદી કે નાસૂર થઈ ગયું
હોય, તો રસકપૂર તોલો એક તથા મુરદાસીંગની માટી (ખડી) તે.૧
સાર લઈ, બેઉને ઘણી બારીક વાટી, પાણીમાં મેળવી તેની અગર
કાચા જેવડી ગોળીઓ વાળી મૂકવી. તે ગોળીમાંથી સવારે ગોળી
[illegible] અવારમાં પાણી સાથે ગળાવી તે ઉપર પાણી આમલીને
ચોખામાં [illegible], સારી ગોળી તેનો રસ જેવો રંગ કાઢી, કપડે ગાળી
[illegible] ખાવા પછી આવી રીતે આમલી
[illegible] તે પાવો. જો તે ગોળી ખાધા પછી [illegible] પેટમાં જાય છે.
[illegible] આખા દિવસમાં પાંચથી દસ વખત [illegible] દુઃખ નહીં.
તેથી રોગીના દાંત ખટાતા નથી, સાંધા કે [illegible] પણ
[illegible] આવતો નથી; પણ તેને આમલીનું [illegible] દિવસ ખવાય છે.
[illegible]

તેની અસરથી રોગીને જીર્ણજ્વર, દાહ અથવા સૂકી ખાંસી જેવો રોગ થઈ તે રોગી ક્ષય પર જતો જણાય છે. તેવા રોગીએ પોર્ટુગીઝ સરકારના દમણ ગામમાં જઈને ત્યાંના ફિરંગી ડોકટર પાસે પાંત મુકાવવી. જો કે પાંત મૂકવાની વિધિ પણ ફિરંગરોગની સાથે સાથે નિઘંટુ રત્નાકરમાં પાંતવિધિના નામથી લખેલી છે, તો પણ અનુભવી ડોકટર સિવાય પાંત મૂકવાથી ફાયદો થતો નથી. એક વાત અત્રે જણાવવાની છે કે, આપણામાં એક એવી કહેવત ચાલે છે કે, 'દેખાદેખી સાધે જોગ, પડે પિંડ કે વાધે રોગ,' તે પ્રમાણે આ દમણની પાંતમાં જોવામાં આવે છે. એટલે જેને ચાંદી થયા પછી ક્ષય, શ્વાસ, ખાંસી અને તાવથી શરીર ગળાઈ જતું હોય તેને એ પાંત મૂકવાથી ઘણોજ ફાયદો થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે; પણ જેને ટાંકીનો રોગ થયો નથી તેવા રોગીઓ, ઉપરના ઉપદ્રવોથી પીડાતા હોય, તેઓ પાંત મુકાવે, તો તેમના શરીરની શક્તિ-લોહી તથા માંસ ગળી જઈ આખરે તે બિચારા મરણ પામે છે. એટલા માટે ફિરંગરોગના રોગીએજ પાંત મુકાવવી એવી અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. ફિરંગરોગમાં વિસ્ફોટક થયો હોય, તો ચારોળીને પાણીમાં ખૂબ ઝીણી વાટી શરીરે ચોળવાથી અથવા ખાખરનાં પાતરાંની નીચેની દાંડી બાળીને રાખોડી કરી, તે રાખોડી તાંબાના વાસણમાં નાખી, તેમાં દહીં નાખી તાંબાના લોટાથી ખૂબ ઘૂંટી, ડીલે ચોળી સુકાયા પછી નાહવાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે.

फिरंगरोगना केटलाक अनुभवसिद्ध उपायो

१–वैद्य धीरजराम दलपतराम–सुरत

૧. નીલકંઠ રસઃ–ફુલાવેલું મોરથૂથુ તોલો ૧, ફુલાવેલી ટકડી તોલો ૧, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, મોટી હરડે, હીમજી-હરડે, સમુદ્રફળ, બોદાર, પારો અને ગંધક, એ સઘળું તોલો

તોલો લઈ, પારાગંધકની કાજળી કરી, તેમાં લીંબુ વસ્તુઓનું ચૂર્ણ મેળવી, તેમાં લીંબુનો રસ ૪૦ તોલા પચાવી, ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. અરુચી, વિસ્ફોટક, ઉપદંશ તથા ફિરંગરોગ વગેરે ગરમીનાં દરદોમાં સારાસાંધ જવા પછી ગોળ ઘીમાં લપેટીને ૧ થી ૨ ગોળી ગળાવવી. પરેજમાં તેલવાળા પદાર્થ વધારે ખાવા. દિવસ અને રાત્રીની પરેજ કરવી.

૨. [illegible]:-[illegible], [illegible]. [illegible]

[illegible]

૩. [illegible]

[illegible]

વખત બબ્બે ગોળી પાણી સાથે આપવાથી મોઢું ગળીને તમામ બીમારી નીકળી જાય છે અને મોઢું આવતું નથી કે મોઢામાં ગરમી પણ જણાતી નથી. રોગીને દૂધભાત ખવડાવવો.

૨. જો ઉપદંશ અથવા ફિરંગરોગ વિક્રિયા પામી વધી ગયો હોય, તો ચોપચીનીનું ચૂર્ણ તોલો ૧ લઈ તેમાં ઘી-સાકર મેળવી મોદક બનાવી ખાવો. બીજે દિવસે બે તોલા ચોપચીની લેવી. એ પ્રમાણે ૨૧ તોલા સુધી વધારવું એટલે ૨૧ દિવસમાં તમામ વિક્રિયાવાળો ફિરંગરોગ મટી જાય છે. ખોરાકમાં મીઠું કે સિંધવ, તેલ, મરચું કે મસાલો બંધ કરવો.

૩. નીલકંઠ રસઃ-મોરથૂથુ તોલો ૧, હિંગ તોલો ૧, સફેદ કાથો તોલો ૧ અને હીમજી હરડે તોલા ૪ એ સર્વેને લોખંડના વાસણમાં નાખી લોખંડના બત્તાથી ૪૦ ખાટાં લીંબુનો રસ શોષાય ત્યાં સુધી ઘૂંટી ૧ વાલની ગોળીઓ બનાવવી. સવારસાંજ એકેક ગોળી ઘી સાથે આપવી. આ ગોળી ઉપર તલનું તેલ અથવા તેલવાળા પદાર્થો વિશેષ ખાવા. ઘી અથવા ગળપણ ખાવું નહિ. ૧૪ દિવસમાં મટી જાય છે.

૪-વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર-રાજકોટ

૧. ઈન્દ્રિય પરની ચાંદીઃ-કાથો, ચિરોડીની ભસ્મ, માણસનાં હાડકાંની ભસ્મ, શંખજીરું, હરણનાં શિંગડાંના ગરભનું ચૂર્ણ અને માયાફળ એ સર્વેને બારીક વાટી ઈન્દ્રિયના જખમ પર જરા થૂંક લગાડી તેની ઉપર આ ચૂર્ણ દાબવું. આમ ત્રણચાર વખત લગાડવાથીજ લિંગડું લઈ દવા નીકળી જઈ તે જગ્યા સાફ થઈ જશે. ત્યાર પછી રેચક અને શોધક દવાઓ ચાલુ રાખવી.

૨. ચાંદીને લીધે સોજો આવ્યો હોય તો કેસૂડાં (ખાખરાનાં ફૂલ) ને બાફી ઇન્દ્રિય ઉપર બાંધી તેજ બચેલું પાણી થોડે થોડે

નાખ્યા કરવાથી ત્રણે દિવસમાં સોજો ઉતરી જાય છે. તેમજ શીંદીઆરગ (સોનામુખી) નો પ્રયોગ ઉપર પ્રમાણે કરવાથી સોજો ઉતરી જાય છે.

૩. ઇન્દ્રિયનો જખમ બહુ કનડયતો જણાય તો (સોજો ઉતર્યા પછી આવાં ચિહ્ન જણાય છે) બોરડીના પાનનું ચૂર્ણ કરવું તેથી સાફ થઈ જશે. ત્યાર બાદ ઉપર તજનું ચૂર્ણ લગાડવું.

૫–વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ–ભરૂચ

ગરમીની ચાંદી માટે ધુમાડીઃ-હિંગળોક તોલો ૧. કાં[illegible] તોલો ૧ અને તમાકુનાં સૂકાં પાન તોલા ૨ અને નાની એલચી તોલો ૧ એને ખૂબ બારીક વાટી સાત પડીકાં કરી, એક પડીકું સવારે [illegible] પડીકું સાંજે લઈ ધુમાડી લેવી. એથી સાધારણ દિવસમાં મોઢે [illegible] [illegible] પડવી શરૂ થશે. [illegible] [illegible] [illegible] સાત દિવસ પછી [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]. [illegible] અનુભવસિદ્ધ છે.

[illegible] [illegible] [illegible]

૬–વૈદ્ય [illegible]–[illegible]

[illegible] અને તેના વિકારો માટેઃ-[illegible]

[illegible]

૭–વૈદ્ય પ્રાણલાલ દોલતરામ–કપડવણજ

ઉપદંશ સંધિવાઃ–કૈશારાદિ વટી (ભાવપ્રકાશ) ની સાથે બૃહદ્ મંજીષ્ઠાદિ કવાથ આપવો અને જો સાંધા બહુ રહી ગયા હોય તો કવાથ ન આપતાં કૈશારાદિવટી સાથે ચોપચીની આદિ ચૂર્ણ (નિઘંટુ રત્નાકર) આપવું. બેત્રણ દિવસે મીંઢીઆવળ ૨ ભાગ, વરિયાળી ૧ ભાગ, જેઠીમધ ૧ ભાગ, સાકર ૧ ભાગ અને મજીઠ ૧ ભાગ લઈ તેનો જુલાબ આપવો. સાંધા ઉપર ચોપડવા માટે નારાયણ તેલ પણ આપી શકાય છે. આથી દરદ મટી ઘણું સારું પરિણામ આવે છે.

ચોપડવા માટેઃ–રસકપૂર, સોપારીની રાખ, હિંગળોક, માયાં અને કાથો, સરખે વજને લઈ બારીક વાટી, માખણ અથવા ધોયેલા ઘી સાથે મેળવી ચોપડવાથી મટે છે.

૮–વૈદ્ય મણિશંકર ભાનુશંકર–વલસાડ

ઉપદંશહર વટીઃ–રસકપૂર તોલો ાા, ઇલાયચી તોલો ાા, કાળી દ્રાક્ષ તોલો ાા, લવિંગનાં ઉપરનાં ફૂલ તોલો ાા લઈ, પ્રથમ રસકપૂરને ખૂબ ખલી બીજી વસ્તુઓ મેળવી કાળી દ્રાક્ષના ઠળિયા કાઢી મેળવી ચણા જેવડી ગોળી કરી, સવારે એક ગોળી દરરોજ ગોળ–ઘીમાં ચાટવાથી ચાંદી, વિસ્ફોટક, નવીન પ્રમેહ વગેરે મટે છે. ખોરાકમાં ઘી, સાકર, દૂધ તથા રોટલી સિવાય કાંઇ પણ ખાવું નહિ. ગોળી સાત દિવસથી વધારે આપવી નહિ. જરૂર પડે તો થોડા દિવસ બંધ રાખી પછી શરૂ કરવી.

૯–વૈદ્ય જમિયતરામ કેશવરામ–મુંબઇ

૧. ઉપદંશ માટેઃ–સોનાના વરખ તોલો ા, સિંધવખાર તોલા ૫, મનસીલ વાલ ૭, રસસિંદૂર વાલ ૭, ઘોડાવજ તોલા ૫, લઈ સિંધવ તથા સોનાના વરખને સાથે મેળવી ઘૂંટી મનસીલ, રસસિં-

કુર તથા પોટાશ મેળવી, તુળસીનાં પાનના રસની તથા ગળોનાં પાનના રસની એકેક ભાવના આપી વટાણા જેવડી ગોળી કરવી, દરદી તથા વ્યાધિની સ્થિતિ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત એકથી બે ગોળી આપવી. ઉપરથી ઉપલસરીનો કવાથ પાવો અથવા ૧૦ ગ્રેન.ઈ. પાવો. આથી ઉપદંશ તથા રક્તવિકારથી ઉત્પન્ન થએલ સર્વે જાતનાં દરદોને મટાડે છે.

૨. વિસ્ફોટક માટેઃ-[illegible] તથા [illegible] ઝીણું કરી વટાણા જેવડી ગોળી બનાવી, દિવસમાં ત્રણ વખત ૧ થી ૨ ગોળી [illegible] વિસ્ફોટકને મટાડી આપવી સારી છે.

જુની ઉપદંશ માટેઃ-[illegible] તો.ઠો ૧, [illegible] તો.ઠો ૧, [illegible] તો.ઠો ૧, [illegible] તો.ઠો ૧ તથા રસકપૂર વાલ ૧ [illegible] [illegible] દિવસ [illegible] [illegible] રસકપૂર [illegible]

૧૦-કુમારની ડેવલિસિટ્ઝ આનરિસિટ્ઝ-[illegible]

૧. ખાંસી તથા હાંફી માટેઃ-[illegible]

[illegible]

તોલા ૮ અને અરડૂસીનાં પાન તોલા ૮ એ ત્રણેનો રાતી માટલીમાં કવાથ કરી બે અથવા ત્રણ તોલા કવાથ સવારે પીવો જેથી લોહી સુધરે છે.

૩. ચાક તોલા ૮ અને રસકપૂર તોલો ૦ાા એ બંનેને ખૂબ ઝીણું વાટી ગુલાબજળમાં ખૂબ ઘૂંટી ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળી દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત બબ્બે ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આખી ને આખીજ ગળાવવી. પરેજી પળાવવી. ખોરાકમાં ભાત, ઘી ખાંડ સિવાય કાંઇ પણ ખાવા દેવું નહિ. આ દવા ઉપર સખત પરેજી પાળવાની છે. માટે વૈદ્યોએ વિચાર કરી દરદીની લાયકાત જોઇ આ દવા આપવી. આ દવા ખાધા પછી જ્યારે મોઢું આવું લાગે ત્યારે બંધ કરવી અને મોઢું વધારે ન આવે તેવા ઇલાજો કરવા. દવા બંધ કર્યા પછી પણ ત્રણચાર દિવસ પરેજી પાળવવી, જેથી તમામ જાતનો લોહીવિકાર, વાતરક્ત આદિને મટાડે છે.

૧૧-વૈદ્ય કેશવલાલ બાપુજી-ધંધુકા

ઉપદંશ માટેઃ-હિંગલોત્થ પારદ તોલા ૬, શુદ્ધ હિંગુલ તોલા ૫, પારસી અજમોદ તોલા ૪, બોડી અજમોદ તોલા ૪, અજમો તોલા ૪ અને અકલગરો તોલા ૪ એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગોળ તોલા ૧૨ાા મેળવી પાવલીભારની ગોળીઓ વાળી, ઉપદંશના વ્યાધિવાળાને સવારસાંજ એકેક ગોળી ખવડાવવાથી વ્યાધિ મટે છે. જે વસ્તુ પથ્ય હોય તેજ ખાવી. પ્રયોગ એક માસનો કરવો. એક માસ પૂરો થયા બાદ આઠ દિવસ એરંડતેલ ગાયના દૂધમાં પિવરાવવું. આ દવા અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૨-વૈદ્ય વાસુદેવ નાગરદાસ-જસકા

વિસ્ફોટક માટેઃ-કાથો તોલો ૧, બોદાર તોલો ૧, શુદ્ધ નેપાળો તોલો ૧ અને શુદ્ધ ભિલામાં તોલો ૧ વાટી પાણીમાં

ત્રણ આર્દ્રકની ગોળી કરવી. દિવસમાં એકજ વખત સવારે એક ગોળી ખાવી. ચણાના દાળિયા સિવાય કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ગોળી ખાવી. ચોથે દિવસે સાકરનો શીરો ખાવો, જેથી વિરેચક મટે છે.

૧૩-વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ-[illegible]

ગોમતનાં ફૂલ:-ગોમત તોલો ૧. કપૂર તોલો ૧ અને અજમાપૂર તોલો ૧. એ સર્વ બાટલી એકત્ર કરી [illegible] ધીમી આંચે પકાવવું. જ્યારે [illegible] ત્યારે [illegible] ગોમતનાં ફૂલને [illegible] [illegible]

૧૪-[illegible]

[illegible]

૨. ગંધકનું ઘી ચાંદી ઉપર ચોપડી, તેના ઉપર કલઈ સફેદો તથા હીરાદખ્ખણની ભૂકી ભભરાવવી. આ ઉપાયો અમે લાંબા વખતથી ખાસ અજમાવેલા છે.

૧૫-વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

શુદ્ધ હિંગળોક ૬, મોરથુથુ ૬, સૂંઠ ૫, મરી ૫, પીપર ૫, હરડેદળ ૫, બહેડાંદળ ૫, આમળાં ૫, સાર્યા ૫, નાગકેશર ૫, અજમો ૫, ખોરાસાની અજમો ૫, અજમોદ ૫, લાલ સોપારી ૬ અને લોહભસ્મ ૬ ભાગ લઈ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી એક મણ લીંબુનો રસ એક મહિના સુધીમાં પાઈને ખલ કરવો. પછી ચણીબોર જેવડી ગોળી બનાવવી. મોટી ઉંમરના માણસને સવારસાંજ એકેક ગોળી ઘીમાં આપવાથી વિસ્ફોટક, ટાંકી, પ્રમેહ, ચાંદાં વગેરે ચામડીનાં દરદો મટી જાય છે. પરેજીમાં હિંગ, મરચાં, તેલ ખટાશ, વાલ, વટાણા, કેળું અને કોળું વગેરે ખાવું નહિ.

૧૬-બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી

ગળોનો રસ ટાંક ૪, લીમડાનો રસ ટાંક ૪, હરડાં, પીપળીમૂળ, આમળાં, કાળી મૂસળી, ધોળી મૂસળી, ધાણા, સૂંઠ, ગજપીપર એ એકેક ટાંક લઈ ઝીંણાં વાટી, જૂના ગોળમાં પાવલીભારની ગોળી વાળી દિવસમાં એક વાર સવારે ખવડાવવાથી ગરમી મટી જાય છે.

૧૭-વૈદ્ય ધીરજલાલ માણેકલાલ-વડોદરા

ધોળી અથવા લાલ કરેણનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવાથી ઉપદંશ ઉપર ઘણીજ અજબ રીતે અસર કરે છે.

૧૮-ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

સોપારી નંગ ૮ અને સૂકો (તમાકુ) ૨ પૈસાભાર લઈ બન્ને-

ની રાખ કરવી. પછી તેમાં મોરથુથાની ભસ્મ ૧ રતી નાખી લીંબુના રસમાં બે દિવસ ખલ કરવો. મલમ જેવું થાય ત્યારે જેની ઇંદ્રિય ઉપર ચાંદાં [illegible] પડી ગયાં હોય, તે ચાંદાં ઉપર ચોપડી ઉપરથી [illegible] પાન તપેલી પાટો બાંધવો. આમ કરવાથી ચાંદાં દૂર થાય છે.

૬૯—વૈદ્ય નારશંકર હરગોવિંદ-આરોદી

[illegible] ૧ નવટાંક લઈ [illegible] તેમાં [illegible]

૭૦—અગ્નિશંકર [illegible]

[illegible]

૭૧—[illegible]

પાનનો રસ શેર ૦।, મનશીલ તોલા ૨, પારો તોલા ૨ અને ગંધક તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી તેમાં મનશીલ ઘૂંટવો; પછી તેમાં પેલા ચાર જાતના રસ મેળવીને એકરસ કરી દરરોજ ચોપડવું એટલે ટાંકી, વિસ્ફોટક વગેરે મટી જાય છે.

૨. હીરાદખ્ખણ, કલઈસફેતો, બોદારપથરી, બાળેલા ચામડાની રાખ અને કાથો એ એકેક તોલો લેવાં તથા મોરથૂથુ બે આનીભાર લઈ સો પાણીએ ધોયેલા ઘીમાં મેળવી મલમ કરી ચોપડવો અને ઉપરથી ઉપર લખેલો મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ મધ તથા સાકર મેળવીને પાવાથી ટાંકી, વિસ્ફોટક ઇત્યાદિ મટી જાય છે.

૨૨–વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી

બોદાર, હિંગળોક, કાથો, સિંદૂર, રાળ, ઈસેસ, માયાં, સોનાગેરુ, હીરાદખ્ખણ અને કપૂર એ તોલો તોલો લઈ પાંચ તોલા મીણને તેટલાજ ગાયના ઘીમાં ઓગાળી મલમ બનાવી ચોપડવાથી ઉપદંશ મટી જાય છે.

૨૩–વૈદ્ય નરસિંહભાઈ માધવભાઈ–કઠોર

રસકપૂર તોલા ૮ લઈને તેના ઉપર ચણાનો લોટ પાણીમાં પલાળી સારી રીતે મર્દન કરી રસકપૂર ઉપર એક આંગળ જાડો લેપ કરવો. પછી કાચા સૂતરને દડાની માફક લપેટી એક આંગળ સુધી જાડો બનાવવો. પછી ગાયનું દૂધ મણ ૦॥ કડાઈમાં રેડી તેમાં પેલો દડો મૂકવો અને હલકી આંચ આપવી. દૂધ તમામ બળી જાય ને માવો થઈ જાય, ત્યારે તેને ઉતારી અંદરથી રસકપૂર કાઢી લેવું. તે રસકપૂરને ઝીણો ખલ કરી ૧ ચોખાપૂર માત્રાથી મધમાં આપવો. તેથી પ્રમેહ, ચાંદાં, વિસ્ફોટક, ખરજ અને ધાતુના બગાડનો નાશ થાય છે. રોગીને દૂધ, ભાત, ઘી કે પૂરી સિવાય બીજું કાંઈ ખાવા આપવું નહિ. મોંમાં ગરમી જણાય તો વગળના પાણીના

કોગના ફરાવવા. ગમે તેવી ચાંદી હુયે તે સાત દિવસમાં મટી જાયે.

૨૬-ચંદ્ર પ્રભેશ્વર નાગેશ્વર-ભસ્મ

[illegible]

ગુલેઅરમાની, ફુલાવેલી ફટકડી, એલચી અને ચિનીકબાલા એનું ચૂર્ણ બનાવી મોઢાની ચાંદી ઉપર દાબવું.

૨૫-વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી-ભુવાલડી

શંખજીરું, સિંદૂર, કપૂર, ચામડાની રાખોડી, માણસનાં હાડકાંની રાખ એને ખૂબ બારીક વાટી રાખી મૂકવું. પછી તલના તેલનું ટીપું ચાંદી પર મૂકી ઉપરની દવા દાબવી તેથી ચાંદી સુકાઈ જાય છે.

૨૬-વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર-નાંદોદ

મોરથૂથુ વાટી એક વાલનું પડીકું ત્રણ શેર પાણીમાં નાખી ઝીણું કપડું પલાળી પોતું મૂકવું, જેથી દક્ષણી ચાંદાં (ઉપદંશ) મટે છે, તેમજ બાળકોને આગરુ ઉપર ચોપડવાથી પણ મટે છે. આ દવા અમારી ખાસ અજમાવેલી છે.

૨૪-ક્ષુદ્રરોગ

માણસની ઉપરની ચામડીને અંદરની ચામડીના વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી રસ, રક્ત, માંસ અને મેદને બગાડી, ગાંઠના રૂપમાં ફોલ્લીના રૂપમાં અથવા નીચે ગાંઠ અને ઉપર ફોલ્લીના રૂપમાં જે દર્દો ઉત્પન્ન થાય છે, તેના જુદા જુદા ભાગ પાડી, ગલગંડથી માંડી ફિરંગરોગ સુધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તથા આયુર્વેદાચાર્યોએ વિશેષ દર્દોનું વિશેષ રૂપમાં વર્ણન કરવા છતાં જે ભાગ બાકી રહ્યો તેને ક્ષુદ્રરોગમાં ગણી, તેનાં સામાન્ય નામો આપેલાં છે. ગલગંડથી માંડીને ક્ષુદ્રરોગના અંત સુધીમાં જે જે ફોલ્લીઓ આવેલી છે, તેના તરફ જો વૈદ્ય લોકો ધ્યાન આપીને બરાબર તેની ચિકિત્સા કરે, તો પછી

ને દેહને બીજા રોગો સારા કરવા માટે ઔષધ આપવાની જરૂર પડે નહિ. એટલે હાલમાં બીજા રોગોના ઔષધોપચારથી [illegible] કેટલાક વૈદ્યો મઝમપટ્ટાનું કામ પણ કરે છે. પરંતુ અમારું માનવું એવું છે કે, [illegible] ચિકિત્સા કરવા [illegible] એક સ્વતંત્ર વૈદ્ય [illegible] જરૂર છે. કારણ કે જુદી જુદી [illegible] જુદા જુદા [illegible] સંબંધો [illegible] ઉપર [illegible] [illegible]

સ્વરૂપમાં બરાબર પ્રગટ થઈ વિક્રિયાને પામે છે, ત્યારે દોડાદોડ
કરીને દશગણા પૈસા ખર્ચે છે, તો પણ અંતે તે દરદ મટતાં નથી.
પરિણામે કોઈવાર શરીરનો ઉપયોગી ભાગ કાપી નખાવવો પડે છે.

ક્ષુદ્રરોગમાં જેને ચામડીના રંગ જેવી ગાઠોવાળી, મગના
જેવડી ફોલ્લીઓ થાય છે, તે અજગલ્લિકા કહેવાય છે. જેને
કફ–વાયુમાંથી જવના દાણા જેવી કઠણ ગાંઠેવાળી, માંસના
આશ્રયે રહેલી જે ફોલ્લી થાય છે, તે યવપ્રખ્યા કહેવાય છે.
કફવાયુમાંથી કઠણ, વગર મુખની, લગાર ઊપસેલી ફોલ્લી થાય
છે અને તેની આસપાસ ચાઠાં પડે છે તથા તેમાં પરુ ઓછું હોય
છે, તેને અંધાલજી કહે છે. પિત્તના સંબંધથી મોટા મુખવાળી,
બળતરા કરવાવાળી, પાકેલા ગુલરના ફળ જેવી અને આસપાસ
ચાઠાં પડેલી જે ફોલ્લી થાય છે, તે વિવૃતા કહેવાય છે. કફ–
વાયુમાંથી ગાંઠા પડેલી સંખ્યામાં પાંચ કે છ, કઠણ અને કાચબા-
ની પીઠ જેવી ઊપસેલી ફોલ્લીઓ થાય છે, તેનું નામ કચ્છપિકા
છે. ગરદન, ખભો, બગલ, હાથ, પગ, સાંધાઓ તથા ગળું, આ
સ્થાનો પર કીડીઓનાં દર પર જેવી ટેકરીઓ હોય છે, તેવડી
ત્રિદોષજનિત ગાંઠ થાય છે; તેનો ઉપાય જો વખતસર કરવામાં
નથી આવતો, તો તે ગાંઠ ધીમે ધીમે મોટી થઈ, તેને ઘણાં મુખ
થાય છે અને તેમાંથી રસીનો સ્રાવ થાય છે. આ ગાંઠનાં મુખ
ઊંચાં થયેલાં હોય છે અને તે ગાંઠ કાંડા ઉપર થતી ખસની
માફક ફેલાય છે. એ ગાંઠ જૂની થયા પછી તેનું ઓસડ કરવું
મિથ્યા છે, તેથી એનું નામ વાલ્મિક પાડયું છે. વાયુ અને
પિત્તના યોગથી કમળફૂલની વાટિકા જેવી એક ફોલ્લી વચમાં
થઈ, તેની આસપાસ બીજી નાની નાની ફોલ્લીઓ થાય છે, તેનું
નામ ઇન્દ્રવૃદ્ધા છે. વાતપિત્તમાંથી ગોળ ઊપસી આવેલું લાલ
રંગનું ફોલ્લીઓથી ઘેરાયલું એવું જે ગોળાકાર ચાઠું પડે છે અને

ને ઘણું દુઃખે છે, તેને ગર્દભિકા કહે છે. વાયુ અને કફથી કઃ
[illegible] પર [illegible], મંદ પીડાકારક તથા ચગાદા જેવી
ફોલ્લા આવે છે, તે પાષાણગર્દભિકા કહેવાય છે. કાનની અંદર
અને કફથી રક્તની [illegible] ગરમી [illegible]
[illegible] છે, તેને પનસિકા કહે છે. આ [illegible]
કાનની [illegible] થાય છે. પિત્તમાંથી [illegible]
[illegible] તથા [illegible] થાય છે, તેને [illegible]
[illegible] આવે છે અને તેમાં [illegible]
[illegible]

કહે છે. કફ, મેદ અને વાયુએ ત્રણે માંસ, નસો અને સ્નાયુમાં પ્રવેશ
કરી ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગાંઠ ફૂટ્યા પછી તેમાંથી મધ, ઘી કે
ચરબીના જેવી રસી ઝરે છે. તેમાં વાયુ પાછો કુપિત થઈને વિશેષ
વૃદ્ધિ પામી માંસને સૂકવી નાખી, ઝીણી ઝીણી સરસવના દાણા
જેવી ગોળીઓ બનાવે છે, તેને શર્કરા કહે છે. ઉપર વર્ણવેલી
શર્કરા થયા પછી જ્યાં તે થઈ હોય ત્યાંની રગોમાંથી દુર્ગંધયુક્ત,
ક્લેદયુક્ત, ઘૃત, મેદ અને વસા જેવું વિવિધ રંગનું લોહી ઝરવા
માંડે છે, તેને શર્કરાર્બુદ કહે છે. જે માણસને પગે ઘણી મજલ
કરવી પડે છે અથવા જે માણસના પગ વાયુના સંબંધથી અત્યંત
લૂખા પડી જઈ પગનાં તળિયાંમાં ચીરા પડે છે, તેને પાદદારી
કહે છે. ચાલતાં પગમાં પથ્થરની અણી ખૂંચવાથી કે કાંટો વાગી
ભરાઇ રહેવાથી ચણીબોરના ઠળિયા જેવડી જે ગાંઠો બંધાય છે,
તેને કદર અથવા ખણુ કહે છે. ગંધાતો, સડેલો કાદવ પગના
આંગળાંની વચ્ચે ભરાઇ રહેવાથી આંગળાંની વચ્ચેની ચામડી કોહી
જાય છે, તેને અલસં કહે છે. પિત્ત વાયુ સાથે કુપિત થઈ માથાના
વાળનાં છિદ્રોમાં જઇને રહે છે તેથી વાળ ખરી પડે છે. એટલે કફ અને
રક્ત વાળનાં છિદ્રોને પૂરી નાખે છે, તેથી ટાલ પડેલા માથાના તેટલા
ભાગ પર ફરીથી વાળ ઊગતા નથી, તેને ઇંદ્રલુપ્ત કહે છે. કફવાયુના
કોપથી વાળવાળો માથાનો ભાગ અતિ કઠણ થઇ પછી તેમાં વલૂર
આવે છે, ચામડી ખરબચડી થાય છે અને વલૂરવાથી થોડી રસી
ફૂટી આવે છે, તેને દારુણ કહે છે. રક્ત, કફ અને કૃમિના સંબં-
ધથી માથા પર જે ચકામાં પડે છે અને તેને ચાળણી જેવાં પુષ્કળ
મોઢાં હોય છે તથા તેમાંથી રસી ઝરે છે, તેને અરુંશિકા કહે છે.
ક્રોધ, શોક અને શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી શરીરની ગરમી અને પિત્ત,
આ બન્ને માથામાં જઇને માથાના વાળને પકવે છે; તે પ્રથમ ભૂરા
રંગના અને પરિણામે સફેદ થાય છે, તેને પલિત કહે છે. કફ-

વાથી, કિંવા ઇન્દ્રિયને ચોળવાથી કે દાબવાથી અથવા શુક્રની ગતિ-
ને પરાણે ખેંચી અટકાવી રાખવાથી જે યોનિ અથવા લિંગ પર-
ની ચામડી ફાટી જાય છે, તેને અવપાટિકા કહે છે. વાયુના
સંબંધથી ઇન્દ્રિય પીડિત થતાં ઇન્દ્રિય પરની ત્વચા સૂજી જઈ
મણિને ઢાંકી દે છે. તે મણિ ચામડીમાં ઢંકાઈ જવાથી પેશા-
બના માર્ગનો અટકાવ થાય છે, તેથી પેશાબની ધાર ન થતાં
તેનાં ટીપાં ગળે છે, તેમ છતાં મૂત્ર ટપકતાં તણખા ઊઠતા નથી,
પણ મૂત્ર બહાર આવી ચામડીને ફુક્કાની પેઠે ફુલાવે છે અને
તે મૂત્ર ટપકી ગયા પછી બેસી જાય છે અને તે ઢંકાયલો મણિ
ખુલ્લો થતો નથી, તેને નિરુદ્ધપ્રકાશ કહે છે. મળમૂત્રાદિની ગતિ-
ને પરાણે દાબી રાખવાથી ગુદાશ્રિત વાયુ ઘેરાઇને ગુદાનો અવ-
રોધ કરી, મળદ્વારનો માર્ગ સૂક્ષ્મ કરે છે. તે મળદ્વારનો માર્ગ
એવી રીતે સંકોચાવાથી ઘણા કષ્ટથી મળ ઊતરે છે. આ ભયંકર
વ્યાધિ સન્નિરુદ્ધગુદના નામથી ઓળખાય છે. ઝાડો થયા પછી
બાળકની ગુદા ધોવામાં નથી આવતી અથવા તેના ઉપર પરસેવો
વળ્યા પછી બાળકને નવડાવવામાં નથી આવતું, તો રક્તકફને
લીધે વલૂર છૂટે છે અને ખંજવાળતાં તેના પર ફોલ્લાઓ ફૂટી ની-
કળે છે; જે ઝરવા લાગતાં અન્યોઅન્યથી જોડાઈ જાય છે, તેવા
આ ભયંકર વ્યાધિને અહિપૂતના કહે છે. સ્નાન કરતાં જે માણસ
પોતાના શરીરનો મેલ ઘસીને કાઢી નાખતા નથી, તે મેલ જામીને
પોપડા બાઝે છે. આ મેલ પરસેવાથી ભીંજાતાં તેમાં ઘણી ચળ
આવે છે અને વલૂરતાં તરતજ ફોલ્લીઓ ઊડી આવી, તે પાકી
તેમાંથી રસી ઝરવા માંડે છે. ખાસ કરીને આ રોગ કોથળી ઉપર
વધારે થાય છે, તેથી તેને વૃષણકચ્છુ કહે છે. શરીરે સુકાયલો
તથા અશક્ત એવો કોઇ પુરુષ કરાંજીને દસ્ત કરવાને મથતાં
અથવા અતિસારથી ગુદાનો થોડોક ભાગ બહાર નીકળી પડે છે,

તેને ગુદભ્રંશ કહે છે. ભગંદરાયુક્ત ગૌર પર હાથ અને બેઠ ઉપરની ચામડી પાકી ગયેલી હોય એવી કંડુયુક્ત તથા દીવચોળ યુક્ત જે ફોલ્લો અથવા વ્રણ થાય છે, તેને ગુદકંડૂ કહે છે. એ પ્રમાણે આયુર્વેદાચાર્યોએ પોતાના જમાનામાં થતા તેતે ગુદ રોગોનું વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ શાર્ંગધરાચાર્યે ગુદરોગના [illegible] પ્રકાર ગણેલા છે. એટલે કેટલાં એક સહજ કારણથી ઉત્પન્ન [illegible] ગુદરોગનું વર્ણન કરવાં પાર આવે એમ નહિ હોવાથી, ઉપર મુજબ ત્રણ ને તેને તપાસી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ [illegible] થી આપણને સમજાશે કે, હાલમાં સારી શસ્ત્રક્રિયા જેટલી (સર્જરી) તરફ આયુર્વેદના આચાર્યોએ ધ્યાન આપ્યું [illegible] હોય તેમ નથી એ કહી શકાય છે. આયુર્વેદ શસ્ત્રક્રિયા [illegible] આયુર્વેદના [illegible] નહિ, [illegible] અનુભવ [illegible] કહે છે, એ વાસ્તવિક છે.

[illegible]

એક ચોખાપૂર છ મહિનાથી અંદરના બાળકને, એક રતી છ મહિ- •નાથી ઉપરના અને ત્રણ વર્ષની અંદરના બાળકને અને વધુમ વધુ એક વાલ, મોટા માણસને દૂધ સાથે આપવાથી ચામડીની ઉપરના સૂકા તથા લીલા ક્ષુદ્રરોગો મટી જાય છે. અથવા એક શેર ગંધક લઇ, તેમાં બશેર મીઠું મેળવી દિવસમાં આઠ કલાક બરાબર ખલ કરવો. સાંજે તેને એક તપેલામાં કાઢી નાખી તેમાં ચોવીસ રતલ પાણી નાખી હલાવી રહેવા દેવું. બીજે દિવસે તેની ઉપરથી નીતરતું પાણી કાઢી નાખી, તળિયે જે ગંધક રહે તેમાં બીજું બે રતલ મીઠું મેળવી આઠ કલાક ખલ કરવો ને રાત્રે પાછું ચોવીસ રતલ પાણીમાં પલાળી સવારે નિતારી, પાછું બશેર મીઠું નાખી ખલ કરવો. એ પ્રમાણે એકવીસ વખત એટલે બેતાળીસ રતલ મીઠા સાથે ગંધકને ઘૂંટવો, જેથી ગંધકનો પીળો રંગ નીકળી જઇ તે સફેદ થાય છે. ગંધકમાંથી પાણી નિતારી કાઢતાં જેમ જેમ દિવસ જાય છે, તેમ તેમ ગંધક બારીક વટાયેલો હોવાથી પાણી સાથે ચાલ્યો જાય છે. એટલા માટે નીતરતું પાણી નીતરી જાય કે વધા- રાનું પાણી અટકાવી દઇ, તે તપેલાને કોડવંકું મૂકી, એક કપડાનો કટકો પાણીથી પલાળી, નિચોવ્યા વિના એવી રીતે મૂકવો કે, તેનો એક છેડો ગંધક પર પહોંચે અને બીજો છેડો ગંધકવાળા તપેલાની કોરની નીચે લટકતો રહે, એટલે સાયફનની રીતે ગંધકમાંનું તમામ પાણી બહાર ટપકી જશે અને ગંધક પાણી સાથે જશે નહિ પણ તપેલામાં કોરો પડી જશે. તેવી રીતે એકવીસ વખત ગંધક વાટ્યા પછી તે ગંધકમાં ચોખ્ખું પાણી ઉમેરી તે ભૂકાને ધોઇ લેવો; એટલે તેમાંનું પાણી પણ સાયફનની રીતે બહાર ટપ- કાવી કાઢવું. એક વાર, બે વાર કે ચાર વાર ચોખ્ખા પાણીએ ધોતાં તે પાણીને ચાખી જોતાં ખારાશ લાગે નહિ ત્યારે જાણવું કે, ગંધ- કમાં મીઠાનો ભાગ રહ્યો નથી. પછી તેને તડકે સૂકવી શીશીમાં

બની જશે. આનું નામ ગંધકરસાયન પાડ્યું છે. એ ગંધક-રસાયન એક રતીથી બે રતી સુધી દૂધ સાથે, ઘી સાથે અથવા મધ સાથે દિવસમાં બે વાર આપવાથી, જૂના પરમિયા, જૂના વિસ્ફોટક, ફિરંગરોગની ગરમીને પાકતી આંખો અથવા ફિરંગરોગથી બગડીને પાકતા સાંધાઓને જલદી નાશે છે.

ગંધકરસાયન જુદા જુદા ગ્રંથે લેટલા જુદા પ્રકારમાં આવેલા છે, પરંતુ તેમાં વા.ગુ. પિત્ત અને કફપ્રધાન તથા આયુર્વેદમાં પણ વાયુ પિત્ત ને કફપ્રધાન ગણી શકાય છે. એટલે વાયુપ્રધાન [illegible]

છે અને એ ભૂકાને કરંજિયા તેલમાં ચોપડવાથી દાદર, ખસ અને માથાની ઉંદરી પણ મટે છે.

૨–યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી–સુરત

૧. ખરજવું વગેરેઃ–પારો તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, સોનાગેરુ તોલો ૧, ઓદાર પથરી તોલો ૧ અને કુતાવેલું મોરથુથુ બે આનીભાર લઇ એ સર્વેને ખૂબ બારીક ઘૂંટી ધોયેલા ઘીમાં ભેળવી ઘસવાથી સૂકાં ખરજવાં, ખસ, ચાંદાં તથા ચામડીનાં દર્દો મટે છે. અથવા એની ઉપર કાળી દ્રાક્ષ, સોનામુખી, ગુલાબનાં ફૂલ, મજીઠ અને ત્રિફળાની ફાકી આપતા જવું. ઉપલો મલમ લગાડતાં આંખે અથવા મોંએ લાગે નહિ તે સભાળવું.

૨. વાલની દાળના કોલસાનો ભૂકો તોલા ૧૦, જૂના જોડાના ચામડાના કોલસાનો ભૂકો તોલા ૫, નગોડનાં પાતરાંની રાખ તોલા ૫, કાળાં મરી દાણા ૨૫ અને કપૂર તોલો ૧ એ સર્વને વાટીને કરંજિયા તેલમાં મેળવી ચોપડે તો ખસ અને ખૂજલી મટે છે.

૩. માયું, ગંધક, ફટકડી અને સાકરને વાટી પાણીમાં ભેળી વાળી પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી દરાજ મટે છે.

૪. પપૈયાના ફળનું ડીચકું તોડવાથી જે ચીક નીકળે છે, તે ચીક દરાજ પર વલુરીને ચોપડવાથી દરાજ પાકીને મટી જાય છે.

૩–વૈદ્ય બાળકૃષ્ણ રત્નેશ્વર–સુરત

૧. ગુલેઅરમાની શેર ૦।, ગંધક શેર ૦)=, બેરજો શેર ૦।, મોરથુથુ શેર ૦)– (અધોળ) એ સર્વને વાટી વસ્ત્રગાળ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ ધુપેલ સાથે ચોપડવાથી ગમે તેવાં ચાંદાં મટી જાય છે. ધારામાં ભૂકો ભભરાવવાથી તે પુરાઇ જાય છે. લીંબુના રસમાં ચોપડવાથી દરાજ તથા ખરજવું મટે છે.

૩. આરસ્ખાનનાં પાતરાં તોલા ૨, ત્રિનીકબાલા તોલો ૧, સફેદ કાથો તોલા ૨, એલચીના દાણા તોલો ૦॥, સફેદ તપખીર તોલા ૨ અને બેરજો તોલો ૧ એ સર્વેને વાટી ચૂર્ણ કરી અગરબત્ત- ૫.ધી અથવા પીપેલા ઘી સાથે ચોપડવાથી ચાંદાં, ચાંદી વગેરે ઘણા રોગો મટે છે.

૪-વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

૧. ખુરાસાની-કપૂર તોલા ૪, ભીમસેની કપૂર તોલા ૪, સોમલ તોલા ૪, કાથો તોલા ૨ અને સિંદૂર તોલા ૨ લઈ સૌનું વજન ૧૬ તોલા માખણ મિલવી, તાંબાના વાસણમાં નાખી, તાંબાના વાડકાથી ૨૮ કલાક ઘૂંટવું એટલે મલમ જેવું થશે. તે મલમ [illegible] કરવાથી અથવા [illegible] ખસ [illegible] મટે છે.

૨. [illegible]

૩. [illegible]

૪. [illegible]

૫. [illegible]

ગરમીના રોગોમાં સારસાપરીલા કરતાં વધારે ફાયદો કરે છે. ખસ તો માત્ર ત્રણ દિવસમાં મટે છે. આંખની બળતરા શાંત કરે છે અને તપી ગયેલા લોહીને ઠંડું પાડે છે.

૬. ઠંડી પડી:-ઉનાબ, સાથરા, ગાવજબાન, બનફસા, નીલોફર, કાસની, ગુલાબનાં ફૂલ, ગળો, વરિયાળી, ચિનીકબાલા ને સોનામકઇ એ ૧૧ ચીજ તોલો તોલો સમભાગે લઈ, બરાબર સાફ કરી, તેને ખાંડી તેમાંથી બે તોલા ભૂકો લઇ અગિયાર તોલા પાણીમાં પલાળી ચોળીને કપડે ગાળી, સાંજની પલાળેલી સવારે અને સવારની પલાળેલી સાંજે ઠંડી ને ઠંડી પાવાથી, ગરમીથી રહી ગયેલા સાંધા છૂટી તેના પર આવેલો સોજો મટાડે છે અને શરીરમાંની તમામ ખોટી ગરમીને ઝારી કાઢે છે.

૭. દરાજના ઉપાય:-કાંટાસરિયાનાં પાતરાં દિવસમાં બે ...ાર ચાર દિવસ સુધી દરાજ ઉપર ચોળવાથી દરાજ મટી જાય ... ને ફરીથી થતી નથી.

૮. ગુલબાસનાં પાતરાં અને મીઠું વાટીને દરાજને ઘસી તે ઉપર ચોપડવાથી દરાજ મટી જાય છે.

૫-વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી-વાગડ

૧. ભરનીંગળ માટે:-ચોખ્ખું મધનું મીણ તથા ચંબેલીનું તેલ મેળવી આગળી (પટ્ટી) બનાવી લગાડવાથી ગમે તેવું ભર-નીંગળ તથા દાઢોડી મટી જાય છે.

૨. દાંતિયો પાણો (ધાપહાણુ) જે થાય છે, તેને લાવી બાળવો. પછી ઘીમાં મેળવીને ૧૦૮ પાણીએ ધોવો. એ મલમ લગાડવાથી ભરનીંગળ, ગૂમડાં તથા દાઢોડી મટે છે.

૩. નહિ રુઝાતાં ગૂમડાં તથા ચાંદી:-કાથો, મોરથૂથુ, લોબાન અને રાળ એ ચારે સરખે વજને લઈ, તલના તેલમાં

મેગવી ૧૦૮ પાણીએ ધોઇ લગાડવાથી લિંગનું ચાંદી તથા નહિ રૂઝાતાં ગૂમડાં રૂઝાઇ જાય છે.

૪. સરનીંગળ ગૂમડાં માટે પટ્ટી:-સિંદૂર ૩ ૦ાા ભાગ, મીણ ૧ ભાગ, મજીઠ ૦ાા ભાગ, કપૂર ૦ ૦ા ભાગ, રાહેતો ૦ાા ભાગ, કપૂરકાચલી ૦ા ભાગ, ભાગ, લીમડાં ૦ા ભાગ, ટોડિયો લોબાન ૦ા ભાગ, અને કોપરેલ ૧૩ ભાગ લઇ, પ્રથમ કોપરેલ ગરમ સિંદૂર નાખવું. જ્યારે તેનો કાળો રંગ થાય ત્યારે પછી મીણ નાખવું. પછી તેને ઉતારી તેમાં કપૂર તથા અને ત્યાર પછી લાકડીની વતી હલાવી તેમાં [illegible] [illegible] ૨ નાખવી. ([illegible]) પછી તે બધી વસ્તુને ૨૧ [illegible] [illegible] [illegible], ગૂમડાં વગેરે મટે છે.

[illegible]

[illegible]

ચૂર્ણ મેળવી તેને કપડામાં બાંધી લટકાવવું. તેમાંથી અર્ક ટપકાવવા માટે એક કાચનું વાસણ મૂકવું અને જે પાણી ટપકીને પડે તે પાણીથી ચાંદાં, ચાંદી વગેરે ધોવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે.

૨. મોરથૂથુ તોલા ૨ા અને જસત તોલા ૨ા લઈ પહોળા મોઢાની બાટલીમાં ભરી, તેમાં પાણી તોલા ૨૦ નાખી તડકે રાખવું. આમાં મોરથૂથુ અને જસત બંને એકરસ થઈ જશે. ત્રીજે દિવસે તેને હલાવ્યા સિવાય ઉપરથી નીતર્યું પાણી કાઢી લઈ, તે પાણીને તડકે સૂકવી શીશીમાં ભરી રાખવું. આને ઝીંક કહે છે. આ ઝીંકનાં ટીપાં બનાવવાં. એનાથી ખીલ અને તાપોલિયાં મટે છે.

૯–વૈદ્ય નંદરામ મોરારજી–કંથારિયા

ખરજવા માટેઃ–ફિનાઇલને તપખીર દાબતાં રૂઝ આવે છે.

૧૦–માસ્તર નરભેરામ હરજીવન–નવાગામ

૧. ખરજવા માટેઃ–કરંજિયું તોલા ૫, મધ તોલા ૫, મીણ તોલા ૫, મોરથૂથુ તોલો ૧ અને કપૂર તોલો ાા લઈ એનો મલમ કરી ચોપડવાથી લીલું, સૂકું અને કચકચતું અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું ખરજવું હશે તો પણ મટી જશે. તેમજ દાદર, ખસ વગેરે ઉપર આ મલમ ચોપડવાથી મટશે.

૨. ખસ માટેઃ–આંબાહળદર અને કાળીજીરી બારીક વાટી ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી ખસ મટે છે. અથવા એ ચૂર્ણને પાણી સાથે બારીક વાટી શરીરે ચોળવાથી લૂખસ તથા કરહ મટે છે.

૧૧–વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા–વાગડ

૧. શીળસ માટે મલમઃ–બોદાર ટાંક ૪, મોરથૂથુ ટાંક ૨, ખાપરિયું ટાંક ૧, મનસીલ ટાંક ૪, કંપીલો ટાંક ૨, હીરાદખણ ટાંક ૮ અને મરી ટાંક ૪ લઈ કુલેલ તેલ અથવા સરસિયા તેલમાં વાટી ખરડ કરવાથી શીળસ મટે છે.

૨. કંઠમાળની આગગીઃ-(પટ્ટી) કંઠમાળ પ[illegible]
જરે છે, ત્યારે આ મલમ લાગુ પડે છે. તે નીચે પ્રમાણે [illegible]

અફીણ તોલો ૧, સિંદૂર તોલો ૧, ચોખ્ખું મીણ [illegible]
ચોખ્ખું કડવું તેલ તોલા ૫ અને ચોખ્ખું કેરોસિન [illegible]
એ સર્વને મેળવી તેની આગગી બનાવવી. તૈયાર થયા [illegible]
તેમાં લીમડાની કૂંપળો નાખી હલાવવું. [illegible]
ટીકડીઓ કરાવી પછી લીમડાની ટીકડીઓ [illegible]
મલમની [illegible] ઉપર પડી જનારી [illegible]
[illegible] બંધ છે.

૧૬-વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ-પોરા[illegible]

કંઠમાળની ગોળીઃ-કાળિયો બોળ તોલા ૪. [illegible]

[illegible]

૧૭ [illegible]

[illegible]

૧૮ [illegible]

[illegible]

૨. ખીલ માટેઃ-કચ્ચાનાં બીનું તેલ ચોપડવાથી મટે છે, તેમજ ચંદન ઘસી ચોપડવાથી ખીલ તણાઇ પાકી ફૂટે છે,

૩. પિત્તપાપડો લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવાથી ખસ, ખીલ વગેરે મટે છે.

૪. રતાંજળી મધમાં ઘસી ચોપડવાથી ખસ મટે છે.

૫. ગળાનો સોજો જાંબુ ખાવાથી મટે છે.

૬. બદામની પોટીસ ગૂમડાં અને ત્વચારોગ પર બાંધવાથી ગૂમડાં મટે છે.

૭. ગાંઠવાળાં ગૂમડાંઃ-આમલીનાં બી (ચિચોડા) ને વાટી પાણી સાથે મેળવી ચોપડવાથી જલદી પાકી ફૂટે છે.

૮. ગૂમડું પકવવા માટેઃ-કુંવારની પોટીસ બાંધવાથી ગૂમડું પાકે છે.

૯. ગળાનો સોજોઃ-સમુદ્રફળ ઘસીને ચોપડવું.

૧૫-વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ-વેરાવળ

૧. ઝીણાં ઝીણાં તથા ગડ થવાની શરૂઆત હોય, ત્યારે કુંભારના ચાકડાની માટી જરા પાણી સાથે મેળવી ચોપડવી. અથવા મેંગલોરનાં નળિયાંની ભૂકી જરા પાણીમાં મેળવી લગાડવી.

૨. શંખજીરું ૨, કાંસાંજણ ૧, સફેદ ચાક ૧ અને કપૂર ૦। ભાગ મિશ્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટી અથવા ગુલાબજળમાં મેળવી ચોપડવાથી પાકયા વગર મટે છે. તેમજ શીતળાનાં ચાંદાંઓને પણ મટાડે છે.

૩. ગૂમડાં પાક ઉપર આવે તો ઘઉંનો લોટ તથા અળસીની પોટીસ મારવી, જેથી ફૂટી જાય છે. ફૂટી ગયા બાદ આંબાનાં પાનની રાખ દબાવવી જેથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે.

૧૬-વૈદ્ય શ્યામચંદ ગોવર્ધનરામ-ખાખરેચી

દાદર, પામા માટેઃ-આમળસારો ગંધક, સિંદૂર, સોરા
ફટકડી અને મનસીલ એને વસ્ત્રગાળ કરી, પછી તેને કડવા તેલ
માં મેળવી ચોપડવી અને ધૂપ દેવરાવવી દાદર તથા પામા મટે છે.

૧૭-વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ-ગોંડલ

ખસનો મલમઃ-મરી તોલો ૧ અને સૂતાની પારી તા
માટી તે.લો ૦। એને વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં પછી તેટલું સાંસિયું તેલ
નાખી, પિત્તળની થાળીમાં પિત્તળના વાટકાથી બે દિવસ સુધી
ઘૂંટી ચોપડવાથી ખસને જલદી મટાડે છે.

૧૮-વૈદ્ય અમૃતરામ કેશવરામ-મુંબઈ

ખરજવું તથા દાદરઃ-કપૂર તોલો ૦॥, [illegible]
[illegible]

૨૦–માસ્તર લલ્લુભાઈ નાનાભાઈ–ગોઝ

ખરજવાનો મલમ:–સિંદૂર, સિંધવખાર, સાકર, હળદર, દારૂહળદર, મનસીલ અને ઉપલેટ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી ખરજવું મટે છે.

૨૧–વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

ચાંદી-ટાંકીનો મલમ:–ગધેડાનાં લીંડાં બાળી રાખ કરી ઘુપેલમાં લગાડવાથી ત્રણ દિવસમાં ચાંદી મટે છે. અથવા શંખજીરું શેર ૦)=, કલઈસફેતો તોલા ૨, આરતી કપૂર તોલો ૦।, મીણબત્તી તોલો ૧ અને ઘી શેર ૦)= લઈ, જૂનું ઘી તથા મીણબત્તીને તાવીને ઉતારીને તેને ખૂબ પાણીએ ધોઈ, ફીણીને પછી ભૂકો મેળવી મલમ બનાવી ચોપડવાથી પણ ચાંદી મટે છે.

૨૨–વૈદ્ય અંબાશંકર લીલાધર પાંડે–મુંબઈ

ખસ અને ખૂજલીનો ઉપાય:–તાંદળજાની ભાજીમાં થોડોક સૂરોખાર મેળવી વાટી ચોપડવાથી ખસ તથા ખૂજલી (ખાજી) તરત મટે છે.

૨૩–ચહેલિયાના એક વૈદ્યરાજ

૧. **ગડ કે પાકું:**–શીમળાની છાલ વાટી તેમાં મીઠું મેળવી ગોમૂત્રમાં રાંધી લેપ કરવાથી એકદમ ફૂટી જાય છે.

૨. **કંઠમાળ, દાદર, ખરજવું અને ચાંદી માટે:**–સાઠી ચોખા શેર ૦।, ભેંસનું દહીં શેર ૧ અને હળદર તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ ચોખામાં હળદર નાખી એક કાચના પ્યાલામાં ભરવા અને દહીંને એક કપડામાં બાંધી અધ્ધર ટિંગાડવું. તેની નીચે ચોખા તથા હળદરવાળું પ્યાલું મૂકી એક રાત્રિ રહેવા દેવું. સવારે પાણીમાંથી ચોખા કાઢી સૂકવી ઊંચો સ્પિરિટ લઈ, તેમાં તે ચોખાને

જ્યાં સુધી તાર ન થાય ત્યાં સુધી ચૂલા પાડવા. પ્રથમ તૈયાર થયે કપડા પર ચોપડી બનાવી લગાવી દેવાથી છ માસની અંદરની ઇંદ્રિયજ, દાદર, ખરજવું, નારી વગેરેને મટાડે છે.

૨૪–વૈદ્ય દેવજી આણુ

ગૂમડાં માટેઃ—નવસાર ભાગ ૨ અને કપૂર ભાગ ૧ પાણી સાથે વાટી ગૂમડાં ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો આપશે.

૨૫–ડૉક્ટર પ્રભાશંકર કૃષ્ણજી પંડ્યા–મુંબઈ

[illegible]

૨૬–વૈદ્ય [illegible]

[illegible]

૨૭–વૈદ્ય [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૨. ઘવડાનો ઉપાયઃ-ઘોડાવજ ૦)=, દારુહળદર ૦)=, કડુ ૦)=, આમળાં ૦)=, હરડાં ૦)=, બહેડાં ૦)=, લીમછાલ ૦। શેર, ગળો ૦। શેર, મજીઠ ૦)= એને છુંદીને સાત ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગ પાણીમાં પલાળી સવારે ઉકાળવો. ૦। શેર પાણી રહે ત્યારે પાવું. કૂચા સાંજે ઉકાળવા, એમ સાત દિવસ પાવાથી ઘવડો, ચાંદાં વગેરે મટે છે.

૨૯–વૈદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર સવજી–રાજગોર

પથ્થરફોડીઃ-પથ્થરફોડીનાં પાન પાણીમાં વાટી લુગદી લગાવવાથી ભરનીંગળ ગૂમડાં વગેરે તત્કાળ મટે છે. શસ્ત્રક્રિયા કરાવવાની જરૂર નથી, તેમજ શસ્ત્રક્રિયાથી નહિ મટેલાં ગૂમડાં આ વનસ્પતિથી મટ્યાં છે.

૩૦–એક વૈદ્યરાજ જેમનું નામઠામ મળ્યું નથી

૧. ખસ માટેઃ-બાવચી, રાળ, આંબાહળદર, મોરથુથુ, પારો અને ગંધક લઈ પારા સિવાયની સર્વ ચીજોને ખાંડી ઝીણું ચૂર્ણ કરી, પારો મેળવી સરસિયું તેલ તોલા ૧૦ મેળવવું. તેને એકસોઆઠ પાણીથી ધોઇ લગાડવાથી ખસ મટે છે.

૨. ગધેડાંનાં લીંડાંનો અર્ક કાઢી લગાડવાથી ખરજવું મટે છે.

૩. ભયંકર વ્રણઃ-ઘી તોલા ૧૦ લઈ એકસો પાણીથી ધોઈ મીણ તોલા ૨॥ ગરમ કરી મેળવી, તેમાં નીચેની ચીજોનું ચૂર્ણ મેળવવું. એલચી તોલો ૦॥, સિંદૂર તોલો ૦॥, મીઠા પાણીના કાચબાની પીઠની ભસ્મ તોલા ૨ અને કાગડાની અઘાર તોલો ૧ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મેળવી, તૈયાર કરેલ મલમ લગાડવાથી નહિ રુઝાતા ભયંકર વ્રણો તરતજ રુઝાય છે.

૩૧–વૈદ્ય ગોવર્ધનરાવ–પાટણ

તજાગરમીનો ઉપાયઃ-એળિયો તોલો ૧ અને હિકામાત્રી

તોલો ૧ એ બન્નેનું જુદું ચૂર્ણ કરી સવારમાં તોલા ના ભાર ત્રિફળામાંથી આપવી તથા સાંજે બે આનીભાર એળિયોસની વખતે આપવો. આ ઉપાય સાત દિવસ કરવાથી ગોટી ગરમી, ચાંદ તથા પરમ વગેરે તમામ રોગ મટે છે.

૩૨-ગાંધી ડગનલાલ જેઠાલાલ-પાટણ

આંકડી મૂનરે છે તેનો ઉપાયઃ-આ ઉપર આયુર્વેદી કાચ તપાસવાથી તે કે મટે છે, પરંતુ લીંબુનો રસ કાઢી તેમાં ચૂનો ઉતારવો, પછીથી મેળવીને તે ઉપર ચોપડવું. એટલે બળતા, વગેરે ઘટી જાય અને બળતી શાન્ત થાય છે. તેમજ વગેરે મેળ પ્રમાણે નહી એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૩૩-વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી-સુરત

પક, ગોરથુ, હરતાલ, મનસીલ, પારો, ઓદાર, કાળાં મરી, એલચી, ચિનીકબાલા અને ટંકણાક્ષ એ સર્વ સરખે વજને લઈ, બારીક ખલ કરી ધુપેલમાં, કરંજિયામાં અથવા કોપરેલમાં મેળવી ચોપડવું, જેથી ખસ, ચાંદાં વગેરે મટે છે.

૩૬–વૈદ્ય નંદરામ માગજી–નાગેશ્રી

૧. ગલગંડ તથા કંઠમાળના ઉપાયઃ- સરસવ, સેકટાની છાલ (સરગવાનાં મૂળની), અળસી, મૂળાનાં બી, ચિત્રકમૂળ, સાપની કાંચળીની ભસ્મ એ સર્વનું બારીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં અથવા છાશમાં કે આકડાના દૂધમાં ઘૂંટી ઘાટો લેપ કરી લગાવવાથી ગ્રંથિને ફોડી નાખે છે. આ લેપ ગ્રંથિને ફોડી નાખવામાં ઘણોજ ઉત્તમ છે.

૨. ઉપરની ચીજોનું સમભાગે કરેલું ચૂર્ણ તોલા ૨, મરી તોલો ૦ાા, નેપાળાની મીંજ તોલો ૦ાા, આવચી તોલો ૦ાા, હિંગુલ તોલો ૦ાા, બારીક વાટી સરસિયું તેલ તોલા ૮ ભાર લઈ ગરમ કરી તેમાં મીણ તોલા ૨ નાખી પિગાળી ચૂર્ણ મેળવી મલમ કરવો. આ મલમની પટ્ટી ગલગંડ, કંઠમાળ અને હરેક નહિ ફૂટતાં દર્દો ઉપર લગાવવાથી તે ગ્રંથિને ફોડી નાખે છે.

૩. ઘારાં તથા ચાંદાં રુઝાવવાનો મલમઃ–તલનું તેલ તોલા ૧૦ અને મીણ તોલા ૨ લઈ, પ્રથમ તેલને કડાઈમાં ગરમ કરી તેમાં લીંબડાનાં પાનનો તથા ખીજડીનાં પાનનો પાંચ પાંચ તોલા રસ નાખી ફીણ બેસી જઈ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ગાળી લેવું. પછી તે તેલને પાછું કડાઈમાં નાખી તેમાં મીણ મેળવી ઓગળી ગયા પછી રાળ તોલો ૦ાા, બેરજા તોલો ૦ા, લોબાન તોલો ૦ાા, રસકપૂર તોલો ૦ાા, મોરથુથુ વાલ ૧, હીરાદખણ તોલો ૦ા, ગાયના શિંગડાંની રાખ તોલો ૦ાા, ઓદાર તોલો ૦ાા અને સિંદૂર તોલો

ભા લઈ, સુરમા જેવું ચૂર્ણ કરી, મેથીથી હલાવતાં કાંઇક પીળો રંગ પકડે, ત્યારે અગ્નિ ઉપરથી નીચે ઉતારી લેવું. આ મકરની પડી ખાવાથી પાંડુ, ક્ષય, ગુમડાં આદિ ભેગા તેવા મળ બળી જાય છે. પ્રયોગ ઉત્તમ છે અને અનેક વખત અજમાવ્યો છે.

૪. શંખજીરાદિ મલમ:-પારો તોલો ૧, આમળાસાર ગંધક તોલા ૨, મોરથુથુ તોલો ના, શંખજીરું તોલા ૧૦ અને સિંદૂર તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કજળી કરી, તેમાં બાકી-ની ચીજો મેળવવી. (શંખજીરું જુદું ખાંડવું) પછી ગાયના માખણમાં અથવા ગળિત તેલમાં મેળવી, તાંબાના વાસણમાં તાંબાના વાસણથી ઘસી [illegible]

[illegible]

[illegible]

૩૭—ડૉક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય—પાટણ

૧. અરૂઝ ચાંદી માટેઃ—રસકપૂર, સોનાગેરુ, ચીકણી સોપારીના કોલસા, કાથો, બોદાર અને ફુલાવેલી ફટકડી એ સર્વે સમભાગે લઈ બારીક વાટી દાબવાથી અરૂઝ ચાંદી રૂઝાવા માંડશે. આ દવાથી અગન બળતી નથી, પણ ઠંડી છે.

૨. ખસ માટે અકસીરઃ—પારો તોલો ૧, લાકડિયો ગંધક તોલો ૧ અને ગૂગળ તોલો ૧ લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી ગૂગળને પથ્થર ઉપર નરમ કરી કાજળીમાં ભેળવી ઘી નાખી ખૂબ બારીક લસોટી હાથ વગેરે જ્યાં ખસ થઈ હોય ત્યાં ચોપડવી. આથી ખસ, ચાંદી, ફોડા વગેરે મટી જશે. આ દવા ઠંડી છે તેમજ ફરીથી ખસ થતી નથી, એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૩. દરાજ માટેઃ—ગમે તેવી સખત કાળી અથવા લાલ દરાજ થઈ હોય તો દારૂડીનાં મૂળ તોલો ૧ તથા કાળાં મરી પાંચથી સાત વાટી, એક માસ પીવાથી દરાજ મટી શરીર સોના જેવું બને છે.

૪. ખરજવું તથા દાદર માટેઃ—લાકડિયો ગંધક, ટંકણખાર અને રાળ લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી બકરીના દૂધમાં ત્રણ તોલાની સોગઠી બનાવી, સૂકવી પાણીમાં ઘસી, દાદર અથવા ખરજવા ઉપર ચોપડવાથી ઠંડક વળે છે અને મટી જાય છે. ચળ આવતી નથી, અનુભવસિદ્ધ છે.

૫. લૂખસ માટેઃ—દારૂડીનાં મૂળ શેર એક લઈ કપડે ચાળી તેમાં તલનું તેલ શેર ૧ મેળવી ધીમી આંચે સીજવી, લૂગડાથી ગાળી લૂખસ ઉપર ચોપડવાથી તરત આરામ થાય છે.

૩૮—મહારાજ મગનલાલ રણછોડદાસ—ધંધુકા

કપાસના છોડવામાંથી કપાસ કાઢયા પછી જે ઠાલિયાં (કાલાં)

રહે છે, તે હાંડિકાને પાણી ભસ્મ કરી બાકી [illegible]
તે ભસ્મ એક તોલો લઈ દુધાવેલું મેળવું [illegible]
માટે પુષ્ટ ભસ્મ થાય તેટલું મેળવી ખૂબ ઘૂંટી ભસ્મ [illegible]
કરવો. [illegible] અંતરછાલ, [illegible]
પીપરની અંતરછાલ, [illegible] અંતરછાલ અને [illegible]
[illegible]
[illegible] ભસ્મ [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

૨૫–મુખરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, મસ્તકરોગ અને નેત્રરોગ

મુખરોગઃ–મુખરોગના પાંસઠ પ્રકાર માધવનિદાનમાં વર્ણ-
યા છે, પરંતુ શારંગધરે મુખરોગના ચૂંવોતેર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે;
ેટલા માટે અત્રે શારંગધરના મત પ્રમાણેના ચૂંવોતેર પ્રકારનું
ર્ણન કરીએ છીએ. એ ચૂંવોતેર પ્રકારના રોગનું, તેનાં લક્ષણો
થેનું વર્ણન જોવું હોય તો શારંગધરની ટીકા વાંચવી. અત્રે માત્ર
ોતેર પ્રકારના રોગોનાં નામો તથા સ્થાનો આપવામાં આવે છે.
વાતજ, પિત્તજ, કફજ, ત્રિદોષજ, રક્તજ, ક્ષતજ, માંસાર્બુદ,
ોષ્ઠ,જલાર્બુદ, મેદાર્બુદ અને અર્બુદ એ પ્રકારે અગિયાર રોગ
માં થાય છે તથા દાલન, કૃમિદંતક, દંતહર્ષ, કરાળ, દંતચાલ,
શર્કરા, અધિદંત, શાવદંત, દંતભેદ અને કપાલિકા એ પ્રમાણે દશ
પ્રકારના રોગ દાંતમાં થાય છે. તથા શીતાદ,ઉપકુશ,દંતવિદ્રધિ,
પુપ્પુટ, અધિમાંસી, વિદર્ભ, મહાશૌષિર, શૌષિર, વાતનાડી,પિત્ત-
નાડી, કફનાડી, સન્નિપાતનાડી ને રક્તનાડી એ પ્રમાણે તેર પ્રકા-
રના રોગ દાંતના મૂળમાં થાય છે. તથા વાતજ, પિત્તજ, કફ-
જ, અધિજિહ્વા અને ઉપજિહ્વા એ પ્રમાણે છ પ્રકારના રોગ
જીભમાં થાય છે. તથા અર્બુદ, તાલુપિટિકા, કચ્છપ, તાલુસં-
હતિ, ગલતુંડી, તાલુશોષ, તાલુપાક અને પુપ્પુટ એ પ્રકારે આઠ
પ્રકારના તાલુરોગ થાય છે. તથા વાતરોહિણી, પિત્તરોહિણી,
કફરોહિણી, ત્રિદોષરોહિણી, મેદરોહિણી, વૃંદ, ગલૌઘ, ગલવિદ્રધિ,
ખરદ્ધા, ખરહા, શુંડકેરી, ક્ષતઘ્નિ, તાલુક, અર્બુદ, ગિલાયુ, વલય,
વાતગંડ, કફગંડ અને મેદગંડ એ પ્રમાણે અઢાર પ્રકારના કંઠ-

રોગ થાય છે. તથા વાતજ, પિત્તજ, કફજ, રક્તજ, સન્નિપાતજ, દુર્ગંધાસ્ય, ઊર્ધ્વગુદ અને અર્બુદ એ પ્રકારે આઠ પ્રકારનો મુખપાક થાય છે. એ રીતે બધાં મનુષ્યના મુખમાં ૬૫ પ્રકારના રોગો થાય છે. તેની ચિકિત્સા સમ્યક્ પ્રકારે વાયુ, પિત્ત અને કફ તથા રક્તદોષના નિયમ પ્રમાણે કરવી.

કાળું મંજન:–ચૂના ચડેલા સોપારીના કોલસા તોલા [illegible] બદામનાં છોતરાંના કોલસા તોલા [illegible], [illegible] તોલા ૧, [illegible] તોલા ૪, [illegible] તોલા ૪, [illegible] ૨ અને કપૂર તોલા ૮ એ સર્વને ખાંડીને તેનું [illegible] [illegible]

[illegible]

મૂળમાં જીવડા પડ્યા હોય અને દાઢે સોજો આવી અત્યંત દુઃખ-
તી હોય, તો રોગીને તડકે સુવાડી તેના કાનમાં તલનું તેલ મૂકવું.
બે મિનિટ પછી તે તેલ કાઢી નાખી તે કાનમાં આણવાનાં પાત-
રાંનો રસ નિચોવવો. એટલે દાઢમાંના તમામ કીડા જીવતા
જીવતા કાનને રસ્તે બહાર નીકળી જશે. અથવા ભોંયરીંગણીના
બીજને દેવતા ઉપર મૂકી તેના ઉપર ઊંધું વાસણ ઢાંકી, તે વાસ-
ણમાં છિદ્ર કરી તેમાં ભૂંગળી ભેરવી તે ભૂંગળી વાટે ધુમાડો દાઢને
લગાડે તો દાઢમાંના તમામ જીવડા મરીને બહાર નીકળી જશે.
આ બેઉ ઉપાય કર્યા પછી દાઢ ઉપર જે સોજો રહે, તેના ઉપર
સોજાની ગોળી અથવા આંબાહળદર, લોધર અને બોળ ઘસી
ઊના કરી ચોપડવાથી સોજો ઊતરી જાય છે. જો ગાલ યા દાંતની
નાડી પાકવાથી ગળસૂણાં થયાં હોય તો ઝેરકચૂરો, આમણું અને
'જૂનું' કામડું પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી ચોપડવાથી ગળસૂણાં મટી
જાય છે. જો મોઢું અથવા તાળવું પાક્યું હોય તો કાળા પાણી-
ના અથવા લીલા પાણીના કોગળા કરવાથી તે મટી જાય છે. પણ
એટલું યાદ રાખવું કે, તે પાણીમાં બીજું સાદું પાણી ઉમેરી, તે
મોંમાં ખમાય તેવું બનાવી કોગળા કરાવવા. જો ગળામાં રોહિણી
રોગ થયો હોય તો છ માસ સુધી પથ્યાગૂગળની બબ્બે ગોળી
દિવસમાં ત્રણ વાર ખવડાવવાથી તે મટી જાય છે.

કર્ણરોગઃ—કાનમાં થતા રોગો ત્રીસ પ્રકારના ગણવામાં
આવ્યા છે. તેમાં વાતકર્ણ, પિત્તકર્ણ, રક્તકર્ણ, કફકર્ણ, સન્નિપાત-
કર્ણ, વિદ્રધિ, કર્ણશોથ, અર્બુદ, પૂતિકર્ણ, કર્ણાર્ષ, કર્ણહલ્લિકા,
બાધિર્ય, તંત્રિકા, કંડુ, શષ્કુલી, કૃમિકર્ણ, કર્ણનાલ અને પૂતિ-
નાલ એ પ્રમાણે અઢાર જાતના રોગો કાનની નળીમાં થાય
છે. તથા ઉત્પાત, પાલિશોષ, વિદારી, દુઃખવર્ધન, પરિપોટ, લેહી
અને પિપ્પલી એ રીતે સાત પ્રકારના કર્ણપાલી રોગ થાય

પ્રતિશ્યાય, પિત્ત પ્રતિશ્યાય, કફ પ્રતિશ્યાય, રક્ત પ્રતિશ્યાય, સન્નિપાત પ્રતિશ્યાય, આપિનસ, પૂતિનાશ, નાસાર્શ, ભ્રષ્યથુ, ક્ષવ, નાસાનાહ, પૂતિરક્ત, અર્બુદ, દુષ્ટપિનસ, નાસાશોષ, ઘ્રાણ-પાક, પુટસ્રાવ અને દીપક આ રીતે અઢાર પ્રકારના રોગો જાણી લેવા; પરંતુ એનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો જાણવા માટે અમે શારંગધરની ટીકા વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

નાકના રોગમાં **પ્રતિશ્યાય એટલે સળેખમનો રોગ** સાધારણ છે. એમાં માથા ઉપર દિવેલ ઘસાવવું અથવા માથા પર તથા કપાળ ઉપર અફીણનું પાણી કરી ચોપડવું. જો નાક ખૂલે નહિ અને બહુજ અકળામણ થતી હોય, તો કાયફળનું છોડું ઘણું બારીક વાટી મગની દાળ જેટલું સૂંઘાડવાથી પુષ્કળ છીંકો આવીને નાક ખૂલી જશે. વધારે સૂંઘવાથી પુષ્કળ છીંકો આવી વખતે નાકમાંથી લોહી પડે છે, એટલા માટે સાચવીને સૂંઘાડવું.

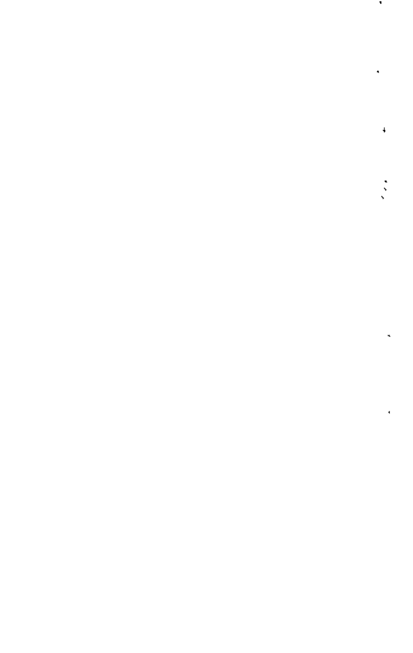
મસ્તક તથા કપાળરોગઃ—મસ્તકરોગ દશ પ્રકારના થાય છે. અર્ધાવભેદક, વાતજ શિરોભિતાપ, પિત્તજ શિરોભિતાપ, કફ-જ શિરોભિતાપ, રક્તજ શિરોભિતાપ, સન્નિપાતજ શિરોભિતાપ, સૂર્યાવર્ત, શિરઃપાક, કૃમિજ શિરોભિતાપ અને શંખક એ પ્રમાણે દશ પ્રકારના મસ્તકરોગ જાણવા. તથા ઉપશીર્ષક, અરુષિકા, વિદ્રધિ, દારુણ, પિટિકા, ઇંદ્રલુપ્ત, ખાલિત અને પલિત એ પ્રમાણે નવ પ્રકારના કપાળરોગ જાણવા.

કેટલાક રોગીના કપાળ ઉપર અને માથાના સાંધામાં ભયંકર દુઃખાવો થાય છે. તેવા રોગીના નાકમાં ફળઘૃત જરા ગરમ કરી તેનાં ટીપાં મૂકવાથી તે મટી જાય છે અથવા નારાયણ તેલનાં ટીપાં મૂકવાથી મટી જાય છે. કેટલાક રોગીના કપાળના અને નાકના સાંધામાં ચાંદી પડે છે, ત્યારે નારાયણ તેલનાં ટીપાં મૂક-

નેત્રરોગઃ—આંખના રોગને માટે આયુર્વેદાચાર્યોએ બહુ લાંબો વિચાર કરી તેના ઘણા પ્રકાર ઠરાવેલા છે. શારંગધરે આંખના ચોરાશું પ્રકારના રોગ લખ્યા છે અને માધવનિદાને આંખના છોતેર પ્રકારના રોગ લખ્યા છે. પરંતુ માધવનિદાનનો ખુલાસો ઉપયોગી લાગવાથી આંખના રોગના સંપૂર્ણ નિદાન, સંપ્રાપ્તિ વગેરે માધવમતાનુસાર લખવામાં આવે છે.

નેત્રરોગના કારણમાં જણાવે છે કે, ગરમીથી અંગ તપ્યા પછી શીતળ જળમાં પેસવાથી (એમ કરવાથી એકદમ ઠંડી શરીરમાં વ્યાપી જવાથી શરીરની અંદરની ગરમી ઉપર ચડી નેત્રના તેજનો પરાભવ કરી, પછી તે ગરમી) નેત્રરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. આકાશમાં ખૂબ છેટે ઊંચે કોઇ ચીજ પરાણે ધારીને જોવાથી, દિવસે ઊંઘવાથી, રાત્રે જાગવાથી, આંખમાં વરાળ કિંવા તપ્ત થયેલી હવા પેસી જવાથી, પરસેવો થઇ તે પાછો નેત્રમાં સમાઇ જવાથી, નેત્રમાં ધૂળ ઊડવાથી, ઊલટીના વેગને રોકવાથી અથવા ઘણી ઊલટી થવાથી, પાતળા અન્નપાનનું ઘણું સેવન કરવાથી મળ, મૂત્ર અને અપાનવાયુની ગતિને રોકવાથી, હંમેશાં રડવાથી, ખેદ રાખવાથી, ગુસ્સે થવાથી, મસ્તક પર કોઇ જાતનો પ્રહાર થવાથી, ઘણું મદ્યપાન કરવાથી, ઋતુવિપર્યય (ઉનાળામાં ઠંડી અને શિયાળામાં ગરમી) થવાથી, ક્લેશથી, કાંઇ વાગવાથી, ઘણા મૈથુનથી, આંસુ આવતાં રોકવાથી અને ઘણા સૂક્ષ્મ પદાર્થો જોવાથી, વાતાદિ દોષો નેત્રમાં રોગોત્પત્તિ કરે છે. કુપિત થયેલા વાતાદિ દોષો નેત્રોની રગોમાં પ્રવેશ કરી નેત્રનો ભાગ જ્યારે ઘેરી લે છે, ત્યારે તેમાંથી ભયંકર નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્ત, સન્નિપાત અને આગંતુક આ દોષોથી થનાર બધા મળી છોતેર નેત્રરોગ છે.

નેત્રરોગ થવા અગાઉ તેનું કારણ અભિષ્યંદ થાય છે. વાયુ,

પામે છે, એટલે તેમાંથી ચાર પ્રકારના અધિમન્થ રોગ નેત્રમાં થાય છે. તેનાથી નેત્રમાં તીવ્ર વેદના થાય છે અને તે વેદના ચારે પ્રકારના અધિમન્થનું સામાન્ય લક્ષણ છે. અધું મસ્તક ઉપરથી કોઈએ ફોડી નાખ્યું હોય એવી વેદના થાય છે. વલોણું વલોવાતું હોય તેવું કળતર થાય છે. વ્યાધિના પ્રભાવથી અર્ધા મસ્તકમાં દુઃખ થાય છે, આ રોગને અધિમન્થ રોગ કહે છે. અને તે ચારે અધિમન્થનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો, ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના અભિષ્યંદ રોગ જેવાંજ થાય છે. શ્લેષ્મિક અધિમન્થ સાત દિવસમાં દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે, રક્તઅધિમન્થ પાંચ દિવસે, વાતિક અધિમન્થ છ દિવસે અને પૈતિક અધિમન્થ ત્રણ દિવસે નાશ કરે છે.

જે નેત્રરોગમાં વેદના ઘણી થાય છે, નેત્રમાં લાલી ઘણી હોય તે ડહોળાયલા જેવી મલિન રહે છે, તેની અંદર રેતી ભરાઈ હોય તેમ ખૂંચે છે, સોયો ખોસ્યા જેવી પીડા થાય છે અને પાચ તથા પીયાના લોચા આવે છે, તેને આમયુક્ત નેત્રરોગ જાણવો. એવા રોગીની આંખમાં અંજન ન કરતાં હલકો ખોરાક રોગીને ખવડાવવો અને આમને પચાવવા માટે ત્રિફળાનો ઉકાળો પાવો જેથી નેત્રમાં થતા ઠણકા ઓછા થાય છે, વલૂર આવે છે, સોજો ઊતરી જાય છે, પીયા આવતા ઓછા થાય છે. જ્યારે આવાં લક્ષણો જણાય ત્યારે જાણવું કે હવે આમ પચી ગયો છે.

જે આંખમાં પાકેલા ઊમરાના ફળ જેવો ચળયુક્ત નરમ સોજો થાય છે તેને નેત્રપાક કહે છે. નેત્રમાંથી પાણી અત્યંત ગળ્યા કરે છે અને પાચ તથા પીયાના થર બાઝે છે. જે આંખમાં સોજો ચડ્યા વગર નેત્રપાક થાય છે તેમાં સોજા સિવાય બીજાં બધાં લક્ષણો થાય છે; તે ત્રિદોષ અભિષ્યંદ જાણવો. વાતજ અધિમન્થની ઉપેક્ષા કરતાં એટલે વખતસર તેની દવા ન

લીધે આંખમાંથી અતિ ગરમી અને પુષ્કળ પાણી વહે છે. આ રોગ-
ને સવ્રણશુક્ર કહે છે અને તેનાથી આંખની અંદર પીડા થાય છે.
જે ફૂલ આંખની કીકીની ઉપરજ થયું હોતું નથી જે આંખની
અંદર ઊંડું ગયેલું હોતું નથી તથા જેમાં પાણી ઘણું નીકળતું નથી,
જેમાં ખટકા આવતા નથી તથા એકની પડોશમાં એક એમ જોડકાં
થયાં નથી, તે ફૂલ કદાચ સાધ્ય થાય છે.

અવ્રણશુક્રનાં લક્ષણઃ–અભિષ્યંદમાંથી ઉત્પન્ન થઈ કાળા
ભાગમાં જે ફૂલ પડે છે અને જેમાં ક્રમડી મૂકયા જેવી પીડા થાય
છે તથા જે ફૂલ શંખ, ચંદ્ર કે કરેણના ફૂલ જેવું ધોળું હોય છે
અથવા આકાશના વાદળા જેવું પાતળું હોય છે અને અવ્રણ
એટલે ક્ષતરહિત હોય છે, તે સહેલાઇથી મટી શકે છે. જે અવ્ર-
ણશુક્ર આંખની અંદર ઊંડું ગરક થયેલું, જાડું થયેલું અને ઘણા
દિવસનું જૂનું થયેલું હોય છે તેને સાધ્ય જાણવું. જે શુક્રની વચ-
માંનું માંસ તૂટી પડવાથી વચમાં છિદ્ર એટલે ખાડો પડે છે અ-
થવા તેમ નહિ થતાં તેની વિરુદ્ધ થાય છે, એટલે શુક્રની આસ-
પાસનું માંસ વૃદ્ધિ પામી શુક્રને ખાડામાં ઉતારે છે, એટલે તે
વૃદ્ધિ પામેલું માંસ તેને ફરતું ઊપસી આવે છે. જે શુક્ર એક
જગ્યાએ ટકી ન રહેતાં આંખમાં ફરતું રહે છે અને જે રગોથી
વ્યાપ્ત થવાને લીધે પાતળું થાય છે તથા જે આંખના અંદરના
પડદામાં ઊતરી પડયું હોય છે અને જે આસપાસ લાલ તથા
વચમાં ધોળું હોય છે અને જે ઘણા દિવસનું જૂનું થયેલું હોય છે,
તેવાં લક્ષણોવાળા ફૂલાને મટાડવાની આશા રાખવી નહિ. ફૂલ
પડેલી આંખમાંથી અત્યંત ગરમ આંસુ વહી તેમાં ફોલ્લી ઊઠે છે
અને આંખમાં પડેલું ફૂલ મગના દાણા જેવડું અને મગના જેવુંજ
હોય છે, તે ફૂલ અસાધ્ય જાણવું. જે ફૂલ તેતર પક્ષીના રંગ
જેવું કાળું હોય છે તે પણ અસાધ્ય જાણવું.

હોય છે, તે તે દોષનો જે રંગ હોય છે, તેવો દૃષ્ટિનો પણ થાય છે. જો દોષ નેત્રના નીચેના ભાગમાં રહેલો હોય છે તો પાસેનું કશું દેખાતું નથી અને દોષ ઉપર હોય છે તો દૂરનું કશું દેખાતું નથી. જો દોષ નેત્રની એક બાજુ પર હોય છે, તો બાજુ પરના પદાર્થ દેખતા નથી, પણ દોષ આંખની ચારે બાજુએ પ્રસરતાં પદાર્થોનાં સ્વરૂપ એકબીજાંથી મળેલાં દૃષ્ટિએ પડે છે. આંખની વચમાં કિંવા મધ્યે દોષનો સંચાર થતાં મોટા પદાર્થ નાના દેખાય છે. આંખનાં બબ્બે સ્થાનમાં એટલે ઉપરનીચે દોષ રહેલો હોય તો એકના બે પદાર્થો જોવામાં આવે છે, પણ જો દોષ અવ્યવસ્થિત હોય તો એક પદાર્થના અનેક પદાર્થો દેખાય છે. જો દૃષ્ટિગત રોગ તેના સ્થાનમાં વાંકો રહ્યો હોય તો એક પદાર્થના બે કટકા કર્યા હોય તેવું દેખાય છે.

ચોથા પટલમાં ગયેલા દોષનાં લક્ષણ:—જ્યારે દોષ આંખના ચોથા પડદામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે દૃષ્ટિનો ચારે બાજુએથી અટકાવ કરે છે; તે વ્યાધિને લિંગનાશ કહે છે. આ અંધકારમય રોગ પૂરેપૂરો વ્યાપ્યો નથી હોતો તે સમયે રોગીને આકાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા વીજળી અને ચળકતા પ્રકાશ દેખાય છે. આંખના ત્રીજા પડદામાં સંચાર થયેલા કાચની (મોતિયાની) ઉપેક્ષા કરતાં એટલે સમયાનુસાર દવા નહિ કરતાં જો એમનો એમ પડ્યો રહે તો તે દોષ તેમાંથી ખસી, ચોથા પડદામાં આવતાં તેને લિંગનાશ અને નીલિકાની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. જો વ્યાધિમાં વાયુનો સંબંધ વિશેષ હોય છે, તો રોગી મલિન, લાલાશ પડતાં, વાંકા અને લગાર ફરતાં હોય એવાં રૂપો જુએ છે. પિત્તના સંબંધથી રોગી સૂર્ય, આગિયો કીડો, ઇંદ્રધનુષ્ય અને વીજળી, તેમાંનાં રૂપ અને નૃત્ય કરતા ગોર તથા સર્વ વસ્તુ આસમાની

રોગ થાય છે. પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિનાં લક્ષણ:-પિત્ત દુષ્ટ થઈ
વૃદ્ધિ પામવાથી જે માણસની દૃષ્ટિ પીળી થાય છે, તેને લીધે તે
માણસ સઘળા પદાર્થોને પીળા રંગના જુએ છે, તે પિત્તવિદગ્ધ
દૃષ્ટિ જાણવી. દિવાંધનાં લક્ષણ:-નેત્રના ત્રીજા પડદામાં પિત્તનો
પ્રવેશ થતાં રોગીને દિવસે દેખાતું નથી, પણ રાત્રે ઠંડીને લીધે
પિત્ત ઓછું થવાથી સૂઝે છે, તેને દિવાંધ જાણવો. જે રોગી
પિત્તવિદગ્ધની પેઠે ધોળાં રૂપ જુએ તેને કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિવાળો
જાણવો. નક્તાંધનાં લક્ષણ:-જો કફ ત્રણે પડદામાં રહીને રોગી-
ને રતાંધળો કરે છે, તો તેથી રાત્રે કશું સૂઝતું નથી, પણ દિવસે
સૂર્યના તાપથી કફ ઓછો થવાને લીધે સારી પેઠે દેખાય છે.
ધૂમદર્શીનાં લક્ષણ:-શોક, જ્વર, પરિશ્રમ અને તાપથી મસ્તક-
પિત્ત કુપિત થઈ દૃષ્ટિમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે તેથી સર્વ પદાર્થ
રોગીને ધૂમ્રમય ધૂંધળા દેખાય છે. આ વ્યાધિને શોકવિદગ્ધ દૃષ્ટિ
પણ કહે છે અને તેનાથી ફક્ત દિવસના પદાર્થો ધુમાડા સરખા
દેખાય છે, પણ રાત્રે પિત્તનું બળ ઓછું થતાં તે નિર્મળ દેખ-
વામાં આવે છે. જ્યારે પિત્ત દૃષ્ટિની વચ્ચે પ્રવેશ કરી રહેલું હોય
છે, ત્યારે તેને મોટા પદાર્થો દિવસે નાના દેખાય છે, તેને હ્રસ્વ-
દૃષ્ટિ કહે છે. જે પુરુષની દૃષ્ટિ દોષોથી વ્યાપ્ત થઈ નોળિયાની
આંખ પેઠે ચળકે છે, તે માણસ દિવસમાં ઘણા પ્રકારનાં રૂપ કિંવા
આકૃતિઓ નીરખે છે. આ રોગને નકુલાંધ કહે છે. જે દૃષ્ટિ વાયુ-
થી વિકારયુક્ત થઈ અંદર સંકુચિત થાય છે અને તેમાં ઠણકા મારે
છે તેને ગંભીર દૃષ્ટિ કહે છે. આગંતુક લિંગનાશનાં લક્ષણો:-
અભિઘાતજ લિંગનાશ બે પ્રકારના થાય છે. એક નિમિત્તજન્ય
અને બીજો અનિમિત્તજન્ય. તે બેમાંથી શિરોભિતાપથી એટલે
ઝેરી ઝાડનાં ફૂલ પરથી આવતા વાયુનો મસ્તક સાથે સ્પર્શ થવા-
થી જે થાય છે, તે નિમિત્તજન્ય જાણવો. તેમાં રક્તાભિષ્યંદનાં

નથી, તેને ઉપનાહ કહે છે. વાતાદિ દોષ અશ્રુમાર્ગે સાંધામાં સંચાર કરી, પછી તેને દોષના ગુણોયુક્ત જે રસી ઝરે છે, તેને નેત્રનાડી કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે. નેત્રનાડીમાં નેત્રના સાંધા પર સોજો આવી તે પાકે છે અને તેમાંથી પરુ વહે છે, તેને પૂયસ્રાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં સફેદ, જાડું અને ચીકણું પરુ વહે છે, તેને શ્લેષ્મસ્રાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં પુષ્કળ ઊનું રક્ત વહે છે, તેને રક્તસ્રાવ કહે છે. નેત્રનાડીમાં સાંધામાંથી હળદરના રંગનું પીળું ઉષ્ણ પાણી વહે છે તેને પિત્તસ્રાવ કહે છે. નેત્રના ધોળા અને કાળા ભાગના સાંધા પર લાલ, નાની અને ગોળ જે ફોલ્લી થાય છે, તે ફોલ્લીમાં બળતરા થઇ પાકે છે, તેને પર્વણી કહે છે અને તે સ્થાન પર પાંચ લક્ષણોવાળી જે મોટી પિટિકા ઊઠે છે, તેને અલજી કહે છે. આંખના ડોળા અને પોપચાંના સાંધામાં પડેલા ઘણી જાતના કૃમિ વલૂર અને ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે અને કાળા તથા ધોળા ભાગનો જ્યાં સાંધો આવેલો છે, ત્યાં જઇ ડોળાના અંદરના ભાગને દુષ્ટ કરી, અંદર ફરે છે; તેને કૃમિગ્રંથિ કહે છે. નેત્રના ડોળા પર ઊંચકાઇ આવેલી તથા જેનું મોઢું અંદર આવેલું છે એવી, જે પિટિકા રાતી, મોટી અને ચળયુક્ત હોય છે, તેને ઉત્સંગ પિટિકા કહે છે. ડોળાની કોર પર કુંભિના બીજ જેવી પિટિકા થાય છે અને તે પીળી થતાં ફૂલે છે તથા ફાટ્યા પછી જેમાંથી રસી ઝરે છે, તે કુંભિકા કહેવાય છે. લાલ સરસવ જેવી, ચળવાળી, જડ, ખૂંચનારી તથા લોહી ઝરનારી એવી જે પિટિકા થાય છે, તેને પોથકી કહે છે. આંખના ડોળા પર કઠણ અને મોટી પિટિકા થઇ આવી, તેની આસપાસ ઝીણી ફોલ્લીઓ ફૂટી નીકળે છે, એટલે તે મોટી પિટિકા ફોલ્લીઓથી ગૂંથાય છે, તેને વર્ત્મશર્કરા કહે છે. (વર્ત્મ એટલે પાંપણ) કાકડીનાં બિયાં જેવડી, મંદ વેદનાવાળી, સુંવાળી, ચળકતી, લગાર કઠણ એવી જે

અવ્યવસ્થિત થાય છે, તેને નિમેષ કહે છે. રક્તના સંબંધથી આંખના ડોળાની અંદરના ભાગ પર રાતા અને પોચા અંકુર થાય છે, તેને શોણિતાર્મ કહે છે. આ અંકુરને વારંવાર કાપ્યા છતાં પણ તે પાછા વધે છે. નેત્રના ડોળા પર બોરના જેવડી મોટી, કઠણ, ચળવાળી અને ચીકણી ગાંઠ ઊઠે છે અને તે પાકતી નથી, તેને લગણ કહે છે. વાતપિત્તાદિ ત્રણે દોષ કુપિત થવાથી આંખના ડોળા સૂજી આવે છે અને તેમાં છિદ્ર પડે છે. જેમાંથી કમળતંતુ પ્રમાણે અંદરથી પાણી ઝર્યા કરે છે તેને વિસવર્ત્મ કહે છે. વાતાદિ દોષ જ્યારે પોપચાંનો સંકોચ કરે છે, ત્યારે રોગીથી નેત્ર ઉઘાડી જોવાતું નથી, તેને કુંચન કહે છે. વાયુથી નેત્રનાં પોપચાં ઉપરનાં નીચે થઈ જવાથી તે પરના કેશ ડોળાથી વારંવાર ઘસાય છે, તેથી ડોળાનો કાળો અને ધોળો ભાગ સૂજી આવે છે અને વાળ મૂળમાંથી ખરી પડે છે; આ રોગને પક્ષ્મસાત કહે છે. એ પ્રમાણે ઉત્સંગપિટિકાથી પક્ષ્મસાત સુધીના જે રોગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને જેનાં લક્ષણમાં ડોળા ઉપર, ડોળા નીચે, ડોળાના સાંધામાં એવું લખવામાં આવ્યું છે તે તમામ, આંખના ઉપરના અને નીચેના પોપચામાં ગણવું. આંખનો ડોળો એટલે કાચ સમજવો નહિ. તેમ વર્ત્મ શબ્દનો અર્થ પાંપણ થાય છે; માટે તે ઉપર ધ્યાન આપવું. ફરીથી સંખ્યારૂપ ચિકિત્સાથી નેત્રરોગને કહું છું. સાંધાઓમાં જેનો આશ્રય છે એવા નવ, પાંપણ વિષે થનારા એકવીશ, ધોળા ભાગમાં અગિયાર, કાળા ભાગમાં થનારા ચાર, આખી આંખમાં સત્તર, દૃષ્ટિથી થનારા બાર અને બહારથી થવાવાળા બે છે. કુલ મળીને છોતેર રોગની ગણતરી માધવમતાનુસાર કરવામાં આવી છે. હવે શારંગધરે આંખના ચોરાણું રોગ ગણ્યા છે. તેમાં પાંપણના ચોવીશ, ડોળાની સંધિના નવ, ડોળાના ધોળા ભાગના તેર, ડોળાના કાળા ભાગના પાંચ,

ક્લેદન કફ, અવલંબન કફ અને રસન કફની શુદ્ધિ કરવાથી આખી દુનિયાના મનુષ્યમાત્રના અથવા પ્રાણીમાત્રના ભીતરના અથવા સપ્તધાતુમય કે ચામડી ઉપર થતા તમામ રોગો અથવા ચામડીની ઉપર થઇને વીર્ય સુધી પહોંચતા કે વીર્યમાં ઉત્પન્ન થઇને ચામડી સુધી આવતા તમામ રોગોની શાંતિ થાય છે. ભલે કોઇ પણ જાતનો, કોઇ પણ નામથી ઓળખાતો, શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં દેખાતો રોગ હોય, તો પણ ત્રિદોષસિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત અને કફના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગનું કારણ છે એમ જાણવું. અને તે જાણ્યા પછી હીનયોગવાળાને વધારવાની, અતિયોગવાળાને ઘટાડવાની અને મિથ્યાયોગવાળાને સુધારવાની યુક્તિ રચવામાં આવે, તો તમામ રોગો એટલીજ ચિકિત્સાથી મટી શકે છે. પરંતુ વૈદ્યે બુદ્ધિપૂર્વક જે યોજના કરેલી હોય તે યોજનાને ધીરજથી વહન કરીને તેનો ભાર સહન કરવાની શક્તિ રોગીમાં હોવી જોઇએ. એટલા માટે આંખના ચોરાણું પ્રકાર ગણો કે છોતેર પ્રકાર ગણો, અથવા એનાથી વધારે કિંવા ઓછા પ્રકાર ગણો, પરંતુ આંખના ઔષધને માટે લેખન, રોપણ, આશ્ચોતન, સ્નેહન અને તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ કરવાથી તમામ રોગો સારા થાય છે. આ નિબંધમાળાના પ્રથમ ભાગના દશમા નિબંધમાં આંખના રોગો માટેનાં ઔષધો ઘણા પ્રકારનાં લખવામાં આવ્યાં છે, તો પણ તે સિવાયનાં બીજાં થોડાં ઔષધો જે અમારા અનુભવમાં આવેલાં છે, તે લખીને આ નિબંધ સંપૂર્ણ કરીશું.

ધાણાનો પાકઃ-ધાણા એક શેર લાવીને તેને એવા ખાંડવા કે, છોડાં જુદાં પડી જાય. પછી તેને ઝાટકીને છોડાં કાઢી નાખી, તે ધાણાની જેટલી દાળ નીકળે તેને ખૂબ ઝીણી ખાંડવી. (જેટલી ઝીણી ખંડાય તેટલો ગુણ વધે છે.) તે ખાંડેલા ભૂકામાં બે તોલા ચાંદીના વરખ ચોળી નાખવા. પછી તે ભૂકાને એક શેર ગુલકંદમાં

સીલ તોલો ૧ લઈ, એને બારીક વાટી કાળા સુરમામાં મેળવવાં. પછી મોરથૂથુ તોલો ૧ લઈ, તેનું ૧ શેર પાણી બનાવી, તે પાણી સુરમામાં નાખતા જવું અને ખરલ કરતા જવું. તે વાટતાં વાટતાં સુકાઈ જાય એટલે તે પ્રમાણે પાંચ શેર ગુલાબજળ પચાવવું. ગુલાબજળ પચાવતાં પહેલાં તેમાં બે તોલા બરાસ મેળવવો. ગુલાબજળ પચાવતાં પચાવતાં જ્યારે તે સુકાઈ જઈ ઘણો બારીક સુરમો થાય, ત્યારે શીશીમાં ભરી લેવો. આ સુરમો એકલો આંજવાથી અથવા બબ્બુલાદિ સ્વરમાં સળી બોળી, પછી સુરમામાં સળી બોળી, આંખમાં આંજવાથી આંખનાં ફૂલાં, છારી, ઝાંખ, આંખનાં ખીલ, આંખમાં પડતી ચાંદીઓ, આંખમાં ફૂલતું માંસ વગેરે આંખના ઘણા રોગને સારા કરે છે.

આંખમાં આંજવાનું કાજળઃ–ફટકડી તોલા ૪ અને એલચી તોલા ૮ લઈ (છોડાં સાથે) એ બેને વાટીને વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં ૧૬ તોલા ગાયનું ઘી મેળવવું. ત્યાર પછી જૂના ચોપડાના કાગળ લખેલા હોય તે અથવા તે ન મળે તો અમદાવાદી હાથના બનાવેલા સ્વદેશી કાગળ લઈને, તે કાગળ પર ઘીમાં મેળવેલો ભૂકો ચોપડવો. તે જેટલા કાગળ પર ચોપડાય તેટલા કાગળના જુદા જુદા વીંટા વાળવા. તેમાંથી એક વીંટાને ચીપિયાથી પકડી એક બાજુથી સળગાવી, તેમાંથી જે ઘી ટપકે તેને તાંબાના વાસણમાં ઝીલવું અને જે વીંટો બળી રહે તેની રાખોડી પણ તેજ ઘીમાં નાખવી. એવી રીતે તમામ કાગળના વીંટા બાળવા. પછી તે ટપકેલું ઘી તથા કાગળની રાખને એકઠાં કરી, ખરલમાં નાખી બરાબર આઠ કલાક મર્દન કરવું. જો ઘી બળી ગયું હોય અને મેશ લૂખી પડે તો બીજું ગાયનું ઘી ઉમેરવું. જ્યારે તે બારીકમાં બારીક વટાય એટલે હાથેલીમાં મૂકી આંગળી વડે ઘસી તપાસી જોવું. હાથેલીમાં જરા પણ કાંકરી ખૂંચે નહિ એવું

ઘણીજ ઠંડક વળે છે અને આંખનો મેલ કપાઇ, આંખ હંમેશાં તેજસ્વી તથા નિર્મળ રહે છે.

ઉપર પ્રમાણે આંખના વ્યાધિઓ મટાડવાના ઉપાયો આ નિબંધમાળાના પ્રથમ ભાગના દશમા નિબંધમાં અને ઉપર લખ્યા છે. આથી આંખના મોતિયા, પાંપણમાં ઊગતા વાળ (પ્રવાળા) અને આંખમાં થતો ડૂરો એ ત્રણ સિવાયના તમામ આંખના રોગો સારા થાય છે. જેને એ વિદ્યામાં વધારે શોધખોળ કરવી હોય, તેણે શારંગધરસિંહતાના ત્રીજા ખંડમાં નેત્રકર્મનો પ્રકાર તથા રસરત્ન સમુચ્ચયના ૨૩ મા અધ્યાયમાં નેત્રરોગના લખેલા ઉપાયો અજમાવી જોવાની અને અનુભવ મેળવવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. નેત્રરોગને માટે આપણા વૈદરાજો ઘણા પાછળ જણાયા છે; એટલા માટે આ નિબંધમાં નેત્રરોગનું વર્ણન સંપૂર્ણ રીતે કરી, તેના ઉપાયો જે જે અમારા અનુભવમાં હતા તે લખી, બાકીનો અનુભવ કરવાનો પ્રયાસ અમારા વિદ્વાન અને ઉદ્યોગી વૈદરાજોને સોંપી, આ નિબંધ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

मुख, कर्ण, नासा, मस्तक અને નેત્રરોગના ઉપાયો

૧–યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી–સુરત

૧. આગરુ પૂતિગંધાઃ–જાયફળ, જાવંત્રી, ડમરાની માંજર, પાતરાં, કેશર અને ગોળ સમભાગે લઇ બારીક વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી, દિવસમાં ત્રણ વાર અકેક ગોળી મોંમાં રખાવી રસ ગળાવવો, જેથી મોઢાની દુર્ગંધ મટે છે.

૨. મોઢાની દવાઃ–આમળાં શેર ૦ા લાવી પાણી શેર ૫ માં ખૂબ ઉકાળવાં. તે ઠંડું પડે એટલે તેમાં હાથ ઘાલી ખૂબ ચોળવાં અને ગાળીને કાચના શીશામાં ભરી રાખી, તેના કોગળા

બારીક વાટી દાંતે ઘસવાથી હાલતા દાંત અને ઘણી વેદના થતી
હોય તો તે મટે છે.

૨. કોગળાઃ–કાળી દ્રાક્ષ, દારુહળદર, ધમાસો, ત્રિફળા
અને જૂઈનાં પાતરાં સમભાગે લઈ, ઉકાળીને તેના કોગળા કર-
ાથી મોઢાની ગરમી, ચાંદી અને ફૂલેલાં અવાળુ વગેરે મટે છે,

૩. દંતમંજનઃ–ફુલાવેલું મોરથૂથુ ભાગ ૧૦, ફુલાવેલો
ટંકણખાર ભાગ ૨૦, ફુલાવેલી ફટકડી ભાગ ૩૦, સુથારી ચાક
ભાગ ૪૦, તજ ભાગ ૨ અને લવિંગ ભાગ ૨ લઈ, એ સર્વ વસ્તુ
ઘણીજ બારીક કરી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવવું. સવારે દાતણ કરતી
વખતે તેનું મંજન કરીને ઘણી વાર સુધી મોં નીગળતું રાખી
મોઢામાંનું પાણી બરાબર ઝરી જવા દેવું. એટલે દાંત સ્વચ્છ થઈ
તેના પરનો મેલ ઊખડી જાય છે, દાંતનાં પેઢાંમાંથી લોહી નીક-
ળતું બંધ થાય છે ને ચઢેલાં અવાળુ પણ મટી જાય છે. આ મંજન
ઘસતાં પેટમાં જશે તો ઊલટી થશે, માટે પેટમાં જવા દેવું નહિ.

૪. લોધર, રસવંતી અને ગોથ સમભાગે લઈ બારીક વાટી
દાંત પર ઘસવાથી દાંતનાં પેઢાં મજબૂત થાય છે અને દાંતમાંથી
લોહી નીકળતું હોય તો બંધ થાય છે.

૫. કોગળાઃ–ટંકણખાર વાલ ૪, દસ તોલા પાણીમાં
મેળવી તેના કોગળા કરાવવા, જેથી મોઢામાંની ચાંદી તથા
જીભ ઉપરની ચાંદી મટી જાય છે.

૬. દંતમંજનઃ–દિવેલીનો ખોળ શેર ૦ાા, બદામનાં છોડાં
શેર ૦ાા, જીરું શેર એ આનીભાર, માયાં નંગ ૬ અને મીઠું શેર
૦ લઈ, ખોળને ઝીણો ખાંડી ચાળણીથી ચાળવો. બદામનાં છોડાંને
ઠીકરામાં નાખી બાળતાં અંગારા જેવાં થાય એટલે વાટી નાખવાં.
જીરું તથા માયાંને પણ બારીક વાટવાં અને એ સર્વેને મેળવી

૫. ફુલાવેલ ટંકણ મધ સાથે મેળવી મોમાં ચાંદી પડી હોય ત્યાં ચોપડવાથી રુઝાઇ જાય છે.

૬. દંતમંજનઃ-પતંગનું લાકડું, લોધર, મજીઠ, હીરાકસી, ફુલાવેલ ફટકડી અને માયુંફળ એ અકેક તોલો તથા કપૂર તોલો ૦ા મેળવી ચૂર્ણ કરી દાંતે ઘસવાથી દાંત હાલતા હોય તે મજબૂત થાય છે.

૭. દંતમંજન બીજુંઃ-ફુલાવેલ ફટકડી તોલા ૨, ચાક તોલા ૮, ફુલાવેલ મોરથૂથુ તોલો ૦ાા, સમુદ્રફીણ તોલા ૪, સોનાગેરુ તોલા ૩ અને કપૂર તોલો ૦ાા લઇ બધાં એકત્ર કરી દાંતે ઘસવાથી દાંતના પારામાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાય છે.

૮. દંતમંજન ત્રીજુંઃ-ફુલાવેલ ફટકડી, હીરાબોળ અને બદામનાં છોડાંના કોલસા એ દરેક ૨ાા તોલા, સમુદ્રફીણ તોલા ૫ સાથે મેળવી દાંતે ઘસવાથી દાંત સફેદ થાય છે.

૯. ખજૂરના ઠળિયા, ભોંયરીંગણીનાં બીજ, રાયણનાં બીજ, મૂળાનાં બીજ, કેરડાની કૂંપળો, સાજીખાર અને ઘી લઈ બધાં મિશ્ર કરી દેવતા ઉપર મૂકી તેની ધૂણી લેવાથી દાંત તથા દાઢ દુખતી મટે છે.

૧૦. આકડાનું મૂળ દાંતે ઘસવાથી કળતર મટે છે.

૧૧. પીપળાની વડવાઈનું તાજું દાતણ કરવાથી દાંત મજબૂત થાય છે.

૧૨. **દાઢ પોલી હોય તે માટેઃ**-તમાકુ, અફીણ અને લીમડાની કૂંપળો સરખે વજને લઇ વાટી નાની ગોળીઓ બનાવી, દાંત અગર દાઢની પોલમાં મૂકવાથી આરામ થાય છે; તેમજ રગવાનો ગુંદર દાઢમાં રાખવો અથવા ચમારદુધેલીનાં પાન ઢમાં રાખવાથી કળતર અને પીડા મટે છે.

૯–વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર–રાજકોટ

મોટાનાં છાલાં માટે:–બાવળનાં પાન તથા પરડા, ફટકડી, આરારોટ, મેંદીનાં પાન અને અઘેડીનાં પાન એ સર્વનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી મોંમાં રાખવાથી મોઢાનાં છાલાં, ગરમી વગેરે મટે છે.

૧૦–બ્રહ્મચારી આત્મારામ ત્રિવેદી

મોઢાનું આગરુ:–ઉપલેટ, દારુહળદર, લોધર, મોથ, મજીઠ, કાળીપહાડ, કડુ, માલકાંકણી, કાંટાસરિયાનાં મૂળ અને હળદર સર્વ સમભાગે લઈ, વાટી ચૂર્ણ કરી દાંતે ઘસવાથી આગરુ પીડવાળું અથવા લોહીવાળું મટે છે.

૧૧–અક્ષર પુરુષોત્તમ ઔષધાલય–સારસા

મુખપાક માટે:–બાવળનાં (પીળાં) ફૂલ છાંયડે સૂકવી વસ્ત્રગાળ કરી, મધમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળી મોંમાં રાખી થૂંકતા જવું. આથી મોઢામાં ગમે તે જાતના ફોલ્લા થયા હોય, એક પાઈ જેવડી ચાંદી પડી હોય, ખોરાક ખાઈ શકાતો ન હોય અથવા ગમે તેવો દુષ્ટ મુખપાક થયો હોય, તેને પણ આ ગોળીથી મટી જાય છે. આ ગોળી મોંમાં રાખી રસ બહાર થૂંકતા જવું અથવા પેટમાં જવા દેવાથી પણ કાંઈ નુકસાન નથી. ઉપરોક્ત ઉપચારથી બેત્રણ દિવસમાં દુષ્ટ રોગનો સદંતર નાશ થાય છે.

૧૨–વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ–ધંધુકા

દંતમંજન:–જીરું તોલો ૧, મીઠું તોલો ૦ા અને મુલતાની માટી તોલો ૦ા વાટી ચૂર્ણ કરી દાતણ સાથે ઘસવાથી દાંત ઉપરનો પીળો થર નીકળી જઈ સાફ થાય છે તથા મોં સ્વાદિષ્ટ થાય છે.

૧૬–વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ–વેરાવળ

દંતમંજનઃ–ચાક ૨, કપૂર ૦।, તજ ૦।, અજમો ૧, માયુ ફળ ૧ અને ગેરયશુ કુલાવેલું તોલા ૦)= ભાર વાટી ચૂર્ણ કરી દાંતે ઘસવાથી દાંતના રોગ મટે છે.

૧૭–વૈદ્ય રવિકાંત અને શાન્તિકાંત–આલંભા

સૌભાગ્યપ્રવાહીઃ–(અમારી બનાવટ) કુલાવેલી ફટકડી તોલો ૧।, જેઠીમધનું ચૂર્ણ તોલો ૧।, ટંકણખાર કુલાવેલો તોલા ૨।, વીસ તોલા સાકરનું સરબત (ચાસણી) બનાવી ઠર્યા બાદ ઉપરની વસ્તુઓ મેળવી શીશીમાં ભરી રાખવું. તે રૂ વડે અથવા પીંછી વડે મોઢામાં તથા ગળામાં ફેરવવાથી મુખક્ષત, ચાંદાં, ફોલ્લા, રતવા, ચેળિયા વગેરે મટે છે. અમે આ દવાનો ઘણા વખતથી ઉપયોગ કરીએ છીએ.

૧૮–વૈદ્ય ધીરાબાવા ગુમાનબાવા–સણિયાતળાવ

દાઢનો દુખાવોઃ–આકડાની કૂંપળનાં ઝીણાં પાન લાવી સહેજ પાણી મૂકીને રસ કાઢી તે રસ કાનમાં મૂકવાથી દાઢ નરમ પડે છે. આ રસ ડાબી દાઢ દુખતી હોય તો જમણી બાજુના કાનમાં મૂકવો અને જમણી દાઢ દુખતી હોય તો ડાબા કાનમાં મૂકવાથી દરદીને આરામ થાય છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે.

૧૯–વૈદ્ય આણંદજી અને પીતાંબર સવજી–ઉના

દાંતનાં પેઢાં ચટવાંઃ–તાવડીની મેશ દિવસમાં બે વખત પોચે હાથે ઘસી ફટકડીના પાણીના કોગળા કરવાથી દાંતનાં પેઢાં ચઢેલાં હોય તે મટે છે.

૨૦–સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી–સુરત

દંતમંજનઃ–ચાક તોલા ૬, દાડમનાં ફૂલ તોલા ૬, આમળાં

ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી વારંવાર કોગળા કરવા. પોલાણ થઇ ગઇ હોય તથા દુખાવો હોય ત્યાં અક્કલગરો તોલો ૧ અને શુદ્ધ ટંકણ તોલો ા મેળવી ધીમે ધીમે ઘસવું અગર દબાવવું અને લાળ નીકળવા દેવી. આથી કળતર તથા દુખાવો જલદીથી મટી જશે અને નસ્તર મુકાવવાની જરૂર નહિ રહે. પાન ખાવાં નહિ તેમજ અથાણાં વગેરે ગરમ ખોરાક ખાવો નહિ.

તમાકુ ઊંચી સારી ભરુચી તોલો ૧, અક્કલગરો તોલો ાા, ઘોડાવજ તોલો ાા, સૂંઠ તોલો ાા, મરી તોલો ાા, પીપર તોલો ાા, સિંધવ તોલો ાા અને શેકેલું જીરું તોલો ાા બારીક વાટી દાંતે ઘસવાથી દાંતનો દુખાવો તુરત મટે છે.

—વૈદ્યશાસ્ત્રી એસ. એલ. બર્મન-સુરત

મુખપાક માટેઃ—શંખજીરું, સોનાગેરુ, વરિયાળી, હીમજી-હરડે, ફટકડી, ચિનીકબાલા, ગુલાબનાં ફૂલ અને એલચી એ સર્વ સમભાગે લઇ વાટી મોઢામાં ઘસવાથી સર્વ પ્રકારનું આવેલું મોઢું મટે છે; તેમજ કોઇએ મોઢું આપ્યું હોય તો તે પણ મટે છે.

—વૈદ્ય પ્રાણશંકર-સમની

૧. દંતમંજનઃ—દાડમની છાલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણ અરુણોદય વેળાએ દાંત ઉપર ઘસવાથી હાલતા દાંત વજ્રસમાન મજબૂત થાય છે.

૨. દાંત હાલતા હોય અને દુખાવો થતો હોય તો તે દાંતમાં અક્કલગરો મૂકવાથી એકદમ આરામ થઇ જાય છે.

૩. લવિંગના અર્કમાં પૂમડું બોળીને દુખતા દાંત ઉપર મૂકવાથી આરામ થાય છે.

—એક વૈદરાજ જેમનું નામઠામ મળ્યું નથી

૧. દાંતનાં અવાળુઃ—જો દાંતનાં અવાળુ ફૂલ્યાં હોય તો

૩. તલનું તેલ શેર ૦॥, ડમરાનાં પાતરાંનો રસ શેર ૦। એ બેને એકઠાં કરી ચૂલે ચડાવવાં. રસ બળી જાય અને તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે ઉતારવું. આ તેલ બનાવવા વાસણ મોટું લેવું, કારણ કે પુષ્કળ ઊભરો ચઢે છે અને ઊકળતાં રસનો લોચો અથવા ગોળો બની જાય તો પણ ગભરાવું નહિ, કારણ કે રસ બળી ગયા પછી બધું એકરસ થઇ જાય છે. એ તેલથી પણ કાનનાં તમામ દર્દો મટે છે.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપકંસજી–સુરત

ભીમસેનાદિ તેલ:–તલનું તેલ શેર ૦।, લસણ તોલો ૧, અને અજમો તોલો ૧ લેવાં. પ્રથમ તેલ લઈ ચૂલે ચડાવી કકડી રહે એટલે તેમાં લસણ તથા અજમો નાખી, તે બળીને કોલસા જેવું કાળું પડી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડું પાડી ગાળી, સવારસાંજ બબ્બે ટીપાં કાનમાં પાડી રૂ દબાવવું તથા બહાર સાબરશિંગુ, ઘોડાવજ, સૂંઠ, હિંગ અને સેકટાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી કાનની આજુબાજુ ચોપડવું. આ લેપ ખદખદાવી ચોપડવો, જેથી કાનના તમામ રોગોને મટાડે છે.

—વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ–સુરત

કાનમાં દુખાવો બહુ થતો હોય તો અફીણના અર્કનું ટીપું પાડવું તથા કાનની નળીની આસપાસ ચોપડવું. કાનમાં ઠળિયો વગેરે કાંઇ ભરાઇ ગયું હોય તો તલનું તેલ મૂકી બીજે દિવસે ગરમ પાણીની પિચકારીથી કાન ધોવો, જેથી અંદર ભરાયેલી વસ્તુ સહેલાઈથી બહાર નીકળી જશે.

—વૈદ્ય જમનાદાસ મદનજી વૈષ્ણવ–વેરાવળ

ભોંયરીંગણીનાં બી કડછીમાં મૂકવાં. પછી તે કડછીને દેવતા પર મૂકી ઉપર ભૂંગળી મૂકી ધુમાડો કાનમાં બરાબર જઈ શકે

રીને સહેવાય તેવું થાય ત્યારે રૂ વડે કાનમાં ટીપાં પાડવાથી દુ-ખાવો અને ચસકા મટે છે. હંમેશાં ગરમ કરીને ઉપયોગમાં લેવું. દૂધ-ખાંડ ખાવાં નહિ. બહેરાશ માટે લાંબા દિવસ સેવન કરવું.

—વૈદ્ય કચરાલાલ જેશાલાલ ગાંધી-પાટણ

કર્ણ-નાડી રોગઃ-જેના કાનમાંથી પરુ નીકળતું હોય, પરુ દુર્ગંધ મારતું હોય, કાનની નળીમાં સોજો હોય અને સાથું દુ-ખતું હોય તેવા રોગીના કાનમાં ચોખ્ખા ટરપેન્ટાઇન તેલનાં ત્રણ ટીપાં સાંજસવાર નાખવાથી જલદી આરામ થાય છે. એક કર્ણ-નાડીના દરદીને ઘણાં ઓસડ કરવા છતાં નહિ મટેલાને આ ઉપા-યથી તરત ફાયદો થયો હતો.

—વૈદ્ય શ્રીધર શાકરાવ દાણે-આકોટ (વરાડ)

૧. નાકના રોગના ઉપાયઃ-ઊંપેડાનાં સૂકાં લીંડાં ઉપર પાણી છાંટી તેની ગંધનો નાસ લેવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે. તેમજ વાગવાથી ઘા પડચો હોય તો ગપેડાનાં લીંડાં પર પાણી છાંટી તે દબાવી દેવાથી ઘાનું લોહી પણ બંધ થઇ જાય છે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી-સુરત

પીનસઃ-આરતીકપૂર અને કળીચૂનો ગાયના ઘીમાં ખૂબ વાટી સૂંઘવું અને મગજમાં બરાબર ઊતરવા દેવું. આ પ્રયોગ દિન ત્રણથી સાત સુધી કરવાથી પીનસ તથા મગજમાં જંતુ હોય તો તે નીકળીને સારું થાય છે.

—વૈદ્ય વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ-ભરુચ

પીનસઃ-એ નાકનું દરદ છે. શરૂઆતમાં નાકમાંથી ખરાબ વાસ નીકળે છે, પછી પરુ જેવી રસી નીકળવા માંડે છે, પછી ચીપડા બંધાય છે, પછી લોહી પડે છે, પછી કીડા નીકળે છે અને છેવટે નાક બેસી જાય છે. તેને માટે અમારો અનુભવસિદ્ધ ઉપાય નીચે પ્રમાણે છેઃ—

થી ભરાઇ ગયેલી વસ્તુ નીકળી જશે. પ્રસવ જલદી ન થતો હોય તો આ દવા આપવી નહિ, કારણ કે છીંકના જોરથી ગર્ભ આડો પડી જાય છે. તાવના દરદીને શરીરે ગરમ કપડાં ઓઢાડી દવા સૂંઘાડવાથી પરસેવો થઇ તાવ નરમ પડી જાય છે. ખાસ સૂચના એટલી કરવી કે છીંકો ખાતી વખતે મોઢું બંધ રાખવું; કારણ કે મોઢું ખુલ્લું રાખવાથી દવા ગળામાં જઇ સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તથા અગન બળે છે. પીનસવાળાને ઘીનું તથા આ દવાનું બંનેનું નસ્ય સાથેજ આપવું.

૩. **નસકોરી ફૂટવીઃ**–નસકોરી ફૂટતી હોય તો ફટકડીનું ચૂર્ણ સૂંઘાડવું તથા તેનું પાણી બનાવી નાકમાં મૂકવું, જેથી તુરત બંધ થઇ જાય છે.

—વૈદ્ય નૂરમહમદ હમીર–રાજકોટ

૧. **માથાના રોગના ઉપાયઃ**–ત્રણ દાણા બદામનો મગજ અને ત્રણ દાણા કાળાં મરી ગાયના ઘીમાં કકડાવી, બદામ અને મરી કાઢી લઇ, ખમાય તેવું ગરમ ઘી, નાકમાં સૂંઘવું અને તળેલી બદામ તથા મરી ચાવી જઇ ઉપરથી દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારસાંજ કરવાથી સખતમાં સખત આધાશીશી મટી જાય છે.

૨. સુખડનો વહેર તોલા ૨ અને વાળો તોલા ૧ એ બેને બારીક વાટી તેની લુગદી થાય એટલું તેમાં એરંડિયું તેલ મેળવી, તે લુગદી તાળવા ઉપરના વાળ સાફ કરાવીને તે ઉપર મૂકવાથી, ગરમીથી, લોહીઉકાળાથી, પિત્તથી, મૂર્છા આવ્યા પછી અને બેશુદ્ધ થયા પછી માથું અત્યંત દુઃખતું હોય તે ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે.

—યતિશ્રી રવિહંસજી દીપહંસજી–સુરત

નબળાઇથી માથું દુખવુંઃ–કચકાં તોલા ૪, પોળી ચણોઠી

મરી નંગ ૭ વાટી એક બે માસ પીવાથી મગજની શરદી મટે છે.

—વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

માથાનો દુખાવો:-થોડા કાચા ચોખા લઇ તેમાં બે લવિંગ નાખી, ખૂબ બારીક વાટી, પાણી મૂકી લસોટી, ચંદનની માફક લેપ કરવાથી માથાનો દુ:ખાવો જલદી મટી જાય છે.

—વૈદ્ય પ્રભાશંકર વૃંદાવનદાસ-ધંધુકા

૧. **ઝામરવા માટે:**-ચણોઠીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડા દિવસ સૂંઘવું.

૨. આકડાના દૂધમાં પલાળી સૂકવેલી અડાયાંની રાખ સૂંઘવાથી પીનસ મટે છે, તથા છીંકો આવી શ્લેષ્મ નીકળી જાય છે.

—માસ્તર નરભેરામ હરજીવન-નવાગામ

નાગની માત્રા:-ફુલાવેલું મોરથૂથુ તોલો ૧, વછનાગ તોલા ૨, કાચી ફટકડી તોલા ૨ અને કાળાં મરી તોલા ૮ લઈ પ્રથમ મોરથૂથુ ફુલાવી રાખવું તથા વછનાગને લોઢાની કડાઈમાં રાખોડી રંગનો થાય ત્યાં સુધી બાળવો. પછી બધી વસ્તુ ભેગી કરી બારીક વાટી એકથી બે રતી સુધી પીપર વાલ ૧ તથા મધ સાથે ચાટવું અથવા ઘી-મધમાં ચાટવું અને તરતજ ઉપરથી કશુંક ખાવું; નહિ તો ઊલટી થઈ જશે, દવા નીકળી જશે અને ગભરામણ થશે. આ દવાથી અગ્નિની મંદતા, મગજનું ફરવુ, વાયુ, મૃગી, કૃમિ, જીર્ણજ્વર આદિને મટાડે છે. જાયફળ તોલો ૦। ઘસી, તેમાં આ દવા વાલ ૧ મેળવી, ચોપડવાથી માથાનો દુખાવો મટી જાય છે.

—વૈદ્ય મણિશંકર ભાનુશંકર-વલસાડ

૧. **ઝામરવા માટે:**-નગોડનાં પાન વાટી ગાયના દૂધમાં ખદખદાવી માથે બાંધવાથી મટી જાય છે.

૪. ધોળી કરેણનું મૂળ ઘસીને સૂંઘવાથી મસ્તકરોગ મટે છે.

—વૈદ્ય મનસુખલાલ લલ્લુભાઈ-સુરત

૧. મસ્તકનો દુખાવો:–હુપેલીનું મૂળ, તગર, શતાવરી, મોટી હરડે, દાડીનો રસ, રાસ્ના, સિંધવ, વાવડિંગ, જેઠીમધ, સૂંઠ અને એરંડમૂળ એ દરેક તોલો તોલો અને ભાંગરાનો રસ તોલા ૫, તલનું તેલ તોલા ૧૫ અને બકરીનું દૂધ તોલા ૧૦ એ સર્વને વાટી તેનું તેલ કાઢી, તે તેલનાં છ ટીપાં નાકમાં મૂકવાથી માથાનો દુખાવો મટી જાય છે.

૨. મગજતરી બધી જાતની મળી શેર ૦॥, બદામ શેર ૦॥, સાકર શેર ૨, ખસખસ શેર ૦।, ધોળાં મરી તોલો ૦॥, નાગકેશર તોલો ૧ અને એલચી તોલો ૧ લઈ, સાકર સિવાય સર્વ વસ્તુનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, અડધો શેર દૂધ લઈ તેમાં આ ચૂર્ણ એક અધોળ નાખવું. પછી સાકર તોલો ૧ તથા ઘી તોલો ૧ નાખી ઉકાળી માત્ર સવારમાં પીવું અને ભૂખ લાગે ત્યારે જમવું. આ પ્રયોગથી અવશ્ય મસ્તકના તમામ વ્યાધિ મટે છે.

—વૈદ્ય કેશવલાલ હરિશંકર ભટ્ટ-કાપોદ્રા

૧. આદાશીશી માટે:–પીપર, મરી અને લોધર સમભાગે લઈ બારીક વાટી ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવાથી આદાશીશીનો વ્યાધિ મટે છે.

૨. કપાળના કીડા:–કડવી હૂકડવેલનાં પાનનો રસ કાઢી ... વખત નસ્ય આપવાથી કપાળના કીડાની વ્યથા નાશ પામે છે.

—અમદાવાદના એક વૈદરાજ

...આમરવાની અકસીર દવા:–બદામનો મગજ શેર ૦।, ... તોલો ૧, સૂંઠ તોલો ૧॥, સાકર તોલા ૫ અને ખસખસ ...)– એ સર્વને વાટી કલાઈવાળા વાસણમાં ભરી બંધ રાખવું.

ફુલાવેલું મોરથૂથુ ૦ાા તોલો મેળવીને લીંબુના રસમાં ૧૨ કલાક ઘૂંટવું. સુકાય ત્યારે શીશીમાં ભરી તાંબાની સળીથી આંખમાં આંજવાથી ફૂલાં, છારી, ઝાંખ વગેરે મટે છે.

૩. અંજનવર્તી:-નિર્મળી, શંખનાભિ, મરી, સમુદ્રફીણ, સાકર, રસવંતી, મનસીલ અને મરઘીનાં ઈંડાંનાં ફોતરાં સરખે ભાગે લઈ ઝીણું વાટી ત્રિફળાના ઉકાળામાં એક દિવસ ખલી ગોળી કરવી. પાણીમાં ઘસીને આંજવાથી આંખનાં તિમિર, પડળ, કાચબિંદુ, છારી, ઝાંખ તથા ફૂલાંને મટાડે છે.

૪. ફૂલાંની ગોળી:-હીમજી હરડે, પલાશપાપડો, સિંધવ અને રતાંજળી એ ચારેને પાણીમાં ખલી ગોળી કરી આંજવાથી ફૂલું મટી જાય છે.

૫. નયનામૃત અંજન:-પારો તોલો ૧, સીસું તોલો ૧, કાળો સુરમો તોલા ૨ અને ખરાસ તોલો ૧ લઈ, એ સર્વેને સાથે ઘૂંટી સુરમો બનાવી સળીથી આંખમાં આંજવાથી આંખના ઘણા રોગ મટે છે. સારી આંખવાળા આંજે તો આંખમાં કોઈ રોગ થતો નથી.

૬. ઠંડો સુરમો:-કાળો સુરમો તોલા ૪, મોતીનો ભૂકો તોલો ૧, ખરાસ તોલા ૨ાા અને ટંકણખાર ફુલાવેલો તોલો ૦ાા લઈ, એ સર્વને ગુલાબજળમાં આઠ દિવસ ખલ કરી, ખલતાં ખલતાં સુકાય ત્યારે શીશીમાં ભરી, સીસાની સળીથી આંજવાથી આંખના ઘણા રોગો મટે છે અને આંખને ઠંડક આપે છે.

૭. ધોળો સુરમો:-ફુલાવેલી ફટકડી તોલો ૧, ખરાસ તોલો ૧, ફુલાવેલો ટંકણ તોલો ૦ાા અને ધોળાં મરીના દાણા નંગ ૧૧ લઈ, એ સર્વેને ખલમાં વાટી સારી પેઠે ઘૂંટી આંજવા જેવું થાય એટલે શીશીમાં ભરી, સળીથી આંજવાથી આંખના ઘણા રોગોને મટાડે છે.

૩. આંખમાં નાખવાનાં ટીપાંઃ-ધંતૂરાનાં પાન, આમલીનાં પાન, જીરું, કાચી ફટકડી એ સર્વે અધી અધી તોલો અને અફીણ બે આનીભાર એ સર્વેને ઝીણું વાટીને તેનું પાણી કરી કપડાથી ગાળી લઇ, એક શીશીમાં ભરી તેમાંથી દિવસમાં બે વખત આંખમાં ટીપાં નાખવાથી આવેલી આંખો મટે છે અને ત્રણ માસની અંદરનું તાજું ફૂલું કપાય છે. ઉપરની વાટેલી ચીજોની પોટલી કરી આંખ ઉપર દાબ્યા કરવાથી આંખનો સોજો અને રતાશ મટી જાય છે.

૪. ત્રિફળાનું ચૂર્ણ તોલો ૧, ઘી તોલો ૧ અને મધ તોલા ૨ એ ત્રણેને મેળવી રાત્રે સૂતી વખતે દરરોજ ચાટે તો આંખનું તેજ વધે છે.

૫. રતાંધળાનો ઉપાયઃ-(૧) પીપરને છાશમાં ઘસીને આંખમાં અંજન કરવું. (૨) વરિયાળીના અર્ક સાથે મધ મેળવી આંખે આંજવું. (૩) મરી અને લવિંગ, ઘોડાના મોંનાં ફીણ સાથે ઘસીને આંખમાં આંજવાથી જલદી આરામ થાય છે. આ ત્રણે ઉપાયો રાત્રે આંજવાના છે.

૬. સમુદ્રફીણ, પીપર અને કાળાં મરી સમભાગે લઈ વાટીને સુરમા જેવું કરવું. આ દવા રાત્રે સૂતી વખતે આંજવાથી ફૂલું, પડદો, રતાંધળાપણું વગેરે આંખના વ્યાધિને ઘણો ફાયદો કરે છે.

૭. મરઘીનાં બ્હેડાંની સફેદી તથા ચંપેલીનું તેલ એ બેઉને મેળવી આંખ ઉપર ચોપડવાથી આંખની પાંપણના ખરી ગયેલા વાળ પાછા ઊગે છે.

૮. હીમજ ઘીમાં તળેલી તોલા ૧૦, ગાયના દૂધનો માવો તોલા ૫, મોરથૂથુ તોલો ૧, ટંકણખાર તોલો ૧, રસવંતી તોલો ૧, ચોપેલી ચિમેડ તોલો ૧ અને જેઠીમધનો શીરો તોલો ૧ એ

પીવાથી ચક્ષમાં ઊતરી જાય છે; તેની સાથે દરરોજ રાતના ઉપર જણાવેલો સુરમો આંખમાં આંજવો.

—વૈદ્ય ઇશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી–સુરત

નેત્રાંજનઃ–નરમાના રૂનું સૂતર એક અધોળ, ગાયનું ઘી શેર ૦॥, સુરમો તોલો ૦॥, ધોળી ચણોઠીનાં બીજ તોલો ૧, આપરિયું (જસતનાં ફૂલ) તોલો ૧, ખરાસ તોલો ૦।, કુંવારનો ગરભ તોલો ૧, વાઘણનું દૂધ તોલો ૦।, લીંબુ નંગ એકનો રસ, એલચીદાણા તોલો ૦। અને સાચાં મોતી તોલો ૦।,આ સર્વ વસ્તુ પૈકી સૂતરની આંટીને ગાયના ઘી શેર ૦॥ માં બોળી મેશ પાડવી. સૂતરની આંટીની રાખોડી તથા મેશ ભેગી રાખવી અને બાકીની તમામ જણસોને ખૂબ બારીક વાટી મેશ મેળવી કાંસાની થાળીમાં કાંસાના વાટકાથી સાત દિવસ ઘૂંટવું; રાતે કપડું ઢાંકવું. સાત દિવસ પૂરા થયા પછી સીસાની દાબડીમાં ભરી રાખવું. આ નેત્રાંજન આંજવાથી આંખ ગળતી હોય તો બંધ થાય છે, મોતિયો કપાય, પીયો મટે, છાંયા મટે, આંખનું તેજ વધે, આંખ દુખવા આવી હોય તે મટે તથા એ સિવાયના આંખના ઘણા વ્યાધિઓને મટાડે છે, એ અનુભસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે મેં જેની પાસેથી આ નેત્રાંજન ઉતારી લીધું હતું, તેણે કહ્યું હતું. આ અંજન આંજવાથી આંખ લાલચોળ થઇ જાય છે અને ઊપડી આવે છે. માટે પ્રથમ એક આંખમાં આંજવું, એવું કહ્યું હતું. એક જણની આંખે બિલકુલ દેખાતું નહોતું તેને આ અંજન સાત દિવસ આંજવાથી દેખાતું થયું હતું, પણ પ્રથમ આંખો લાલચોળ થઈ ઊઠી આવી હતી.

—વૈદ્ય વલ્લભદાસ નરોત્તમદાસ શાહ–ભરચ

સૂર્યાદિ મિશ્રણઃ–સૂરોખાર એક ચણોઠીભાર, ફટકડી બે ચણોઠીભાર અને જસતની ભસ્મ આઠ ચણોઠીભાર લઇ એક તોલા

આંખની દવાઃ-એરંડતેલ શેર ૧ લઇ એક વાસણમાં નાખી ખૂબ ઉકાળવું. ઉકળ્યા પછી તેમાં ગોરખમુંડી તોલા ૨ બારીક વાટી નાખી ઉકાળવું અને ઉતારી લઈ ગાળીને ભરી રાખવું. એ દિવેલ દિવસમાં એકથી ત્રણ વખત આંજવાથી ખરી ગયેલી પાંપણો પાછી ઊગે છે. વાખર, ચળ, લાલાશ વગેરે આંખના રોગોને મટાડે છે. આબાલવૃદ્ધ સહુ કોઇને આ દવાથી સારો ફાયદો થાય છે. આ દવા અમારી બનાવેલી છે અને અનુભવસિદ્ધ છે.

—કુમારશ્રી દેવીસિંહજી ભૂપતસિંહજી-ઝરીયા

રત્નાકરફેનાદિ ચૂર્ણઃ-(અમારી બનાવટ) સમુદ્રફીણ તોલા ૨, ફટકડી તોલો ૧, ભીમસેની વાલ ૧ અને સાકર વાલ ૮, બારીક વાટી કોરું ને કોરુંજ દિવસમાં બે વખત એકેક રતી આંજવું. આંજવાની વિધિઃ-પ્રથમ ત્રિફળાના પાણીથી આંખ ધોઇ રત્નાકરફેનાદિ ચૂર્ણ આંજવું અને પાણી ઝરી જાય ત્યારે નીચે લખેલી દવા આંજવીઃ-મીઠા સરગવાનો રસ તોલા ૨॥, મધ તોલો ૧ અને ભીમસેની વાલ ૧, મિશ્ર કરી ત્રણથી ચાર ટીપાં આંખમાં નાખવાં. એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત કરવાથી ડોળઆંખ, પડળ, ગરમી પડદા, આંખનું લાલ રહેવું વગેરે મટે છે.

—વૈદ્ય રવિકાંત અને શાંતિકાંત ઉદાણી-બાલંભા

નેત્રરોગ ઉપર ગોળીઃ-કડાછાલ, હળદર, દારુહળદર, પીપર અને ઉપલેટ એ સર્વે સમાનભાગે લઇ વાટી કુંવારના રસમાં તેની ગોળી વાળી સૂકવી, પાણીમાં ઘસી આંજવાથી આંખમાં છાયા પડી હોય તે મટે છે તથા આંખના તમામ વ્યાધિને મટાડે છે.

—અમદાવાદના એક વૈદરાજ

આંખની આંખઃ-શંખની ડૂંટી, બહેડાંની મીંજ, હરડાંની મીંજ, મનસીલ, પીપર, વચકાયળી અને ઘોડાવજ એ સર્વ

૧. નેત્રરોગ માટેઃ–ભીમસેની કપૂર ભાગ ૧, અંબરી ભાગ ૧, સિંદૂર ભાગ ૧, ચારો મમીરો ભાગ ૧, શુદ્ધ પારદ ભાગ ૧ અને સીસું ભાગ ૧ લઈ, પ્રથમ સીસું ગાળી પારો રેડી ચૂર્ણ ખલ કરી બાકીની વસ્તુઓ મેળવી ઘેટીના દૂધમાં બત્રીસ પહોર સુધી ખલ કરવો. દૂધ તાજું વાપરવું. એ અંજન આંજવાથી મોતિયો, કાચપડળ, નીલપડલ, ફૂલું, રતાંધળાપણું વગેરે દરદો મટે છે. અમારી અનુભવસિદ્ધ છે.

૨. સિંદૂર ભાગ ૧ અને નવસાર ભાગ ૧ લઈ, બારીક વાટી જેની આંખો આવી હોય તેને આંજવાથી મટી જાય છે.

—સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી-સુરત

પુષ્પાનષ્ટ ગુટિકાઃ–સફેદ અથવા લીલો કાચ, પંતૂરાનાં બી, મોરથૂથુ, શંખ, મનશીલ, ગોચંદન, સુવર્ણમાક્ષિક, માણસની ખોપરી, મોર તથા મરઘીનાં ઈંડાનાં છીલટાં સર્વ સમભાગે લઈ બારીક સુરમા જેવું વાટી સરગવાનાં પાનના રસની ભાવના આપી, ગોળીઓ વાળી એ રસમાંજ ઘસી આંજવાથી જન્મભરનું ફૂલું, તાપોલિયાં અને ત્રિદોષથી દુખતી આંખો મટે છે.

—વૈદ્ય નંદરામ પ્રાગજી-નાગેશ્રી

નેત્રાંજનઃ–પીપર તોલો ૦।, અરડૂસાનો રસ તોલો ૧ અને મધ તોલો ૧ લઈ પ્રથમ પીપરને બારીક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ચોવીસ કલાક સુધી કોરી વાટવી. ત્યાર બાદ તે પીપરને એક કાંસાની થાળીમાં નાખી મધ તથા અરડૂસીનો રસ રેડી એક દિવસ કાંસાની વાટકીથી ઘૂંટી સીસાની અથવા ચાંદીની સળીથી અંજન કરવાથી રતાંધળાપણું, આંખની છારી, પડળ, ઝાંખ, ફૂલું વગેરે નાબૂદ થાય છે. આ અંજન આંજવાથી પ્રથમ જરા ઝાટકો લાગશે, પણ પછીથી ઠંડક વળી જશે.

—વૈદ્ય મણિશંકર નરભેરામ-ધજા

ચવો અને લોહીથી આંખ રાતી હોય તો આંબાહળદર ઉમેરવી.

૩. સર્વ નેત્રરોગ માટેઃ-મધ સાથે સરગવાનાં પાનનો રસ નેત્રમાં નાખવામાં આવે, તો તેથી સર્વ નેત્રરોગ મટે છે.

૪. ગેરુ, સુરમો, હરડે, સિંધવ અને દારુહળદર પાણીમાં વાટી નેત્ર બહારથી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો સર્વ નેત્રરોગ મટે છે.

—વૈદ્ય ઈશ્વરલાલ રતનલાલ-સુરત

૨૬-સ્ત્રીરોગના ઉપાય

૧. અટકાવ લાવવા માટેઃ-સરસિયું તેલ જરા ઊનું કરી તેમાં થોડું પાણી નાખી, ગરમ કરતાં પાણી બળી જાય ત્યારે તેમાં ગોળ નાખી ખૂબ હલાવવું. એકરસ થાય એટલે ઉતારી લઈ ત્રણ દિવસ પાવાથી અટકાવ આવે છે.

૨. લોહીવાઃ-રાતી આંડ, ગોખરુ, કરિયાતું, અડાયાંની રાખ, ધાવડીનાં ફૂલ, પડવાસ, સાકર, માયાં, મરીકંથારની છાલ, કાચકીનાં બીજ, દાડમનાં છોડાં, રસવંતી અને પપૈટાનાં બીજ, આ સર્વ ચીજો સમભાગે લઈ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તેને ચોખાના ધોવણમાં ખૂબ વાટી ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળવી. લોહીવા, પૂપણી, ધાતુનું પડવું વગેરે રોગોમાં ૧ થી ૩ ગોળી પાણી સાથે ગળાવવી.

૩. અટકાવ લાવવા માટેઃ-હીરાબોળ અને એળિયો સમભાગે લઈ બારીક વાટી બોર જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી વાપરવાથી ૨૪ કલાકમાં અટકાવ લાવે છે. જો અટકાવ નહિ આવે તો ૨૪ કલાકે બીજી ગોળી વાપરવી. (અર્થાત્ યોનિમાં રાખવી.)

તોલો કોપરું ચાવી ખાવું. આ ચૂર્ણ સ્ત્રીની સુવાવડની અશક્તિને મટાડી ધાવણને વધારી દૂધ ઉતારે છે. ખટાશ ખાવી નહિ.

૨. ફુલાવેલી ફટકડીનાં એક વાલનાં પડીકાં પતાસાંના પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી સાત દિવસમાં રક્તપ્રદર મટે છે.

૩. સેમલનાં છોડાં ચોખાના ધોવણમાં ઘસીને મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર પીવાથી લોહીવા મટે છે.

૪. બીલીપત્રનો રસ તોલો ૧ તથા ઘી તોલો ૧ એકત્ર કરી, દિવસમાં બે વખત પાવાથી ત્રણ દિવસમાં લોહીવા બંધ થાય છે અને અતિ આર્તવમાં ઘણો સારો ફાયદો કરે છે.

૫. કબૂતરની અઘાર ૦ા થી ૦ાા તોલો સફેદ ખાંડમાં મેળવી ફાકી મરાવી, ઉપરથી ચોખાના ધોવણમાં સાકર નાખીને પાવાથી ત્રણ દિવસમાં લોહીવા બંધ થાય છે.

૬. ઊંદરની લીંડી ભાગ ૫, કબૂતરની અઘાર ભાગ ૫, મોચરસ ભાગ ૫, સુખડનો વહેર ભાગ ૫, ધાવડીનાં ફૂલ ભાગ ૫ અને સાકર ૩૭ ભાગ મેળવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી સવારસાંજ ૦ તોલો બકરીના દૂધ સાથે ફાકવાથી રક્તપ્રદર અને લોહીવા મટી જાય છે.

૭. કબૂતરની અઘાર, ઊંદરની લીંડી અને સાકર સરખે ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી બબ્બે આનીભાર, દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી સાથે આપવાથી શ્વેતપ્રદર મટે છે.

૮. કેસૂડાંનાં ફૂલ તોલા ૪ તથા દર્ભનાં મૂળ તોલા ૪ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેના ૧૪ ભાગ કરી, સવારે ૧ ભાગ પાણી સાથે ફકાડવો. ચૌદ દિવસમાં ગમે તેવો પ્રદર શાંત થાય છે.

તેની ઉપર એરંડાનાં પાન વીંટી ધાન્યના ઢગલામાં દાટી રાખવું. અનુપાનમાં ત્રિફળા અને મધ સાથે સર્વે રોગ ઉપર આપવું. આ રસથી ખાસ કરીને થતો ક્ષય, પાંડુ, પ્રમેહ, શૂળ, શ્વાસ, મેદરોગ, મંદાગ્નિ, હિક્કા, અમ્લપિત્ત વગેરે મટે છે.

૫. ધાતુ જતી હોય તેનો ઉપાયઃ-કેળું નંગ ૧, એખરો તોલો ૦॥, મુગલાઇ બેદાણા તોલો ૦॥, નાગકેશર વાલ ૧ અને કાકડીનાં ખીતી બીજ વાલ ૪ લઇ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી કેળામાં ભરી સાકર તોલો ૧ નાખી દૂધ શેર ૦। ગોળવી, તેમાં ઘી ૦॥ તોલો નાખી પીવાથી સ્ત્રીઓને ધાતુ જતી હોય તે મટે છે.

—વૈદ્ય અંબારામ શંકરજી પંડ્યા-વાગડ

ગર્ભાશયશોધની વટીઃ-હીરાબોળ તોલા ૧૦, એળિયો તોલા ૧૦, હીરાકસી તોલા ૭॥, ઈલાયચી તોલા ૫, સૂંઠ તોલા ૫ અને સંચળ તોલા ૧૦ એ સર્વનું બારીક ચૂર્ણ કરી ગુલાબનાં ફૂલની પાંખડીમાં વાટી ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળી, એક સવારે અને એક સાંજે દૂધ શેર ૦। સાથે અથવા પાણી સાથે ગળવાથી ગર્ભાશયનાં તમામ દરદો,અનિયમિત ઋતુસ્રાવ, પ્રદર આદિ રોગોને મટાડે છે. આ ગોળીથી દસ્ત વધારે થાય તો એક ગોળી લેવી.

—વૈદ્ય મણિશંકર ભાનુશંકર-વલસાડ

રક્તપ્રદરઃ-માયાં નંગ ૪, સફેદ કાથો, મેથી, ફટકડી અને સોનાગેરુ એ દરેક માયાં જેટલે વજને લઈ એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું; અથવા ચાળણીથી ચાળી પોટલી બનાવી વાપરવાથી રક્તપ્રદર મટે છે.

—ડૉક્ટર મગનલાલ મજભૂખણદાસ-સુરત

અત્યાર્તવઃ-ટંકણખાર તથા ફટકડી એ બંને ફુલાવીને બેથી ત્રણ ચોખાભાર ખાવું તથા તેનાજ પાણીથી ધોવું જોઇએ. માયાંફળની લૂગડે ચાળેલ ભૂકીની પોટલી કરી સારા રૂમાં વીંટાળી

ગંધક તોલો ૦ાા, તમાલપત્ર, દારુહળદર, જાંબુનાં બીજ, વાળો, ગોખરુ, વાવડિંગ, જીરું, ઓથમી જીરું, કાળીપહાડ, દાડમનાં છોડાં, ટંકણ, લોધર, ગૂગળ, શિલાજિત અને આસોદરાની છાલ એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઈ વાટી, બકરીના દૂધમાં પાવલીભારની ગોળી વાળી દૂધ સાથે આપવાથી સોમરોગ, અતિમૂત્ર, પ્રદર, યોનિશૂળ તથા મેદશૂળ મટે છે.

—વૈદ્ય રાઘવજી માધવજી-ગોંડલ

રક્તપ્રદરઃ-માયાં, મોચરસ અને ફટકડી એ દરેક એકેક રતી ગળજીભી (ભોંયપાથરી)નો રસ તથા સાકર સાથે લેવાથી રક્તપ્રદર મટે છે. ઉપર પ્રમાણેનાં માપનાં ત્રણ પડીકાં દિવસમાં ત્રણ વખત લેવાં. એવી રીતે અગિયાર દિવસ લેવાથી સારું થાય છે.

—વૈદ્ય ઉમિયાશંકર મહાસુખરામ-ઉમેરઠ

૧. રક્તપ્રદરના ઉપચારઃ-ગાયનું ઘી રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ કરી ચાલતાં ચાલતાં પીવું, ઉપરથી પાણી પીવું નહિ, જેથી તુરતનો રક્તપ્રદર મટે છે.

૨. બાવળનો કોલસો તોલો ૦ા, લોધર તોલો ૦ા અને સાકર તોલો ૦ાા એ સર્વને વાટી ૧ તોલા માખણમાં મેળવી સવારેજ ચાટવું તથા શીતોલપલાદિ ચૂર્ણ તોલો ૦ાા અને ગળોસત્ત્વ વાલ ૧ ઘી તોલા ૦ાા માં મેળવી સાંજે ચાટવું; જેથી જૂનો તથા નવો રક્તપ્રદર હોય તે પણ મટી જાય છે. લાંબા વખતનો હોય તો વધારે દિવસ આ દવાનું સેવન રાખવું.

૩. શ્વેતપ્રદર માટેઃ-ભોંયકોળું તોલા ૪, ચોરઆમલીનાં છોડાં તોલા ૪, શતાવરી તોલા ૪ અને પત્રીની સાકર તોલા ૪ લઈ એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી સવારસાંજ ાા તોલો પાણી સાથે ખાવાથી સાત દિવસમાં શ્વેતપ્રદર મટે છે.

—વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ મણિશંકર-બારડોલી

ગર્ભિણીની ઊલટીઃ-લવિંગના તેલનાં છ-સાત ટીપાં સાકર સાથે લેવાથી ગર્ભિણીની ઊલટી બંધ થાય છે.

કસુવાવડનો ઉપાયઃ-કસુવાવડ થતી હોય તો કચ્ચાંનાં બીજને રેશમી દોરામાં પરોવી માળા બનાવી પહેરવાથી કસુવાવડ થતી અટકે છે.

—જોષી રામકૃષ્ણ રેવાશંકર-જાદર

સુવારોગ માટેઃ-દેવદાર્વ્યાદિ કવાથ પીવાથી સુવારોગ મટેછે.

સુવારોગ, પિત્તરોગ, વિષમજ્વર માટેઃ-સવારે સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું અને સાંજે હરડે, કડુ અને કરિયાતાની પાંદડીનું ચૂર્ણ કરી બેત્રણ વાલની ફાકી મારવી, જેથી સુવારોગ, પિત્તરોગ અને વિષમજ્વર મટે છે.

પેશાબમાં ગરમી જણાય તે માટેઃ-ગળો, ગોખરુ અને ધાણાનો ફાંટ બનાવી પીવાથી ગરમી મટે છે.

શ્વેતપ્રદરઃ-ધાવડીનાં ફૂલના કવાથમાં શિવલિંગી અને નાગકેસરનું સમભાગે કરેલું ચૂર્ણ તોલો ૦ા નાખી સવારસાંજ પીવાથી શ્વેતપ્રદર ગમે તેવો હશે, તો પણ નાબૂદ થશે.

પ્રદરઃ-દારુહળદર, રસવંતી, મોથ, બિલામાં, બીલીનો ગર્ભ, અરડૂસો અને કરિયાતું એનો કવાથ કરી ઠંડો પડ્યા પછી મધ નાખી પીવાથી યોનિશૂળ, શ્વેતપ્રદર, પીળો, કાળો તથા રક્તપ્રદર મટે છે.

ગર્ભ પડતો હોય તોઃ-ધાવડીનાં ફૂલ અને સાકર પાણીમાં પીવાથી ગર્ભ પડતો અટકે છે.

છોડનું વધવુંઃ-શતાવરી, સૂંઠ, આસંધ, જેઠીમધ અને બાંગરો એ બકરીના દૂધમાં પાવું, જેથી છોડ પલળે છે.

—વૈદ્ય બુરાભાઈ ઓધવજી ત્રિવેદી-સારોડ

૧. રક્તપ્રદર માટેઃ-લાખ તોલો ૧, આસોપાલવની છાલ માસા ૩ અને મોચરસ માસા ૬ એ સર્વને એકત્ર ખાંડી અડધો શેર પાણીમાં ઉકાળી, ા શેર પાણી અવશેષ રાખી ગાળી ઠંડું પડ્યા પછી તેમાં નવટાંક દૂધ તથા બે તોલા સાકર નાખીને દિવસમાં બે વખત પીવું જેથી રક્તપ્રદર મટે છે.

૨. દાડમની કળી નંગ ૪ અને કાચાં ગુલ્લર નંગ ૨ દૂધની સાથે વાટી,થોડી સાકર મેળવી સવારસાંજ પીવાથી રક્તપ્રદર મટે છે.

૩. અરડૂસાનો રસ અને આમળાંનો રસ મધ-સાકર મેળવી દિવસમાં બે અથવા ત્રણ વખત પીવાથી રક્તપ્રદર મટે છે.

૪. શ્વેતપ્રદર માટેઃ-વડના અંકુર, ધાવડીનાં ફૂલ, નાગકેશર, આંબાની છાલ, જમરૂખની છાલ અને આમળાં એ સર્વ સરખે વજને લઇ તેનો કવાથ કરી ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે ગાળી, મધ નાખી દિવસમાં બે વખત બબ્બે તોલા કવાથ પીવાથી શ્વેતપ્રદર મટે છે.

૫. ા શેર આમલીનાં બીજ (કચૂકા) હેવતા ઉપર શેકવાં. તેની બરાબર ચણા લઇ શેકી ફોતરાં કાઢી સાફ કરી, બંનેને એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેના પ્રમાણમાં ઘી અને સાકર મેળવી, એકેક તોલાની લાડુડી કરી સવારસાંજ ગાયના દૂધની સાથે ચોળીને અકેક લાડુડી ખાવી અને ઉપરથી ગાયનું દૂધ પીવું, જેથી શ્વેતપ્રદર મટે છે.

—ડૉક્ટર ચંદુલાલ મુકુંદરાય-પાટણ

૧. ચાટણઃ-બિજોરાં નંગ ૨, મોસંબી નંગ ૬, મીઠાં લીંબુ નંગ ૬, ખાટાં લીંબુ નંગ ૧૨, જમરૂખ નંગ ૬, કેળાં નંગ ૬, પપનસ નંગ ૨, મકાઈ નંગ ૬, દાડમ ૬, સંતરાં નંગ ૬, ચીકુ નંગ ૬ અને લાલ છાલનાં કેળાં સર્વનો ... પ્રાણી

૫. લાલ જસવનનાં ફુલની બરાબર સાકર નાખી ખરલમાં ઘૂંટી અંદર લીંબુનો રસ નાખી ચાટણ તૈયાર કરવું. આ ચાટણ તોલો ૦ાા થી ૦ાા દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી શ્વેતપ્રદર તથા રક્તપ્રદર મટે છે. આ દવા ઘણો વખત રહે તો પણ બગડતી નથી.

—વૈદ્ય નારશંકર હરગોવિંદ–બારડોલી

૧. સગર્ભાની ઊલટીઃ–મયૂરપિચ્છભસ્મ વાલ ૦ાા સુખડના પાણીમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત પાવાથી સગર્ભાની ઊલટી બંધ થાય છે.

૨. ગર્ભવિનોદ રસઃ–સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ તોલા ૪, હિંગળોક તોલા ૪, સૂંઠ તોલા ૩, લવિંગ તોલા ૩, મરી તોલા ૩ અને જાવંત્રી તોલા ૩ એ સર્વેને આદુના રસમાં ખલી બબ્બે રતીની ગોળીઓ વાળી દૂધ સાથે અથવા પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ગોળી ખાવાથી ઉપદંશાદિક દોષોને લઈને અથવા અન્ય કારણોથી ગર્ભ વખતોવખત સ્ખલિત થતો હોય, તો તેને સ્થિર કરવા માટે આ ગર્ભવિનોદ રસ અતિ ઉત્તમ છે. પૌષ્ટિક તરીકે એના ગુણ લોહને મળતા છે. મૂત્રરોગ, પાંડુરોગ, જળોદર, સોજા અને નેત્રરોગમાં આ રસ અતિ ઉપયોગી છે. જીર્ણપ્રમેહ, અર્શ, ઉપદંશ વગેરે રોગોમાં બહુ સારો છે. જીર્ણપ્રમેહ માટે આ રસ બનાવતી વખતે ગળોસત્ત્વ તોલા ૩, વધારામાં ઉમેરવું. પ્રદરને મટાડવા માટે ગાયના દૂધમાં શતાવરીનું ચૂર્ણ તોલો ૦ાા નાખી ઉકાળી સાકર નાખી, તે દૂધ સાથે આ ગોળી ખવડાવવી. વળી આ રસમાં હિંગળોક છે, જેમાં મુખ્ય પારો હોવાથી ઉપદંશ આદિ વ્યાધિને મટાડે એ નિઃસંશય છે.

—વૈદ્ય મણિલાલ ગણપતિશંકર ભટ્ટ–સુરત

૧. કમરનો દુખાવોઃ–ટિંબરું નામના વૃક્ષનાં પાકાં ફળ લાવી તેમાંથી બી કાઢી નાખી તેનો પાકો ગર કેટલાક દિવસ

કરિયાતું, કાયફળ, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોંયરીંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, મોટી રીંગણી, અતિવિષ, ગળો, કાકડાશિંગ અને કાળીજીરી એ સર્વ સમભાગે લઇ અષ્ટાવશેષ કવાથ કરી તેમાં સૂંઠ તથા હિંગ નાખી પ્રસૂતા સ્રીને પાવું. આથી શૂળ, મૂર્છા, જ્વર, શ્વાસ, ધ્રુજારી, માથાની પીડા, લવારો, તૃષા, દાહ, ઘેન, અતિસાર, ઊલટી, વાયુ તથા કફ એ સર્વ મટે છે; ગમે તેવા સુવારોગ ઉપર આબાદ કામ કરે છે.

૨. પ્રદર માટેઃ-પઠાણી લોધર તોલો ૦, ધાવડીનાં ફૂલ તોલો ૦ અને દેશી રાતી ખાંડ તોલો ૦ાા લઇ, એ સર્વને વસ્રગાળ કરી સવારસાંજ ૧ તોલા પાણીમાં લેવાથી પાંચ દિવસમાં પ્રદરને મટાડે છે. પરેજીમાં તેલ તથા આમલી ખાવી નહિ.

—વૈદ્ય મંગળભાઇ ભૂધરભાઇ-આવળા

પ્રદર માટેઃ-અરડૂસો, હળદર, દારુહળદર, કરિયાતું, બિલામાં, જાંબુડાંની છાલ, ખીલીનો ગર્ભ અને લીમડાનાં પાન એ સર્વ સમભાગે લઈ વાટી વસ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, સાથે સાકર મેળવી ૦ાા તોલો ચૂર્ણ ફાકવાથી પ્રદર મટે છે.

—વૈદ્ય ભવાનીશંકર ગોવિંદજી-સુરત

સ્રીનું ધાવણ વધારવાનો ઉપાયઃ-શતાવરી તોલા ૭, જીરું તોલા ૩, પીપર તોલો ૦ાા અને સાકર શેર ૦ લઇ, પ્રથમ પીપરને એક દિવસ છાશમાં પલાળી કકડાથી લૂછી જરા ઘીમાં તળી નાખવી. બરાબર શેકાયા પછી બારીક વાટી બાકીનાં ત્રણ વસાણાંને પણ બારીક વાટી એકત્ર કરવાં. પછી એ ચૂર્ણના સાત ભાગ કરી દરરોજ સવારમાં એક ભાગ ઠંડું દૂધ શેર ૦ાા લઇ, તેમાં મેળવી પાવાથી સ્રીનું ધાવણ વધે છે એટલે દૂધ વિશેષ ઊતરે છે.

—વૈદ્ય કનૈયાલાલ પુરાણી-તાલ (માળવા)

કબૂતરની અઘારનું ચૂર્ણ વાલ ૩, ૦ાા તોલા મધમાં ચટાડી ઉપર શેર માટીનું પાણી પાવું અથવા "સનિપાત" નામની વનસ્પતિ તોલો ૦ા, સાકર તોલો ૦ાા વાટી પાણી સાથે પીવી; કસુવાવડ ટાળવાનો આ સિદ્ધોપચાર છે. અથવા "પુત્રજીવા" નામની વનસ્પતિનું મૂળ ઉપર પ્રમાણે પાવું. ઊલટ કંબલ અથવા કમળનું નાળ અથવા તેનાં ફૂલની પાંખડી ઉપર મુજબ પાવાથી અતિઆર્તવ, પીડિતાર્તવ, કસુવાવડ તથા ઋતુદોષ મટે છે.

૬. સુવારોગ માટે દશમૂળાદિ કવાથઃ—એ જાતની ભોંયરીંગણીનું મૂળ, અરણીમૂળ, રાતી તથા ધોળી દાડમડીનાં મૂળ, સેવનનું મૂળ, ગોખરુનું મૂળ, અરડૂસાનું મૂળ, કાળીપહાડનું મૂળ અને બીલીમૂળ એ દશ મૂળ દરેક ચાર ચાર તોલા લઇ, ખોખરાં કરી ચાર ચાર તોલાનું એકેક પડીકું કરી, એક પડીકું એક શેર પાણીમાં નાખી ધીમે તાપે ઉકાળી આઠ તોલા પાણી રહે ત્યારે ગાળીને પીવો. એક પડીકું બે વખત ઉકાળી સવારસાંજ પીને કૂચો ફેંકી દેવો અને બીજે દિવસે નવું પડીકું લઈ, ક્વાથ કરી બે વખત પીવો. એ પ્રમાણે દશ દિવસ સુધી પીવાથી સુવારોગ મટી જાય છે.

૭. ઉપર જણાવેલાં દશ મૂળ તથા નાગદમની (ગાડરિયા ઝીપટી)ના પંચાગનો ક્વાથ ઉપર મુજબ બનાવી આપવાથી પણ સુવારોગ મટી જાય છે.

૮. પ્રસૂતિકષ્ટ માટેઃ—ઝીલનાં મૂળની છાલ તોલો ૧ પાણીમાં વાટી પાવાથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

૯. સળિયાના મૂળનું ચૂર્ણ તોલો ૦ાા પાણીમાં પાવું, જેથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

૧૦. સૂરણ, એરુની કાંચળી અને પુદરડીની ધૂણી ફક્ત જનનેંદ્રિયને આપવી.

૧. ઋતુ સાફ લાવનારઃ–કુમાર્યાસવ ઉપરાછાપરી મોટા ઝમાં આપવાથી અજીર્ણું જેવું રહેશે, પણ ઋતુ સાફ આવી જશે. ના પેઢુ ઉપર ભૂખરા પહાણાને ખાંડી દૂધમાં ખદખદાવી લેપ કરવો અને તેની ઉપર આકડાનાં પાન મૂકી પાટો બાંધવો. આ ને ઉપાય ઉતાવળે કરવાથી ઋતુ ન આવતું હોય તેને તથા મી આવતું હોય તેને સાફ આવશે. કુમાર્યાસવ ગર્ભવતીને, રજ-સ્વલાને, મરડો, અતિસાર તથા સંગ્રહણીવાળાને આપવો નહિ.

૨. સ્ત્રીનો પેશાબ બંધ થયો હોય તે માટેઃ–૦ા શેર કેળના પાણીમાં પિગાળેલ ઘી મેળવી પાવું, જેથી પેશાબ ઊતરે છે અથવા સૂરોખારવાળી દવાનો ઉપયોગ કરવો.

૩. ઉષ્ણવાતઃ–(શિનવા) લાલ માટી પલાળી તેમાં લૂગડું ભીંજવી, તે લૂગડું યોનિ ઉપર રાખવું તથા કેળનું પાણી ૦ા શેર પાઇ દેવું.

૪. શ્વેતપ્રદરઃ–કાળીપહાડ, ખાખરાનું મૂળ તથા રક્ત-રોહિડાની છાલ એ ત્રણેનો કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી પાવો તથા આવળનાં ફૂલને વાટી સોગઠી બનાવી વાપરવી, જેથી પ્રદર મટે છે.

૫. મેંદીનાં બીજનું ચૂર્ણ સાકર મેળવી પાવાથી રક્તપ્રદર મટે છે. જો પાંડુ થયેલ જણાય તો લોહાસવનો ઉપયોગ કરવો.

૬. યોનિશૂળઃ–સ્ત્રીઓની ડૂંટી નીચે દરદ, શૂળ અથવા સ્ત્રીની વધરાવળ પર પેઢા ઉપર કીડામારી બાફી લગાડવી અને અરણીનાં પાન વાટી તેની ગોળી છ આંગળની બનાવી સૂકવી વાપરવાથી યોનિશૂળ મટી જશે. તેવીજ રીતે સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ કરી દિવેલમાં મેળવી ઉપર મુજબ ઉપયોગમાં લેવું.

પ્રસૂતા માટે પડીઃ–નગોડ, ધમાસો, ભોંયરીંગણી, અરણી,

૩. જે સ્ત્રીને પેશાબના માર્ગે પેઢામાં નાળિયેર જેવી ગાંઠ થઇ ાય, ઝાડો થતો ન હોય અને દુખાવો તથા શૂળ મારતું હોય, ા તે બાઇને ખુરસી ઉપર બેસાડી પાણી ગરમ કરી ઉપર ઢાંકીને ખુરસી તળે મૂકી બાફ લેવડાવવો. પછી લીમડાનાં પાન શેર ૪, હરડાં, બહેડાં, આમળાં શેર ૧ અને મોરથુથુ ૦ રૂપિયા ભાર નાખી તેને પોણો મણ પાણીમાં ઉકાળી બશેર પાણી રહે ત્યારે ગાળીને કાચની શીશીમાં ભરી લેવું અને તે પાણીની યોનિમાર્ગ-માં પિચકારી મારવાથી તે ગાંઠ પીગળી જાય છે.

—વૈદ્ય બાળાશંકર પ્રભાશંકર–નાંદોદ

સંકોચનવિધિઃ–માયાંફળ ૧ ભાગ, ભાંગનાં બી ૧ ભાગ, હીરાકસી ૧ ભાગ અને કડાયો ગુંદર ૧ ભાગ એ સર્વેને વાટી કપડછાણ કરી શીળારસમાં મેળવી તુવેરના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી યોનિમાં રાખવાથી યોનિસંકોચન થાય છે અને પ્રદર બંધ થાય છે.

—સાધુ ગંગાદાસજી સેવાદાસજી–સુરત

૨૭–બાળકના રોગોના ઉપાય

૧. ઓદાર વિરેચનઃ–ઓદાર પથરીભાગ ૩, વરિયાળી ભાગ ૩, ગંધક ભાગ ૨ અને એલચી ભાગ ૧ લઇ, પ્રથમ ઓદારને ખૂબ ઝીણી વાટી બીજાં વસાણાં વસ્ત્રગાળ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવાં. ત્રણ વર્ષ ઉપરતું બાળક હોય તેને માટી ખાવાની ટેવ પડ્યા પછી તેનું પેટ કઠણ અને મોટું થઇ ગયું હોય, તો તેને વાલ ૧ થી ૨, ગાયના દૂધમાં આપવાથી જુલાબ થઇ પેટ સાફ થઇ જાય છે અને આરામ થાય છે.

—વૈદ્ય ઇશ્વરલાલ રતનલાલ ત્રિવેદી–સુરત

૧૧. આંચકી:-ટંકણખાર મધમાં અથવા ધાવણ સાથે આપવાથી બાળકની આંચકી મટે છે.

૧૨. ખાંસી:-ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, નાગકેશર અને લવિંગનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવાથી બાળકની પાંચ પ્રકારની ખાંસી દૂર થાય છે.

૧૩. રક્તપિત્ત:-ખાખરાનાં ફૂલ તોલા ૪ અને અરડૂસીનો રસ તોલા ૪ લઇ તેમાં ઘી સિદ્ધ કરી આપવાથી બાળકનું રક્તપિત્ત મટે છે.

૧૪. હેડકી:-એલચી તોલો ૧, કેશર તોલો ાા અને હિંગળોક તોલો ાા લઇ એ સર્વને એકત્ર કરી બારીક વાટી એક રતી આપવાથી બાળકની હેડકી મટે છે.

૧૫. બાળકના પેટમાં ભાર થયો હોય તો:-એક રીંગણું શેકી તેમાં સાજીખાર નાખી પેટે બાંધવું અને ખાવા માટે કબૂતરની અઘાર મધમાં આપવાથી બાળકના પેટમાંનો ભાર મટી જાય છે.

—વૈદ્ય રાઘવજી માધવજી-ગોંડલ

ઓછાનાં ચાંદાં માટે:-હીરાદખ્ખણ, માયાં, કપૂરકાચલી, કપૂર, ગંધક, પારો, બોદારપથરી, કંપીલો, મોરથુથુ અને આંબાહળદર એ સર્વ સમભાગે લઇ વાટી વસ્ત્રગાળ કરી ઘુપેલમાં મેળવી ચોપડવાથી ચારપાંચ દિવસમાં ઓછાનાં ચાંદાં મટી જાય છે.

—વૈદ્ય ડાહ્યાભાઇ મણિશંકર-બારડોલી.

૧. બાળકનો ઝાડો બંધ કરવા માટે:-હીંબુના ઝાડની છાલનો તાજો રસ કાઢી બકરીના દૂધની સાથે મેળવીને આપવાથી બાળકના ઝાડા બંધ થાય છે.

૨. ખાંસીનો ઉપાય:-હરડે, પીપર તથા દ્રાક્ષ એના ચૂર્ણમાં

આંચકી ઉપર અડધી રતીભાર ઉંમરની યોગ્યતા મુજબ પાણી-માં મેળવીને આપવી.

૨. ફુલાવેલો ટંકણખાર, મધ અને ગરમ પાણી સાથે અડધી રતીભાર આપવો. રોગની ત્વરા વિશેષ હોય તો કલાક કે તેથી કંઇક ઓછા વખતે આપવો, જેથી આંચકી તથા વરાધ મટે છે.

—ચૂનીલાલ હરગોવિંદ શુક્લ-પાટડી

આગરુઃ-ઉપલેટ, દારુહળદર, લોધર, મોથ, મજીઠ, કડુ, માલકાંકણાં, અજમો, વજ, સિંધવ અને હરડેદળ એ દરેક એકેક તોલો તથા નાગરવેલનાં પાન નંગ ૨૧ લઈ, એ સર્વેને વસ્ત્રગાળ કરી સવારે દાતણ સાથે ઘસવાથી આગરુ તથા મુખરોગ મટે છે.

—વૈદ્ય પોપટલાલ બેચરદાસ વ્યાસ-ચહેલિયા

૧. **ખોંખલી ઉધરસઃ**-સફેદ ફુલનો ઊટકંટો થાય છે, તેને શનિવારે નોતરી, (એટલે ચોખા મૂકી આવવો) રવિવારે સવાર-માં વગરબોલ્યે જઈ તેનાં મૂળ કાઢી લાવી, જે છોકરાને ખોંખ-લી (હડખી ઉધરસ) થઈ હોય, તેને તે સૂતરે બાંધી લોબાનનો ધૂપ દઈ ગળે બાંધવાથી ખોંખલી બહુ જલદી મટી જાય છે.

૨. **સસણી નહિ થવા માટેઃ**-બચ્ચું એક માસનું થાય ત્યાંથી પાંચ વરસનું થાય ત્યાં સુધી પહેલે માસે વાવડિંગનો એક દાણો, બીજે માસે બે, ત્રીજે માસે ત્રણ એ પ્રમાણે પાંચ વરસના સાઠ દાણા થાય છે. એ પ્રમાણે દર માસે એકેક દાણો વધારતા જઇ આપવાથી સસણી બિલકુલ થતી નથી; પરંતુ એક પણ દિવસ પાડ્યા વગર દિવસમાં ગમે તે વખતે દૂધમાં અથવા પાણીમાં પાવાથી બાળકને સસણી થતીજ નથી.

—વૈદ્ય દત્તાત્રેય ભગવાનજી

૧. **શીતળા અટકાવવા માટેઃ**-શુદ્ધ કાળા સુરમાનું